

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

**Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών
και
Φυσικών Επιστημών**

Τομέας Ανθρωπιστικών Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου

**Κλασικές θεωρίες ιμπεριαλισμού
Το παράδειγμα του ελληνικού καπιταλισμού**

Διπλωματική
εργασία της
Στρογγύλη Έλλης

Επιβλέπων: **Μηλιός Ιωάννης, Καθηγητής Ε.Μ.Π.**

Αθήνα, Φεβρουάριος 2018

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

**Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών
και
Φυσικών Επιστημών**

Τομέας Ανθρωπιστικών Κοινωνικών Επιστημών και Δικαίου

**Κλασικές θεωρίες ιμπεριαλισμού
Το παράδειγμα του ελληνικού καπιταλισμού**

**Διπλωματική εργασία
της
Στρογγύλη Έλλης**

Εγκρίθηκε από την τριμελή εξεταστική επιτροπή:

Μηλιός Ιωάννης

Αραγεώργης Αριστείδης

Μιχαηλίδης Παναγιώτης

Καθηγητής Ε.Μ.Π.

Επίκουρος Καθηγητής Ε.Μ.Π.

Επίκουρος Καθηγητής Ε.Μ.Π.

Αθήνα, Φεβρουάριος 2018

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή μου κ. Μηλιό για την συνεργασία και την βοήθειά του.

Ευχαριστώ την οικογένειά μου, τις φίλες μου, τις συντρόφισσές μου και τον Μ.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός αυτής της εργασίας είναι η μελέτη του ελληνικού καπιταλισμού – και κατ' επέκτασιν του ελληνικού ιμπεριαλισμού – όπως αυτός αναπτύχθηκε κατά τον πρώτο περίπου αιώνα μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, εστιάζοντας ιδιαίτερα στην περίοδο 1870-1922.

Η εργασία χωρίζεται σε δύο μέρη: Στο πρώτο μέρος, αποτυπώνεται η μελέτη των βασικότερων θεωριών για τον ιμπεριαλισμό που διατυπώθηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα από μαρξιστές και μη (Hobson) θεωρητικούς και εξετάζεται αν οι διαφορετικές μορφές εννοιολόγησης του ιμπεριαλισμού που κυριάρχησαν εκείνη την εποχή, μπορούν να είναι χρήσιμες ή επαρκείς για την ανάλυση του καπιταλισμού ενός κοινωνικού σχηματισμού.

Με βάση τα θεωρητικά εργαλεία που αποκομίζουμε στο πρώτο μέρος, στο δεύτερο μέρος της εργασίας, παρακολουθούμε – ιστορικά – την καπιταλιστική ανάπτυξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού από ιδρύσεως του νεοελληνικού κράτους. Εστιάζοντας στην περίοδο 1870-1922, παρατηρούμε ότι ο ελληνικός καπιταλιστικός επεκτατισμός εκδηλώνεται με δύο μορφές: α) επέκταση κεφαλαίου και β) στρατιωτική και διπλωματική επέκταση συνόρων της επικράτειας.

Τελειώνοντας, ξεχωρίζουμε ορισμένα επιχειρήματα της ιδεολογίας που επικράτησε στην Αριστερά εκείνης της εποχής και έκτοτε, κατά την οποία ο ελληνικός καπιταλισμός είναι υπανάπτυκτος και εξαρτημένος από τις μεγάλες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις και τα σχολιάζουμε κριτικά με βάση την ανάλυση που έχει προηγηθεί.

ABSTRACT

The aim of this thesis is an analysis of Greek capitalism – and by extension of Greek imperialism – as it developed during the first century after the foundation of the modern Greek nation – state, with particular focus on the period between 1870 and 1922.

The thesis consists of two parts: The first part covers some of the fundamental theories on imperialism, espoused by leading Marxist as well as non – Marxist (Hobson) theorists. Subsequently, the analysis turns to assessing whether and to what extent the different historically dominating attempts of conceptualising imperialism can be useful or adequate for the analysis of a capitalist social formation.

Aided by the theoretical tools acquired in the first part, the next section provides a historical overview of the capitalist development of the Greek social formation since the foundation of the modern Greek nation-state. Considering the period between 1870 and 1922, one can observe the capitalist expansionism of the Greek nation-state manifesting itself in two aspects: (a) the expansion of capital and (b) the militarist and diplomatic territorial expansion.

Finally, certain arguments of the dominant ideology of the Greek Left of the 1920s and ever since are evaluated. According to this ideology, Greek capitalism was under-developed and dependent on the big imperialist forces ever since its beginning. Those arguments are critically commented upon based on the preceding analysis.

Περιεχόμενα

Πρόλογος	1
ΜΕΡΟΣ Ι: ΚΛΑΣΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΥ	3
Κεφάλαιο 1: Προσεγγίσεις και ορισμοί γύρω από την έννοια του ιμπεριαλισμού κατά τις αρχές του 20^{ου} αιώνα	4
1.1 Εισαγωγή.....	4
1.2 ο John A. Hobson (Τζον Α. Χόπμσον) για τον ιμπεριαλισμό.....	5
1.3 οι μαρξιστές θεωρητικοί του ιμπεριαλισμού.....	6
1.3.1 Η προσέγγιση του K. Kautsky (Κ. Κάουτσκι) και ο υπεριμπεριαλισμός.....	7
1.3.2 Ο Rudolf Hilferding (Ρούντολφ Χίλφερντινγκ) και το χρηματιστικό κεφάλαιο.....	8
1.3.3 Rosa Luxemburg.....	10
1.3.4 Ν. Μπουχάριν.....	12
1.3.5 Β. Ι. Λένιν.....	13
1.3.6 Σύνοψη μαρξιστικών θέσεων στη συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό.....	16
1.4 Αντιθέσεις, κριτικές και σημαντικά σημεία στη συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό.....	17
1.4.1 Η κριτική του Λένιν στον Κάουτσκι και τον υπερίμπεριαλισμό.....	17
1.4.2 Λένιν: αυτοδιάθεση εθνών και ιμπεριαλιστική αλυσίδα.....	19
1.4.3 Τα μονοπώλια και ο ελεύθερος ανταγωνισμός στις κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό.....	21
Κεφάλαιο 2: Μορφές καπιταλιστικής επέκτασης	28
2.1 Εισαγωγή.....	28
2.2 Η θεωρία της υποκατανάλωσης.....	29
2.3 Οικονομική επέκταση: εξαγωγές κεφαλαίων.....	31
2.4 Αποικιοκρατία και ιμπεριαλισμός.....	34
2.5 Ιμπεριαλισμός και πόλεμος.....	37

Κεφάλαιο 3: Συμπεράσματα και μια προσπάθεια κριτικής αποτίμησης των κλασικών θεωριών για τον ιμπεριαλισμό.....	41
ΜΕΡΟΣ ΙΙ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ.....	45
Κεφάλαιο 1: Η συγκρότηση του νεοελληνικού καπιταλισμού. Η καπιταλιστική ανάπτυξη στον ελλαδικό χώρο.....	47
1.1 Σύντομο πέρασμα από την επανάσταση του 1821 στα 1870.....	47
1.1.1 Εισαγωγή.....	47
1.1.2 φάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης στον ελλαδικό χώρο.....	48
1.1.3 τα πρώτα βήματα του ελληνικού καπιταλισμού κατά την περίοδο 1830-1870.....	49
1.2 Η περίοδος 1870-1909.....	51
1.2.1 Εισαγωγή.....	51
1.2.2 Κρατική συγκρότηση. Ο δρόμος προς τον φιλελευθερισμό.....	52
1.2.3 Η οικονομία της περιόδου 1870-1909.....	54
1.2.4 κοινωνικοί μετασχηματισμοί.....	61
 Κεφάλαιο 2: Η περίοδος 1909-1922. Ελλάδα σύγχρονο (ιμπεριαλιστικό) κράτος και εδαφική επέκταση.....	64
2.1 Εισαγωγή.....	64
2.2 Το κίνημα στο Γουδί το 1909, η Αναθεωρητική κίνηση και η κοινωνική μεταρρύθμιση.....	65
2.3 Ο μακεδονικός αγώνας (1904-1908) και οι βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913).....	67
2.3.1 βαλκανικοί ανταγωνισμοί στην Μακεδονία.....	67
2.3.2 στατιστικά στοιχεία για τους πληθυσμούς της Μακεδονίας.....	70
2.3.3 οι Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913).....	72
2.4 Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, εθνικός διχασμός και Μικρασιατική εκστρατεία.....	73
2.4.1 Η περίοδος του πρώτου παγκοσμίου πολέμου και ο εθνικός διχασμός.....	73
2.4.2 Μικρασιατική εκστρατεία και καταστροφή.....	75
2.4.3 Κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνέπειες του πολέμου και της μικρασιατικής καταστροφής.....	79

Κεφάλαιο 3: Η θεωρία της εξάρτησης της Ελλάδας μέσα από τις μαρξιστικές θεωρίες των αρχών του 20ου αιώνα.....	83
3.1 Εισαγωγή.....	85
3.2 Βασικά σημεία της θεωρίας της ελληνικής εξάρτησης.....	85
3.2.1 Η διαμόρφωση της κυρίαρχης μαρξιστικής ανάλυσης για το ζήτημα του ελληνικού καπιταλισμού.....	85
3.2.2 Ελλάδα μισοφεουδαρχική ή καπιταλιστική χώρα; (επαν)εξετάζοντας την ελληνική καπιταλιστική ανάπτυξη.....	86
3.3 η ελληνική «εξάρτηση» και το ξένο κεφάλαιο: δανεισμός και επενδύσεις και η ελληνική ιμπεριαλιστική πολιτική.....	88
Βιβλιογραφία.....	93

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

«Ο αγώνας για την αταξική κοινωνία [...] δεν κατευθύνεται μόνο ενάντια στον εξωτερικό εχθρό, την μπουρζουαζία, αλλά είναι κυρίως ένας αγώνας του προλεταριάτου με τον ίδιο του τον εαυτό: με τα καταστρεπτικά και φθαρτικά αποτελέσματα του καπιταλιστικού συστήματος πάνω στην ταξική του συνείδηση. [...] Το προλεταριάτο δεν πρέπει να κάνει πίσω μπρος σε καμιά αυτοκριτική: αυτή πρέπει να είναι στοιχείο της ζωής του, αφού μόνο η αλήθεια μπορεί να είναι φορέας της νίκης του».

Γκ. Λούκατς, *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*

Παρατηρώντας την πορεία και την ιστορία της Αριστεράς στην Ελλάδα, μπορούμε να πούμε ότι υπάρχει μια έντονη παράδοση στον *αντιιμπεριαλισμό* ως ρητορική και ως δράση· ένας αντιιμπεριαλισμός που άλλοτε έχει πάρει την μορφή του *αντιαμερικανισμού*, άλλοτε έχει εγκλωπωθεί στο κίνημα της *αντιπαγκοσμιοποίησης*, στοχοποιώντας τους μεγάλους οργανισμούς του NATO, ΕΕ κτλ. Η ιδέα για αυτήν την εργασία, γεννήθηκε παρακολουθώντας την αναβίωση του αντιιμπεριαλιστικού δόγματος εντός των ριζοσπαστικών αριστερών χώρων έπειτα από το ξέσπασμα της κρίσης, αυτήν την φορά με το πρόσωπο του *αντιγερμανισμού*. Κατά την ρητορική της ανανεωμένης έκδοσης του *αντιιμπεριαλισμού*, ο βασικός εχθρός της ελληνικής εργατικής τάξης και του «ελληνικού λαού» είναι η Γερμανία και οι ξένοι δανειστές. Σε όλες τις μορφές με τις οποίες ο αντιιμπεριαλισμός μπορεί να εκδηλωθεί στο αριστερό κίνημα του ελλαδικού χώρου, υπάρχει μια κοινή παραδοχή που ελλοχεύει στο εσωτερικό τους και αυτή δεν είναι άλλη από την εξής πεποίθηση: η Ελλάδα είναι μια χώρα που εκ ιδρύσεως του ελληνικού κράτους είναι εξαρτημένη από τις μεγάλες καπιταλιστικές δυνάμεις, του οποίου δε η πολιτική, τόσο η εσωτερική όσο και η εξωτερική, είναι αποτέλεσμα της επιβολής των συμφερόντων των ξένων καπιταλιστών. Σε αυτό το σημείο όμως, είναι σημαντικό να επισημανθεί το εξής: ο «λαϊκός» αντιιμπεριαλισμός ο οποίος εξαπλώνεται σαν ρητορική στα εκάστοτε μαζικά κινήματα δεν μπορεί να αντικρίζει κριτική, αντίστοιχη με την παραγωγή της θεωρίας η οποία τον τροφοδοτεί. Γι' αυτό και ο στόχος αυτής της εργασίας είναι, βαδίζοντας τα απαραίτητα θεωρητικά βήματα και εστιάζοντας στην πρώτο αιώνα μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, να προσπαθήσει να αντικρίσει κριτικά τις ρίζες της ιδεολογίας που επέμεναν από την δεκαετία του 1920 και μετά, να αναλύουν τον ελληνικό καπιταλισμό πότε ως ανύπαρκτο, πότε ως υπανάπτυκτο και την Ελλάδα πότε ως εξαρτημένη, μισοφεουδαρχική ή (μισο)αποικιακή (!) χώρα. Οι αριστερές ιδεολογίες που καταφεύγουν να αναλύουν τις ταξικές σχέσεις εκμετάλλευσης εντός ενός εθνικού καπιταλιστικού συστήματος με όρους εθνικών ανταγωνισμών και (συνεπώς) εθνικής

υποδούλωσης, οδηγούν στην ενίσχυση του ιδεολογήματος της εθνικής ενότητας (κατεξοχήν όπλο της αστικής τάξης) και στην αποσιώπηση της εγχώριας πάλης των τάξεων και των κυρίαρχων σχέσεων εκμετάλλευσης. Με λίγα λόγια, οι εθνικοί ανταγωνισμοί τοποθετούνται σε προτεραιότητα έναντι των ταξικών και ο κύριος εχθρός της εργατικής τάξης βρίσκεται κάπου πέρα και έξω από την ντόπια αστική τάξη. Μα αλήθεια, τι συμβαίνει όταν η “εξαρτημένη” Ελλάδα προβαίνει σε κατακτητικούς πολέμους; Ή όταν ο ελληνικός καπιταλισμός ανθίζει με την απλήρωτη εργασία εκατοντάδων χιλιάδων εργα(ρι)ών τους οποίους το ελληνικό κράτος στερεί την ιδιότητα του πολίτη; Ίσως τότε το πέπλο της αριστερής μορφής του εθνικισμού δεν αφήνει περιθώρια ορθής ανάλυσης του ελληνικού καπιταλισμού και τα παραπάνω ή δεν συζητιούνται ή αποτελούν “φωτεινές” εξαιρέσεις της ελληνικής καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Οι παραπάνω σκέψεις οδήγησαν στην ανάγκη για μια θεωρητική προσέγγιση του ζητήματος του ιμπεριαλισμού και της ιστορίας του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού υπό ένα κριτικό πρίσμα. Η εργασία αυτή εστιάζει επιλεκτικά στην περίοδο όπου οι πρώτες θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό κάνουν την εμφάνισή τους, την περίοδο των αρχών του 20ού αιώνα. Έκτοτε η μαρξιστική συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό έχει εμπλουτιστεί, επηρεαστεί και αναπροσαρμοστεί, σε αντιστοιχία πάντα με την ιστορική εξέλιξη του καπιταλισμού και τους μετασχηματισμούς που υφίσταται σε διεθνές και υπερεθνικό επίπεδο. Στο πρώτο μέρος της εργασίας λοιπόν, επικεντρωνόμαστε στην μαρξιστική συζήτηση (αφού αναφερθούμε παρεκβατικά στον φιλελεύθερο Hobson που ουσιαστικά εισήγαγε τον όρο) γύρω από τον ιμπεριαλισμό, ανάμεσα στους κυριότερους θεωρητικούς, όπως ο Λένιν, η Λούξεμπουργκ, ο Κάουτσκι, ο Μπουχάριν και ο Χίλφερντινγκ και επιχειρούμε να αναδείξουμε ορισμένες από τις θεωρητικές συνεισφορές καθώς και τις αντιφάσεις των αναλύσεων αυτών. Στο δεύτερο μέρος, κάνοντας μια ιστορική αναδρομή στην πορεία του νεοελληνικού κράτους και της καπιταλιστικής ανάπτυξης που ακολούθησε την ίδρυσή του, επιχειρούμε να αναδείξουμε αφενός την καπιταλιστικοποίηση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και αφετέρου την επεκτατική πολιτική που αυτό ακολούθησε έως και το 1922, χρονικό σημείο – καμπή της ελληνικής ιστορίας. Η κριτική αυτή μελέτη της ιστορίας της περιόδου που εξετάζεται, αποσκοπεί στην ανάδειξη, τελικά, των εγγενών αντιφάσεων και διαστρεβλώσεων που εμπεριέχονται στις θεωρίες που άκμασαν στην Αριστερά περί εξάρτησης της Ελλάδας, όπως αναφέρονται παραπάνω. Τελικά έχει νόημα μια Αριστερά να καταδεικνύει την ιμπεριαλιστική πολιτική άλλων κρατών αν δεν παρέχει μια ολοκληρωμένη ανάλυση για τον καπιταλισμό και τον επεκτατισμό του εθνικού κράτους μέσα στο οποίο δρα;

ΜΕΡΟΣ Ι: ΚΛΑΣΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΥ

Σε αυτό το μέρος της εργασίας γίνεται μια προσπάθεια αποτύπωσης της μαρξιστικής συζήτησης γύρω από τον ιμπεριαλισμό, αφότου εισήχθη σαν όρος από τον J. A. Hobson το 1902 στο έργο του *Ιμπεριαλισμός: Μια μελέτη*. Η έναρξη της συζήτησης για τον ιμπεριαλισμό τοποθετείται, όπως θα δούμε, σε μια περίοδο μεγάλων αναταραχών διεθνώς· η παγκόσμια αγορά είχε πρόσφατα εξέλθει από την μακρόχρονη περίοδο κρίσης που έμεινε γνωστή ως η Μεγάλη Ύφεση, ενώ οι μεγάλες καπιταλιστικές δυνάμεις ανασυντάσσονταν, οξύνοντας τον μεταξύ τους ανταγωνισμό που θα κορυφωνόταν λίγα χρόνια αργότερα με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Οι μαρξιστές θεωρητικοί όπως η Λούξεμπουργκ, ο Λένιν, ο Κάουτσκι, ο Μπουχάριν και ο Χίλφερντινγκ, οι οποίοι υπήρξαν οι θεμελιωτές της θεωρίας του ιμπεριαλισμού, θα καταπιαστούν με ζητήματα της καπιταλιστικής εξέλιξης επικεντρώνοντας την ανάλυσή τους σε μετασχηματισμούς του καπιταλισμού όπως: η εμφάνιση και η κυριαρχία των μονοπωλίων, το φαινόμενο της εξαγωγής κεφαλαίων από τις αποικιοκρατικές δυνάμεις προς τις υπανάπτυκτες αποικίες, η εμφάνιση και ο ρόλος του χρηματιστικού κεφαλαίου και η διαμόρφωση της κυριαρχίας του χρηματοπιστωτικού τομέα (βλ. Hilferding, 1981) κ.ά.. Παράλληλα, ορισμένοι από αυτούς (βλ. Μπουχάριν, Λένιν) θα ασχοληθούν με την ανάλυση του ιμπεριαλιστικού πολέμου και των διεθνών ανταγωνισμών στα πλαίσια της παγκόσμιας οικονομίας. Στα πλαίσια των θεωρητικών κατευθύνσεων που παρουσιάζει καθένας/μία από τους/τις παραπάνω θεωρητικούς, θα εξετάσουμε προσεγγίσεις κατά τις οποίες προβλεπόταν η κατάρρευση ή το «σάπισμα» του καπιταλισμού (βλ. Λούξεμπουργκ, Λένιν) προσπαθώντας να αναδείξουμε αφενός τις αντιφάσεις που ενέχουν και αφετέρου τις σκοπούμενες αποκλίσεις από το έργο του Μαρξ σχετικά με την ανάλυση του καπιταλιστικού συστήματος, όπως αυτό είχε ολοκληρωθεί με Το Κεφάλαιο. Ξεχωρίζοντας ορισμένα από τα βασικά σημεία των προσεγγίσεων που αναφέραμε, θα δούμε, τέλος, μερικές εκφάνσεις της καπιταλιστικής επέκτασης που εντοπίζεται εγγενής στην φύση του καπιταλισμού, θα διατυπώσουμε προβληματισμούς γύρω από την δυνατότητα της έννοιας του ιμπεριαλισμού να περιγράψει επαρκώς φαινόμενα καπιταλιστικού επεκτατισμού, όπως για παράδειγμα η αποικιοκρατία, αλλά και γενικότερα να παράσχει μια ολοκληρωμένη ανάλυση του καπιταλισμού.

Κεφάλαιο 1: Προσεγγίσεις και ορισμοί γύρω από την έννοια του ιμπεριαλισμού κατά τις αρχές του 20^{ου} αιώνα

1.1 Εισαγωγή

Προκειμένου να μιλήσουμε για τον ιμπεριαλισμό, απαιτείται να ανατρέξουμε στις απόπειρες ορισμών και τις προσεγγίσεις που δόθηκαν γύρω από αυτήν την έννοια κατά τον 20^ο αιώνα από τους βασικότερους κλασικούς θεωρητικούς που ασχολήθηκαν με τον όρο. Οι αναγνώσεις γύρω από τον ιμπεριαλισμό είναι πολυάριθμες και συχνά απαντώνται ριζικά διαφορετικές προσεγγίσεις, τις οποίες θα επιχειρήσουμε να ψηλαφίσουμε σε επόμενο κεφάλαιο – αφού πρώτα παραθέσουμε βασικούς ορισμούς – μέσα από τον σχολιασμό των βασικότερων αντιπαραθέσεων, αντιθέσεων και κριτικών που παράχθηκαν στη συζήτηση γύρω από τον ιμπεριαλισμό τον περασμένο αιώνα.

Ας κοιτάξουμε καταρχάς την ιστορική συγκυρία στην οποία εισάγεται και συζητείται ο όρος: οι αρχές του 20ου αιώνα χαρακτηρίζονται από την οξυμένη ένταση και τον ανταγωνισμό ανάμεσα στις κυρίαρχες καπιταλιστικές δυνάμεις γύρω από το “μοίρασμα του κόσμου”, δηλαδή τις αποικίες. Το πιο χαρακτηριστικό φαινόμενο της περιόδου που ξεκινά από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, ήταν αδιαμφισβήτητη η δημιουργία και/ή η επέκταση των αποικιακών αυτοκρατοριών: οι Γαλλικές εκστρατείες στο Τονκίν (τώρα Βιετνάμ), την Τυνησία και το Μαρόκο, η κατάκτηση του Κονγκό από τον Λεοπόλδο ΙΙ του Βελγίου, η Βρετανική επέκταση στην Ινδία, την Αίγυπτο και το Σουδάν, την Ανατολική και Νότιο Αφρική, οι γερμανικές και ιταλικές επεκτάσεις στην Αφρική κ.ά. Ήταν λοιπόν αυτή η όξυνση των ανταγωνισμών και των αντιθέσεων που αργότερα θα οδηγήσει στο ξέσπασμα του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου το 1914.

Παράλληλα, επέρχεται η διάλυση της Β΄ Διεθνούς εφόσον δεν μπόρεσε να ξεπεράσει την κρίση που προκλήθηκε στο εσωτερικό της από τις διαφορετικές τοποθετήσεις των σοσιαλιστών πάνω στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ τρία χρόνια αργότερα ξεσπάει στη Ρωσία η Οκτωβριανή Επανάσταση. Η ιστορική συγκυρία παρέχει λοιπόν καθοριστικούς πολιτικούς παράγοντες που συντελούν στη διαμόρφωση της μαρξιστικής συζήτησης πάνω στον ιμπεριαλισμό.

Στην επόμενη παράγραφο, η παρουσίαση της διαδρομής της εννοιολόγησης του ιμπεριαλισμού, θα ξεκινήσει αρχικά από τον οικονομολόγο που εισήγαγε τον όρο, ώστε να τεθεί η αρχική βάση για την μετέπειτα παρουσίαση της μαρξιστικής συζήτησης γύρω από τον όρο. Ο J.A. Hobson χάραξε ορισμένες βασικές θεωρητικές γραμμές πάνω στις οποίες κινήθηκαν οι μαρξιστές θεωρητικοί, γι' αυτό και θεωρούμε σκόπιμο να αναφερθούμε στις βασικές του απόψεις. Έπειτα θα πε-

ράσουμε στην μαρξιστική συζήτηση που άνοιξε μετά από την τοποθέτηση του Hobson, γράφοντας για τους κυριότερους θεωρητικούς που ανέλαβαν το έργο να αναλύσουν συστηματικά τον ιμπεριαλισμό από μαρξιστική σκοπιά, αλλά και να παρέχουν στο διεθνές σοσιαλιστικό κίνημα μια θεωρία η οποία θα εξηγούσε αφενός τους δομικούς μετασχηματισμούς του καπιταλισμού και των διεθνών διαμαχών στο εσωτερικό του αναπτυσσόμενου κόσμου (ανταγωνισμοί για μοίρασμα αποικιών και κεφαλαίων, κυριαρχία μονοπωλίων, εξαγωγή κεφαλαίων κ.ά.) και αφετέρου θα παρείχε μια ανάλυση του καπιταλισμού, η οποία θα χρησίμευε στην στόχευση της σοσιαλιστικής επανάστασης. Θα αναφερθούμε στα κυριότερα σημεία της διαδρομής αυτής, που αναπτύχθηκε τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, ξεχωρίζοντας ως πιο σημαντικούς θεωρητικούς τους Rosa Luxemburg, Rudolf Hilferding, N. Μπουχάριν, Β. Ι. Λένιν και παράλληλα θα αναφερθούμε στον Karl Kautsky κυρίως γιατί είχε πολυετή ενασχόληση με το ζήτημα και γιατί παρουσιάζει ενδιαφέρον η κριτική που συνάντησε από τον Λένιν.

1.2 Ο John A. Hobson (Τζον Α. Χόμπσον) για τον ιμπεριαλισμό.

Ο όρος «ιμπεριαλισμός» εισήχθη πρώτη φορά το 1902 από τον Βρετανό οικονομολόγο και δημοσιογράφο John A. Hobson, στο βιβλίο του *Ιμπεριαλισμός: Μια μελέτη*. Επρόκειτο για έναν νεολογισμό ο οποίος υιοθετήθηκε για να περιγράψει την τάση των Δυνάμεων της εποχής για εδαφική ή οικονομική επέκταση στον χώρο, ενδοευρωπαϊκά και εξωευρωπαϊκά. Όπως γράφει και ο ίδιος στο βιβλίο του:

Φαίνεται αδύνατο να προσεγγίσουμε με ακρίβεια οποιονδήποτε “-ισμό” έτσι, ώστε να εστιάσουμε σε αυτόν και να τον αναδείξουμε μέσω ενός ορισμού ανάμεσα στο συνονθύλευμα των ασαφών, αφηρημένων εννοιών της πολιτικής. Είναι μάταιο να απαιτείται η ίδια αυστηρότητα, όπως αυτή που αναμένεται στις θετικές επιστήμες, εκεί όπου τα νοήματα μεταβάλλονται τόσο γοργά και τόσο ανεπαίσθητα, καθώς ακολουθούν όχι μόνο μεταβολές της σκέψης αλλά, επιπλέον, τυγχάνουν συχνά χειραγώγησης από επαγγελματίες πολιτικούς, έτσι ώστε να καθίστανται ασαφή, να διευρύνονται ή να διαστρέφονται. Η εγγύτερη προσέγγιση στην προσπάθεια απόδοσης ορισμού που επιδέχεται ένας τέτοιος όρος, όπως ο ιμπεριαλισμός, είναι μια κάποια γενική συμφωνία στις σχέσεις του με άλλους ομοειδείς όρους. Ο εθνικισμός, ο διεθνισμός, η αποικιοκρατία, τρία από τα πλησιέστερα συγγενή του είδη, είναι εξίσου ακαθόριστα, εξίσου φευγαλέα και η διαρκώς μεταβαλλόμενη επικάλυψη και των τεσσάρων [όρων] απαιτεί την πιο προσεκτική επαγρύπνηση από τη μεριά των μελετητών της σύγχρονης πολιτικής επιστήμης. (Χόμπσον, 2013, σ. 35)

Επιγραμματικά θα σταθούμε στα βασικά σημεία της θεωρίας του Hobson. Καταρχήν, ανέλυσε την περίπτωση της βρετανικής αποικιακής εξάπλωσης καταλήγοντας ότι ο ιμπεριαλισμός αποτελούσε την απάντηση στην αναζήτηση επενδυτικών διεξόδων για το πλεονάζον βρετανικό κεφάλαιο. Είναι σε αυτό το σημείο που εισάγει τη θεωρία της υποκατανάλωσης: Η εγχώρια βιομηχανία παράγει προϊόντα, στην προσφορά των οποίων η ολιγοπληθής αστική τάξη αδυνατεί να ανταπεξέλθει, ενώ παράλληλα η εργατική τάξη δεν έχει την απαιτούμενη αγοραστική δύναμη ώστε να συμμετέχει στην κατανάλωση. Δημιουργείται λοιπόν πέρα και από την κρίση υποκατανάλωσης, ένα πλεόνασμα προϊόντων και κεφαλαίου, το οποίο με τη σειρά του οδηγεί σε υπέρμετρη αποταμίευση. Η υπεραποταμίευση είναι σύμφωνα με τον Hobson και η βασική οικονομική αιτία του ιμπεριαλισμού. Η ύπαρξη του πλεονάζοντος κεφαλαίου και η χρόνια έλλειψη ζήτησης στην αγορά, οδηγεί τους επενδυτές και τους βασικούς ρυθμιστές της βιομηχανίας να αναζητήσουν ξένες αγορές εφόσον είναι αδύνατο να διοχετευθεί επικερδώς μέσα στην εγχώρια οικονομία. Η ανάγκη για αναζήτηση νέων αγορών στο εξωτερικό ήταν η διαδικασία που γεννούσε την ανάγκη για προσάρτηση νέων εδαφών. Σαν λύση στο πρόβλημα του ιμπεριαλισμού, ο Hobson αντιπρότεινε την διοχέτευση του πλεονάζοντος κεφαλαίου στην εσωτερική αγορά για τη βελτίωση της αγοραστικής ικανότητας των χαμηλότερων τάξεων, ενώ καταδίκαιζε τις προσπάθειες χειραγώγησης της κοινής γνώμης δια του Τύπου με στόχο την μαζική αποδοχή των ιμπεριαλιστικών επιχειρήσεων. Θεωρούσε δε αυτή την τελευταία παράμετρο άκρως σημαντική για τη διασφάλιση μετατροπής του λαού σε υποστηρικτή μιας πολιτικής διακρίσεων και βαρβαρότητας. Τέλος, υπογράμμιζε τη σημασία και άλλων παραγόντων, όπως ήταν η πολιτική φιλοδοξία ή ο έμμετρος πατριωτισμός στην εξέλιξη του αποικιακού φαινομένου. Στα παρακάτω κεφάλαια θα προχωρήσουμε σε περαιτέρω κριτική και ανάλυση βασικών επιχειρημάτων του Hobson.

1.3 Οι μαρξιστές θεωρητικοί του ιμπεριαλισμού.

Για τους μαρξιστές, ο ιμπεριαλισμός δεν σημαίνει απλώς την «επεκτατική τάση» ή «την κατάκτηση ξένων χωρών» για ένα έθνος. Κυρίως ο όρος αυτός περιγράφει ένα ιστορικό στάδιο του καπιταλισμού παρά μια διϊστορική πρακτική. Χρησιμοποιείται για να περιγράψει με ακρίβεια τους γενικούς μετασχηματισμούς που έλαβαν χώρα στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, με αφετηρία τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. «Οι κλασικές θεωρήσεις του ιμπεριαλισμού με ελάχιστες αποκλίσεις – οι οποίες βασικά αντικατοπτρίζουν τις αμφιταλαντεύσεις του Λένιν και όψεις από την παρέμβαση του Μπουχάριν– μοιράζονται την

ενιαία πεποίθηση ότι: ο καπιταλισμός έχει υποστεί ριζικούς και δομικούς μετασχηματισμούς, με αποτέλεσμα η ανάλυση του Μαρξ να μην επαρκεί πλέον για την πλήρη περιγραφή του».¹

1.3.1 Η προσέγγιση του K. Kautsky² (Κ. Κάουτσκι) και ο υπερимπεριαλισμός.

Δέκα χρόνια μετά το βιβλίο του Hobson, ο K. Kautsky πολιτικός ηγέτης και θεωρητικός του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, προτείνει μια παρόμοια ανάγνωση του ιμπεριαλισμού. Ο Λένιν στην μπροσούρα του *Ιμπεριαλισμός: το ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού* παραθέτει τον ορισμό του Κάουτσκι για τον ιμπεριαλισμό. Ο Kautsky ορίζει λοιπόν ως εξής τον ιμπεριαλισμό:

Ο ιμπεριαλισμός είναι προϊόν του πολύ αναπτυγμένου βιομηχανικού καπιταλισμού. Συνίσταται στην τάση κάθε βιομηχανικού καπιταλιστικού έθνους να προσαρτά ή να υποτάσσει όλο και μεγαλύτερες αγροτικές (η υπογράμμιση είναι του Kautsky) περιοχές, άσχετα από το ποια έθνη τις κατοικούν. (Λένιν, 1978, σ. 111)

Έπειτα (ο Λένιν) σχολιάζει: «Ο ιμπεριαλισμός είναι η τάση για προσαρτήσεις - να πού καταλήγει το πολιτικό μέρος του ορισμού του Κάουτσκι». (Λένιν, 1978, σ.112) Θα σημειώσει επίσης τρία ελλείμματα στον ορισμό που δίνει ο Kautsky: Πρώτον ότι αναφέρεται μόνο στα βιομηχανικά κράτη και δεύτερον ότι αναφέρεται μόνο σε προσαρτήσεις αγροτικών περιοχών και των οικονομιών τους, κάτι το οποίο ιστορικά είναι αυθαίρετο. Η πιο σημαντική όμως σημείωση του Λένιν πάνω σε αυτό τον ορισμό είναι ότι ο Kautsky αναφέρεται μεμονωμένα στο «εθνικό ζήτημα», δηλαδή στις προσαρτήσεις, και δεν συνδέει αυτήν την πολιτική με την οικονομική συνθήκη που οδηγεί σε αυτές.

Ο Kautsky υποστηρίζει ότι ο ιμπεριαλισμός δεν είναι ένα ιδιαίτερο στάδιο της ανάπτυξης του καπιταλισμού, αλλά μια ιδιαίτερη πολιτική, η οποία μπορεί να αντικατασταθεί από άλλου τύπου πολιτικές. Η πολιτική βιογραφία του από τον Massimo Salvadori μας δίνει επίσης μια περίληψη της άποψής του:

Τα τελευταία χρόνια ο χρηματιστικός καπιταλισμός έχει έρθει στο προσκήνιο της διεθνούς σκηνής. Οι χρηματιστές, που έκαναν τα κέρδη τους με την εξαγωγή κεφαλαίου, αντιπροσωπεύουν την πιο αντιδραστική και μιλιταριστική δύναμη στην εγχώρια πολιτική σκηνή, επειδή είχαν άμεσο συμφέρον να μετα-

¹ Γ. Μηλιός, Δ. Π. Σωτηρόπουλος., *Νέος ιμπεριαλισμός; Από τον Hilferding και τον Schumpeter στις σύγχρονες θεωρητικές διαμάχες*

² Karl Kaoutsky (1854-1938): Υπήρξε ένας εκ των βασικών ηγετών της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας και της Β' Διεθνούς. Στην πρώτη του φάση θεωρείτο εκφραστής του "ορθόδοξου μαρξισμού", αλλά στη συνέχεια κατηγορήθηκε για οπορτουнизм και κατακρίθηκε σκληρά από τον Λένιν.

τρέψουν κάθε εθνικό κράτος σε μια μηχανή υποστήριξης για τη δική τους επέκταση. Έτσι, ο ιμπεριαλισμός συνδέθηκε άμεσα με το χρηματιστικό καπιταλισμό. Όμως, τα συμφέροντα του χρηματιστικού κεφαλαίου δεν ταυτίζονταν με τα συμφέροντα του βιομηχανικού κεφαλαίου που θα μπορούσε να επεκταθεί μόνο διευρύνοντας τις αγορές του μέσω του ελεύθερου εμπορίου. [...]. Ο ιμπεριαλισμός, η έκφραση μιας φάσης της καπιταλιστικής ανάπτυξης και η αιτία ένοπλων συγκρούσεων, δεν ήταν η μόνη δυνατή μορφή της ανάπτυξης του καπιταλισμού. (Salvadori, 1979, σ. 171)³

Επίσης, ο Kautsky, σε άρθρο που έγραψε το 1914, είδε την αποικιοκρατία των προηγούμενων τριών δεκαετιών σαν ένα αποτέλεσμα της προσπάθειας των βιομηχάνων να εξασφαλίσουν πρώτες ύλες και νέες επενδυτικές σφαίρες σε μη-βιομηχανικές χώρες, ιδανικά αγροτικές. (Kautsky, 1914)⁴ Επιχειρηματολογώντας ότι η φάση αυτή του ιμπεριαλισμού δεν είναι απαραίτητη για τον καπιταλισμό, εξέφρασε την εξής άποψη: Από καθαρά οικονομική άποψη, δεν αποκλείεται ο καπιταλισμός να περάσει ακόμη μια νέα φάση: τη φάση της μεταφοράς της πολιτικής των καρτέλ στην εξωτερική πολιτική, τη φάση του *υπεριμπεριαλισμού*, δηλαδή της συνένωσης των ιμπεριαλισμών όλου του κόσμου και όχι της πάλης ανάμεσά τους, του ενδοϊμπεριαλιστικού ανταγωνισμού, τη φάση του σταματήματος των πολέμων στις συνθήκες του καπιταλισμού, τη φάση της «από κοινού εκμετάλλευσης του κόσμου από το διεθνικά - ενωμένο χρηματιστικό κεφάλαιο». Τη δριμύα κριτική που άσκησε ο Λένιν στον Kautsky, υποστηρίζοντας την αποστασιοποίηση του τελευταίου από τον μαρξισμό με τις απόψεις του για τον ιμπεριαλισμό, θα παραθέσουμε παρακάτω στη συζήτηση για τις απόψεις του Λένιν στο βιβλίο του *Ιμπεριαλισμός: το ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*.

1.3.2 Ο Rudolf Hilferding (Ρούντολφ Χίλφερντινγκ) και το χρηματιστικό κεφάλαιο.

Ο αυστριακός μαρξιστής οικονομολόγος Rudolf Hilferding είναι ο πρώτος θεωρητικός που θα αποπειραθεί να θεμελιώσει με βάση τη μαρξιστική θεωρία την αντίληψη περί νέας φάσης του καπιταλισμού, στο έργο του *Το Χρηματιστικό Κεφάλαιο* που εκδόθηκε το 1909. Εκεί, μελέτησε τις δομικές αλλαγές του καπιταλισμού στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, και παράλληλα όρισε αυτό που καλούσε *χρηματιστικό κεφάλαιο*, δηλαδή τραπεζικό κεφάλαιο επενδυμένο στη βιομηχανία, απλούστερα μια μορφή κεφαλαίου, που προκύπτει από τη συγχώνευση τραπεζικού και

³ Η παραπομπή αναφέρεται στο πρωτότυπο από όπου το απόσπασμα είναι μεταφρασμένο

⁴ πηγή: <https://www.marxists.org/archive/kautsky/1914/09/war.htm>

βιομηχανικού κεφαλαίου. Επίσης, εστίασε την ανάλυσή του στον κυρίαρχο ρόλο που διαδραμάτισαν οι τράπεζες στην ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας, κυρίως στη Γερμανία, τη Γαλλία, τις ΗΠΑ, το Βέλγιο, την Ιταλία και την τσαρική Ρωσία. Υποστήριξε ότι αυτές οι τράπεζες αντιπροσωπεύουν την πιο «επιθετική» δύναμη στο πολιτικό γίγνεσθαι, εξαιτίας των ρίσκων που εμπεριέχονται σε επενδύσεις που αγγίζουν το ύψος δισεκατομμυρίων δολαρίων.

Ο Hilferding βλέπει την ανάπτυξη και την κυριαρχία των μονοπωλίων ως μια επέκταση των διαδικασιών της συγκέντρωσης και της συγκεντροποίησης κεφαλαίου που είχε ορίσει ο Μαρξ κάποιες δεκαετίες νωρίτερα στο *Κεφάλαιο* και υποστηρίζει ότι ο ελεύθερος ανταγωνισμός έδωσε τη θέση του στην «κυριαρχία των μονοπωλίων» και το καπιταλιστικό σύστημα εισήλθε στο «μονοπωλιακό στάδιό» του, εισάγοντας έτσι την έννοια του *μονοπωλιακού καπιταλισμού*. Βασικότατο ρόλο σε αυτό το στάδιο του καπιταλισμού παίζει το χρηματιστικό κεφάλαιο, καθώς και ο ρόλος των τραπεζών στον έλεγχο αυτού. Χαρακτηριστικά γράφει:

Το χρηματιστικό κεφάλαιο εκφράζει τη συνένωση του κεφαλαίου. Οι προηγουμένως ξεχωριστές σφαίρες του βιομηχανικού, εμπορικού και τραπεζικού κεφαλαίου υπάχθηκαν στην ενιαία διεύθυνση του ανώτερου χρηματιστικού, στο πλαίσιο της οποίας οι ιδιοκτήτες της βιομηχανίας και των τραπεζών είναι ενωμένοι με έναν στενό προσωπικό σύνδεσμο. Η βάση αυτού του συνδέσμου είναι η εξάλειψη του ελεύθερου ανταγωνισμού μεταξύ των ατομικών καπιταλιστών από τις μεγάλες μονοπωλιακές ενώσεις. Αυτό, όμως, αυθόρμητα συνεπάγεται μια αλλαγή στη σχέση της καπιταλιστικής τάξης με την κρατική εξουσία. (Hilferding, 1981, σ. 301)

Τα βασικά συμπεράσματα του Hilferding συνοψίζονται στη θέση ότι: «το χαρακτηριστικό του “νεότατου” καπιταλισμού είναι τα φαινόμενα εκείνα της συγκέντρωσης, που εκδηλώνονται από τη μια με την “άρση του ελεύθερου συναγωνισμού”, κι από την άλλη με την όλο και περισσότερο στενή σχέση μεταξύ τραπεζιτικού και βιομηχανικού κεφαλαίου». Η «νεότατη φάση του καπιταλισμού» χαρακτηρίζεται κατά τον οικονομολόγο από τα εξής στοιχεία : το σχηματισμό μονοπωλιακών επιχειρήσεων (οι οποίες καταργούν τον καπιταλιστικό ανταγωνισμό), τη συγχώνευση του τραπεζικού και βιομηχανικού κεφαλαίου (οδηγώντας στο σχηματισμό του χρηματιστικού κεφαλαίου, το οποίο θεωρείται η τελική μορφή κεφαλαίου), την υποταγή του κράτους στα μονοπώλια και το χρηματιστικό κεφάλαιο, τη διαμόρφωση μιας επεκτατικής πολιτικής αποικιακών προσαρτήσεων και πολέμου. (Μηλιός, 2000, σ.13)

Τα σημεία που επισήμανε ο Hilferding, δηλαδή την ανάπτυξη και κυριαρχία των μονοπωλίων, τον έντονο ανταγωνισμό μεταξύ των ανταγωνιστικών εθνικών κεφαλαίων και την αυξανόμενη εξάπλωση των κεφαλαίων στον κόσμο, τα αντιμετώπισε ως ένα λογικό αποτέλεσμα της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

1.3.3 Rosa Luxemburg

Η θεωρία της Rosa Luxemburg για τον ιμπεριαλισμό θεμελιώνεται στο μεγαλύτερο μέρος της στο έργο της *Η Συσσώρευση του Κεφαλαίου*, που έγραψε το 1913, αλλά και σε μια απάντηση που θα γράψει δύο χρόνια αργότερα στη δριμύα κριτική που ασκήθηκε στις απόψεις της από πολλούς θεωρητικούς.⁵ Αντίθετα με τον Hilferding και τους υπόλοιπους θεωρητικούς τους ιμπεριαλισμού, δεν ασχολείται ιδιαίτερα με τις δομικές οικονομικές αλλαγές στο καπιταλιστικό σύστημα, δηλαδή τα μονοπώλια και την *καρτελοποίηση* της οικονομίας ή την οικονομική φύση του ιμπεριαλισμού, αλλά δίνει ιδιαίτερη έμφαση στον επεκτατισμό του καπιταλιστικού συστήματος προς τον μη καπιταλιστικό κόσμο.

Η Luxemburg ορίζει τον ιμπεριαλισμό ως εξής:

Ο ιμπεριαλισμός είναι η πολιτική έκφραση της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου, καθώς αυτή συγκρούεται με τα υπολείμματα του παγκόσμιου χώρου, που δεν κατακτήθηκαν ακόμα από το κεφάλαιο.

Θεωρεί τη διαδικασία επέκτασης του καπιταλισμού σε όσες μη καπιταλιστικές χώρες δεν είχαν ακόμη κατακτηθεί, ως τον αποφασιστικό παράγοντα, που επιτρέπει τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Υποστηρίζει με άλλα λόγια, ότι δεν μπορεί να υπάρξει καθαρός καπιταλισμός, ή καπιταλισμός ως κλειστό σύστημα, παρά μόνο σε σύζευξη με μη καπιταλιστικά συστήματα. Η ιμπεριαλιστική πολιτική και οι ενδοϊμπεριαλιστικές συγκρούσεις, προκύπτουν επομένως ως δομικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, κατά την ιστορική περίοδο όπου περιορίζεται η έκταση των «μη καπιταλιστικών υπολειμμάτων».

Η επαναστάτρια και θεωρητικός υποστηρίζει, πως αυτό που χαρακτηρίζει την παρούσα φάση εξέλιξης της οικονομίας, είναι ο διαχωρισμός σε εσωτερική και εξωτερική αγορά, διαχωρισμός που είναι όχι γεωγραφικό, αλλά κοινωνικοοικονομικό αποτέλεσμα. Εσωτερική αγορά ονομάζει την καπιταλιστική αγορά και εξωτερική αγορά την μη καπιταλιστική αγορά - στην οποία όμως κατευθύνονται τα καπιταλιστικά εμπορεύματα. Κατ' αυτό τον τρόπο η Γερμανία με την Αγγλία ανήκουν, ως επί το πλείστον, στην ίδια εσωτερική αγορά, ενώ οι ανταλλακτικές σχέσεις μεταξύ γερμανικής βιομηχανίας και Γερμανών αγροτών, εντάσσονται στα πλαίσια της εξωτερικής αγοράς. Ουσιαστικά δηλαδή υπάρχει ένα τμήμα της παγκόσμιας οικονομίας που υπάγεται στον

---

⁵ Αναφερόμαστε στο βιβλίο *Η συσσώρευση του κεφαλαίου - Μια αντι-κριτική* που γράφτηκε από την Luxemburg το 1915 αλλά εκδόθηκε το 1921.

καπιταλιστικό σύστημα και ένα άλλο, διαρκώς μειούμενο, που χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη προκαπιταλιστικών υπολειμμάτων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο ιμπεριαλισμός δεν είναι τίποτε άλλο παρά «η πολιτική έκφραση της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου καθώς αυτή συγκρούεται με τα υπολείμματα του παγκόσμιου χώρου που δεν κατακτήθηκαν ακόμα από το κεφάλαιο».

Ωστόσο η εμφάνιση του ιμπεριαλιστικού φαινομένου δημιουργεί και τις προϋποθέσεις υπέρβασης του. Κι αυτό γιατί είναι ο πρώτος, ιστορικά, τρόπος παραγωγής που βρίσκεται σε αδυναμία να αναπαραχθεί από μόνος του και για το λόγο αυτό, έχει την ανάγκη άλλων οικονομικών συστημάτων. Μολονότι αγωνίζεται για να επικυριαρχήσει σε παγκόσμιο επίπεδο, λόγω ακριβώς αυτής της τάσης, θα πρέπει να διαλυθεί εξαιτίας του ότι είναι έμφυτα αδύνατο να μετεξελιχθεί σε παγκόσμια μορφή παραγωγής. (Σακελλαρόπουλος, 2001). Η ανάλυσή της Luxemburg οδηγεί δηλαδή εύκολα στο συμπέρασμα, ότι ο καπιταλισμός όταν εξαπλωθεί παντού αναγκαστικά θα καταρρεύσει.

Πέρα από το ζήτημα του ιμπεριαλισμού αυτό καθ' εαυτό, μεγάλο κομμάτι του έργου της αφιερώθηκε στην καπιταλιστική παραγωγή και συγκεκριμένα στην θεωρία αναπαραγωγής της συνολικής καπιταλιστικής οικονομίας. Μεγάλο μέρος του έργου της αφιερώνει στην μελέτη των αναπαραγωγικών σχημάτων που αναπτύσσει ο Μαρξ στον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*, τα οποία θεωρεί εσφαλμένα.⁶ Ο Μαρξ, δείχνει με τα αναπαραγωγικά σχήματα πως η συσσώρευση κεφαλαίου μπορεί υπό όρους να λαμβάνει χώρα σε διευρυνόμενο επίπεδο, παίρνοντας ως υπόθεση ότι αναφερόμαστε σε κλειστή οικονομία και σε σύστημα όπου υπάρχουν δύο μόνο τάξεις (η αστική τάξη και η εργατική). Κατά τη Luxemburg, η ανάλυση αυτή αντιφάσκει με προσεγγίσεις που περιέχονται στον III τόμο του *Κεφαλαίου*, όπου ο ίδιος ο Μαρξ υποστηρίζει ότι συχνά η προσφορά και η ζήτηση δεν συμπίπτουν με αποτέλεσμα να δημιουργούνται οικονομικές κρίσεις. Ο προβληματισμός της Luxemburg λοιπόν σε αυτό το σημείο, έγκειται στο πώς μπορεί από τη μια να εξασφαλιστεί η συσσώρευση του κεφαλαίου, και η πραγματοποίηση της υπεραξίας, όταν η προσφορά και η ζήτηση δεν συναντώνται. Και σε αυτό το σημείο είναι που βασίζει και τη θέση της, σύμφωνα με την οποία ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έχει ανάγκη από “τρίτα πρόσωπα”, δηλαδή πρόσθετους, εκτός καπιταλιστικού συστήματος καταναλωτές. Καταλήγει συνεπώς στο συμπέρασμα, ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, δεν μπορεί να είναι ο μοναδικός τρόπος

⁶ «Η απλή αναπαραγωγή έχει την έννοια ότι: το σύστημα παραγωγής αναπαράγει τις συνθήκες της διαδικασίας παραγωγής του στο ίδιο επίπεδο, διατηρεί δηλαδή απεριόριστα το ίδιο μέγεθος. Οι καπιταλιστές δεν συσσωρεύουν ως κεφάλαιο τμήμα της υπεραξίας που παράγεται τη συγκεκριμένη περίοδο, δεν υπάρχει διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου, αλλά ξοδεύουν όλη την υπεραξία στην κατανάλωση (Σταμάτης, 1997: 89-90. Σουήζυ, 1993: 97-98). Κατ' αντιστοιχία ορίζεται: i) η διευρυμένη (διευρυνόμενη) αναπαραγωγή όπου το σύστημα αναπαράγεται διευρυμένα, καθώς μέρος της υπεραξίας της δεδομένης περιόδου μετασχηματίζεται σε κεφάλαιο, και ii) η φθίνουσα αναπαραγωγή, όπου το σύστημα αναπαράγεται με φθίνοντα τρόπο καθώς οι καπιταλιστές καταναλώνουν ένα τμήμα του ήδη συσσωρευμένου κεφαλαίου τους (Σταμάτης, 1997: 89-91)», (Μαρκάκη – Οικονομάκης, 2013)

παραγωγής προκειμένου να διασφαλίζεται η διευρυμένη αναπαραγωγή της συνολικής οικονομίας. Εισάγει, δηλαδή, ως προϋπόθεση μια τρίτη “κοινωνική και οικονομική” μερίδα, πέρα από τους εργάτες και τους καπιταλιστές, την οποία εντοπίζει στις μη καπιταλιστικές αγορές.

Η L. Λοιπόν, είναι αυτή που προσπάθησε να ενώσει σε μια θεωρία όλες τις έννοιες που προκύπτουν από μια επεκτατική πολιτική που σκοπό έχει να αντισταθμίσει τις ελλειψείς αγορές των μεγαλύτερων καπιταλιστικών βιομηχανιών. Όπως θα δούμε αργότερα, ως συνέχεια της σύντομης αναφοράς που κάναμε στην ενασχόληση της με τους νόμους της αγοράς, η L. θα υποστηρίξει την θεωρία της υποκατανάλωσης, δηλαδή την κρίση που προκύπτει όταν η εργατική τάξη δεν έχει την αγοραστική δύναμη να καταναλώσει τα προϊόντα που παράγει, με αποτέλεσμα η υπεραξία να μην πραγματοποιείται και να παράγεται κρίση υπερπαραγωγής.

1.3.4 Ν. Μπουχάριν

Ο μπολσεβίκος και σύντροφος του Λένιν, Μπουχάριν, γράφει το βιβλίο του *Ιμπεριαλισμός και Παγκόσμια Οικονομία* λίγο πριν το έργο του Λένιν (το 1915) για τον Ιμπεριαλισμό αλλά εκδίδεται τελικά μετά την ρωσική επανάσταση, με πρόλογο γραμμένο από τον ίδιο τον Λένιν. Ο Μπουχάριν, όπως και η Luxemburg, προσεγγίζει τον καπιταλισμό ως μια ενιαία παγκόσμια δομή, αφιερώνοντας το πρώτο μέρος του βιβλίου του στον ορισμό και την περιγραφή των νόμων της παγκόσμιας οικονομίας, ενώ ταυτόχρονα είναι γνωστός για την κριτική που άσκησε στην ανάλυσή της.

Στο έργο του αρχικά ορίζει την παγκόσμια οικονομία σε ευθεία αναλογία με την εθνική οικονομία κάθε έθνους-κράτους: ό,τι είναι η μεμονωμένη επιχείρηση για την εθνική οικονομία, αντίστοιχα είναι η εθνική οικονομία για την παγκόσμια. Σε γενικές γραμμές όρισε την παγκόσμια οικονομία, «σαν ένα σύστημα σχέσεων παραγωγής και, αντίστοιχα, σχέσεων ανταλλαγής σε παγκόσμιο επίπεδο.» (Bukharin, 1917)⁷ Θεωρεί ότι η μελέτη του ιμπεριαλισμού ανάγεται στο πρόβλημα της ανάλυσης των τάσεων της παγκόσμιας οικονομίας. Μιλάει για τον διεθνή καταμερισμό της εργασίας: ο κοινωνικός καταμερισμός που ξεπερνά τα σύνορα της εθνικής οικονομίας. Η παγκόσμια οικονομία βασίζεται στην οικονομική αλληλεξάρτηση των χωρών μέσω της διαδικασίας της ανταλλαγής και η ταχύτατη ανάπτυξή της οφείλεται στην γρήγορη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεών της.

Ο Μπουχάριν προσδιόρισε, επίσης, τον ιμπεριαλισμό ως «πολιτική του χρηματιστικού κεφαλαίου», αναφέροντας ταυτόχρονα ότι «κανείς μπορεί να μιλήσει επίσης για τον ιμπεριαλισμό

---

⁷ <https://www.marxists.org/archive/bukharin/works/1917/imperial/01.htm>

ως ιδεολογία». Έκανε τις ίδιες παρατηρήσεις με τον Hilferding για τις τάσεις προς συγκέντρωση και συγκεντροποίηση με τον σχηματισμό των τραστ και των καρτέλ. Ακόμη, επισημαίνει ότι ο ιμπεριαλισμός είναι, ανάμεσα σε άλλα, μια *πολιτική κατάκτησης*, σημειώνοντας βέβαια ότι δεν ισχύει απαραίτητα το αντίστροφο, καθώς και ότι η πολιτική του χρηματιστικού κεφαλαίου εμπεριέχει αυτονομία την έννοια της κατάκτησης.

Μιλάμε για τον ιμπεριαλισμό ως μια πολιτική του χρηματιστικού κεφαλαίου. Ωστόσο, κανείς μπορεί να μιλήσει για τον ιμπεριαλισμό ως μια ιδεολογία. Με έναν παρόμοιο τρόπο ο φιλελευθερισμός είναι από τη μία μια πολιτική του βιομηχανικού καπιταλισμού και από την άλλη σηματοδοτεί μια ολόκληρη ιδεολογία (προσωπική ελευθερία, κτλ.). (ό. π.)

Στο πλαίσιο αυτό, η πολιτική και η ιδεολογία του ιμπεριαλισμού αποτελούν δομικά χαρακτηριστικά του σύγχρονου καπιταλισμού: «Ο ιμπεριαλισμός δεν είναι απλά ένα σύστημα πιο στενά συνδεδεμένο με τον σύγχρονο καπιταλισμό. Είναι επίσης το πιο θεμελιώδες στοιχείο του τελευταίου» . (ό. π.) Τέλος, θεωρεί τον σύγχρονο καπιταλισμό – τον χρηματιστικό – ως άμεση ιστορική διαδοχή της προηγούμενης περιόδου του βιομηχανικού καπιταλισμού, και ως μια περίοδο που οι μεγαλύτερες αντιφάσεις του καπιταλισμού βρίσκουν έκφραση με τη μορφή ανταγωνισμού, μια μορφή του οποίου είναι η ιμπεριαλιστική πολιτική.

1.3.5 Β. Ι. Λένιν

Το 1916 ο Λένιν γράφει στην Ελβετία τη μπροσούρα *Ο ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, στην οποία αποκαλύπτει την πολιτική και οικονομική ουσία του ιμπεριαλισμού, κατά εκείνον, το νέο στάδιο ανάπτυξης του καπιταλισμού.

Το έργο παρέχει μια επιστημονική ανάλυση της οικονομικής φύσης του ιμπεριαλισμού και προκειμένου να οδηγηθεί σε έναν ορισμό, αναλύει τις εξής θεματικές ενότητες : α) τη συγκέντρωση της παραγωγής και τα μονοπώλια, β) τις τράπεζες και το νέο τους ρόλο, γ) το χρηματιστικό κεφάλαιο και τη χρηματιστική ολιγαρχία, δ) την εξαγωγή του κεφαλαίου, ε) το μοίρασμα του κόσμου ανάμεσα στις ενώσεις των καπιταλιστών και το μοίρασμα του κόσμου ανάμεσα στις μεγάλες δυνάμεις.

Προτού προχωρήσουμε στους τρεις ορισμούς που έδωσε ο Λένιν για τον ιμπεριαλισμό, ας σημειώσουμε ότι ο συγγραφέας αναγνωρίζει ότι «η αποικιακή πολιτική και ο ιμπεριαλισμός, [...], υπήρχαν ακόμα και πριν από τον καπιταλισμό», ωστόσο θεωρεί ότι είναι σημαντικό να κάνουμε

μια ρητή διάκριση ανάμεσα στην αποικιακή πολιτική γενικότερα και την «αποικιακή πολιτική του χρηματιστικού κεφαλαίου». (Λένιν, 1978, σ. 101). Το βασικό στοιχείο στο προτσές μετασχηματισμού κάποιων βασικών ιδιοτήτων του καπιταλισμού, αυτό που μας κάνει να μιλάμε για «καπιταλιστικό ιμπεριαλισμό» ως την υψηλότερη βαθμίδα της καπιταλιστικής ανάπτυξης, είναι, κατά τον Λένιν, «η αντικατάσταση του καπιταλιστικού ελεύθερου συναγωνισμού με τα καπιταλιστικά μονοπώλια» (Λένιν, 1978, σ.108).

Ο Λ. καταλήγει στον ορισμό του ιμπεριαλισμού σε τρία στάδια:

Πρώτος ορισμός

«Αν θα χρειαζόταν να δοθεί ένας όσο το δυνατό πιο σύντομος ορισμός του ιμπεριαλισμού, θα 'πρεπε να πούμε ότι ο ιμπεριαλισμός είναι το μονοπωλιακό στάδιο του καπιταλισμού.» (Λένιν, 1978, σ. 109)

Ο Λ., αντιλαμβανόμενος τους κινδύνους από έναν ορισμό που διατυπώνεται σε υψηλό επίπεδο αφαίρεσης, προκειμένου να αποφύγει τον κίνδυνο παρανοήσεων, προχωρά σε έναν διευρυμένο ορισμό της έννοιας, συμπεριλαμβάνοντας όλα τα βασικά του χαρακτηριστικά:

Δεύτερος ορισμός

«Οι πολύ σύντομοι όμως ορισμοί, αν και είναι βολικοί, γιατί συνοψίζουν το κυριότερο, είναι ωστόσο ανεπαρκείς, όταν πρόκειται να συναγάγουμε ιδιαίτερα απ' αυτούς τα πιο ουσιαστικά γνωρίσματα του φαινομένου που έχουμε να καθορίσουμε. Γι' αυτό, χωρίς να ξεχνάμε τη συμβατική και σχετική σημασία όλων των ορισμών γενικά, που ποτέ δεν μπορούν ν' αγκαλιάσουν τις ολόπλευρες σχέσεις του φαινομένου στην πλήρη ανάπτυξή του, πρέπει να δώσουμε έναν τέτοιο ορισμό του ιμπεριαλισμού, που θα περιέκλειε τα παρακάτω πέντε βασικά του γνωρίσματα:

1) Συγκέντρωση της παραγωγής και του κεφαλαίου, που έχει φτάσει σε τέτοια υψηλή βαθμίδα ανάπτυξης, ώστε να δημιουργεί μονοπώλια που παίζουν αποφασιστικό ρόλο στην οικονομική ζωή.

2) Συγχώνευση του τραπεζικού κεφαλαίου με το βιομηχανικό και δημιουργία μιας χρηματιστικής ολιγαρχίας πάνω στη βάση αυτού του «χρηματιστικού κεφαλαίου».

3) Εξαιρετικά σπουδαία σημασία αποκτάει η εξαγωγή κεφαλαίου, σε διάκριση από την εξαγωγή εμπορευμάτων.

4) Συγκροτούνται διεθνείς μονοπωλιακές ενώσεις των καπιταλιστών, οι οποίες μοιράζουν τον κόσμο.

και

5) έχει τελειώσει το εδαφικό μοίρασμα της γης ανάμεσα στις μεγαλύτερες καπιταλιστικές Δυνάμεις.» (Λένιν, 1978, σ. 109)

Τρίτος ορισμός

Έπειτα, προχωρώντας σε τρίτο ορισμό, γράφει: «Θα δούμε ακόμη παρακάτω πώς μπορεί και πρέπει να δοθεί διαφορετικός ορισμός του ιμπεριαλισμού, αν πάρουμε υπόψη μας όχι μόνο τις βασικές καθαρά οικονομικές έννοιες (στις οποίες περιορίζεται ο ορισμός που αναφέραμε), μα και την ιστορική θέση του δοσμένου σταδίου του καπιταλισμού σε σχέση με τον καπιταλισμό γενικά, ή τη σχέση του ιμπεριαλισμού με τις δυο βασικές κατευθύνσεις μέσα στο εργατικό κίνημα». (Λένιν, 1978, σ. 122). Με αυτόν τον τρόπο καταλήγει πως *ο καπιταλισμός στο ιμπεριαλιστικό του στάδιο είναι ο καπιταλισμός που σαπίζει*.

Ο σχηματισμός των μονοπωλίων και η καρτελοποίηση της παραγωγής είναι για τον Λένιν το πιο ουσιώδες στοιχείο του ιμπεριαλισμού και είναι η τάση η οποία οξύνει τον ανταγωνισμό και τις αντιφάσεις του καπιταλισμού. Μια από αυτές τις αντιφάσεις είναι η άνιση ανάπτυξη διαφορετικών χωρών και διαφορετικών κλάδων της παραγωγής. Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα μονοπώλια είναι η δύναμη που οδηγεί στην αποικιοκρατία και στη διαίρεση του κόσμου από τις κύριες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις. Κύριο ρόλο στον επεκτατισμό που προκύπτει παίζει η ανάγκη για εξαγωγή κεφαλαίων, στην κατεύθυνση της αναζήτησης πρώτων υλών και νέων αγορών.

Τέλος, ας παρατηρήσουμε ότι ο τελευταίος ορισμός έχει και την περισσότερο πολιτική χροιά από τους τρεις και είναι αυτός που εξυπηρετεί την πολιτική θέση του Λένιν, ότι ένας καπιταλισμός που σαπίζει, δεν έχει ελπίδες να ανθίσει ούτε να προοδεύσει, η μόνη λύση είναι η αντικατάστασή του από κάτι νέο. Να σημειωθεί εδώ, ότι η μπροσούρα γραφόταν λίγους μήνες πριν την Οκτωβριανή Επανάσταση και ο Λένιν, όπως και ο Hilferding, πίστευε και ήθελε να διαδώσει την ιδέα πως η μετάβαση στο σοσιαλισμό είναι ακόμα πιο κοντά, αν λάβουμε υπ' όψιν ότι ο καπιταλισμός βρίσκεται σε ένα στάδιο παρακμής και σαπίσματος. Πρόκειται δηλαδή για μια ανάλυση στην οποία ο πολιτικός δεν επικεντρώνεται στην ορθότητα και την επιστημονικότητα των

συλλογισμών του, παρά προσανατολίζεται στην εύρεση των πιο κατάλληλων δρόμων που θα οδηγήσουν στη σοσιαλιστική επανάσταση.

1.3.6 Σύνοψη μαρξιστικών θέσεων στη συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό

Συνοψίζοντας λοιπόν, θα αναφερθούμε στις βασικές θεωρητικές γραμμές που οι κλασικές θεωρίες γύρω από τον ιμπεριαλισμό χαράσσουν πάνω στο πολιτικό γίγνεσθαι και αποτελούν σημεία επιρροής σε οποιαδήποτε συζήτηση διεξάγεται έκτοτε γύρω από τον καπιταλισμό, την ανάπτυξη του και τον επεκτατισμό. Καταρχάς, όπως είδαμε υπάρχει κοινή αναγνώριση στο ότι οι διαδικασίες της συγκέντρωσης και της συγκεντροποίησης του κεφαλαίου οδηγούν στον σχηματισμό και τελικά στην κυριαρχία των μονοπωλίων στην παραγωγή, τα οποία ενωμένα με τις κρατικές δομές αποτελούν το αποκλειστικό όχημα της καπιταλιστικής αναπαραγωγής και διαιρούν τον κόσμο σε σφαίρες επιρροής. Από τη συγκεκριμένη διαδικασία, τα μεμονωμένα κεφάλαια, τείνουν να υπερβούν τα όρια του εθνικού σχηματισμού και κατευθύνονται στην παγκόσμια αγορά. Για τη διαδικασία εξαγωγής κεφαλαίων, οι προσεγγίσεις που συναντάμε είναι διαφορετικές στο εσωτερικό των μαρξιστικών αναλύσεων, κάτι που θα εξεταστεί περαιτέρω στο δεύτερο κεφάλαιο. Ο ανταγωνισμός, που προκύπτει από την ταυτόχρονη τάση των εθνικών αγορών να ισορροπήσουν μέσω της εξαγωγής κεφαλαίων, αποτυπώνεται και με τη μορφή γεωπολιτικών ανταγωνισμών μεταξύ των ιμπεριαλιστικών κρατών.

Σε αυτό το σημείο ας σχολιαστεί πως οι κλασικοί μαρξιστές έχουν συχνά κατηγορηθεί για ευρωκεντρισμό – σε ένα βαθμό δικαιολογημένα – εφόσον επικεντρώθηκαν κυρίως στις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες της εποχής, γεγονός που αντικατοπτρίζει σε μεγάλο βαθμό την πολιτική κατάσταση της εποχής. Η όξυνση των ανταγωνισμών και η κορύφωσή τους στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο επέβαλε στο σοσιαλιστικό φάσμα της εποχής να τοποθετηθεί και να λάβει μια θέση απέναντι σε αυτόν, μια ανανεωμένη θέση προς τον καπιταλισμό και τον επεκτατισμό του και ταυτόχρονα να παρέχει μια θεωρία που θα συνεισέφερε στο ζήτημα της σοσιαλιστικής επανάστασης τόσο στις αναπτυγμένες χώρες, όσο και στις μη αναπτυγμένες υποδουλωμένες αποικίες. Χαρακτηριστικά, ο Λένιν συγκεντρώνει μεγάλο μέρος της ανάλυσης του γύρω από την επικράτηση του μονοπωλίου και τις ταξικές αντιθέσεις, που οξύνονται μέσα από την ολοένα και μεγαλύτερη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, πιστεύοντας παράλληλα ότι ο ιμπεριαλισμός διαμορφώνει σε παγκόσμιο επίπεδο τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την προετοιμασία και τη διεξαγωγή της σοσιαλιστικής επανάστασης (αντίληψη περί σάπισμα καπιταλισμού). Στο ίδιο πολιτικό συμπέρασμα καταλήγουν και οι Μπουχάριν και Luxemburg, ότι η μοναδική λύση στον ιμπεριαλισμό και τον πόλεμο είναι η σοσιαλιστική επανάσταση.

Ζητήματα τα οποία ξεχωρίζουν και αποτελούν ταυτόχρονα πηγή προβληματισμών είναι, όπως θα δούμε παρακάτω, ορισμένα από τα εξής:

- το ζήτημα της παγκόσμιας οικονομίας.
- Ο μονοπωλιακός καπιταλισμός, ως ένα νέο στάδιο ανάπτυξης του καπιταλισμού, που μάλιστα έρχεται να καταργήσει τον ελεύθερο ανταγωνισμό του προ-μονοπωλιακού σταδίου.
- Η διαδικασία της εξαγωγής κεφαλαίων στις μη αναπτυγμένες χώρες. Από ορισμένους (βλ. Hobson, Luxemburg) συστήνεται ως λύση στην κρίση υπερσυσσώρευσης στο εσωτερικό ενός εθνικού σχηματισμού, ωστόσο υπάρχει και η αντίληψη (βλ. Μπουχάριν) ότι η επένδυση στις αποικίες δεν λειτουργεί επικερδώς στην οικονομία των αναπτυγμένων κρατών.
- Η θεωρία περί σαπίσματος του καπιταλισμού.⁸ Ο καπιταλισμός στο ιμπεριαλιστικό του στάδιο παρουσιάζεται, κυρίως από τον Λένιν, ως το τελευταίο στάδιο του καπιταλισμού που πρέπει αναγκαστικά να το διαδεχθεί κάποιο άλλο σύστημα οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης. Παράλληλα και η Luxemburg με την άποψη πως η ύπαρξη μη καπιταλιστικών περιοχών είναι προϋπόθεση για την καπιταλιστική ανάπτυξη οδηγεί σε συμπεράσματα περί κατάρρευσης του καπιταλισμού στο στάδιο που ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής θα έχει κυριαρχήσει σε παγκόσμιο επίπεδο.

1.4 Αντιθέσεις, κριτικές και σημαντικά σημεία στη συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό

1.4.1 Η κριτική του Λένιν στον Κάουτσκι και τον υπερίμπεριαλισμό

Όπως είδαμε και παραπάνω στην σύντομη αναδρομή στις διάφορες προσεγγίσεις γύρω από τον ιμπεριαλισμό, ο Λένιν εκφράζει έντονες διαφωνίες με τον Kautsky ήδη από τον ορισμό που δίνει ο δεύτερος. Η κριτική που ασκεί ο Λένιν έγκειται συνοπτικά στην περιγραφή του ιμπεριαλισμού από τον Kautsky ως μια πολιτική προσάρτησης *αγροτικών περιοχών* που συνδέεται άμεσα και μονοσήμαντα με συγκεκριμένο έθνος και μάλιστα μόνο με το βιομηχανικό μέρος του κεφαλαίου. Ο Λένιν παρατηρεί και ασκεί κριτική αρχικά στην άποψη του Kautsky, όπως διατυπώνεται στον

---

⁸ «Η μπροσούρα του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό καταφεύγει σε μια αναμφίβολα αντιφατική επιχειρηματολογία. Από τη μια, ο ιμπεριαλισμός παρουσιάζεται ως ο καπιταλισμός που σαπίζει, θέση που θα αποτελέσει έκτοτε το μόνιμο μότο του σοβιετικού μαρξισμού. Από την άλλη, υποστηρίζεται ότι την εποχή του ιμπεριαλισμού ο καπιταλισμός “αναπτύσσεται ασύγκριτα πιο γρήγορα από πριν”. Το ότι η δεύτερη θέση αποτελεί όμως τον ισχυρό πόλο της επιχειρηματολογίας του Λένιν δεν συνάγεται μόνο από το γεγονός ότι διατυπώνεται στην μπροσούρα του με τη μορφή γενικού συμπεράσματος. Πολύ περισσότερο προκύπτει από το γεγονός ότι στα κατοπινά του κείμενα ο Λένιν είχε αρκετές φορές την ευκαιρία να ανασκευάσει τη δογματική προσκόλληση άλλων στελεχών του μπολσεβίτικου κόμματος στις θέσεις του Hobson για τον παρασιτισμό και το σάπισμα του καπιταλισμού.» , (Μηλιός-Σωτηρόπουλος, 2011, σ. 45)

ορισμό που συμπυκνώνεται από τις λέξεις *κάθε βιομηχανικό καπιταλιστικό έθνος*, κατηγορώντας τον για μονομέρεια και για επικέντρωση μόνο στο εθνικό ζήτημα. Η κριτική αυτή προκύπτει από την λενινιστική αντίληψη πως ο ιμπεριαλισμός δεν είναι απλά μια πολιτική, αλλά ένα στάδιο του καπιταλισμού και η μελέτη και η ανάλυσή του δεν μπορεί να γίνεται προσεγγίζοντας μόνο το έθνος σαν κοινωνικοοικονομική δομή. Παράλληλα, τονίζει την παράβλεψη του Kautsky να προσεγγίσει την οικονομική πλευρά του ιμπεριαλισμού, ως το στάδιο εκείνο που κυριαρχεί το χρηματιστικό κεφάλαιο και όχι το βιομηχανικό όπως διαφαίνεται από την ανάλυσή του. (του Κ.) Τέλος, ο Λένιν υποστηρίζοντας πως η οικονομική και εδαφική επέκταση των αναπτυγμένων καπιταλιστικών δυνάμεων δεν έχει μοναδικό στόχο την προσάρτηση αγροτικών περιοχών, αλλά επικεντρωνόταν όλο και περισσότερο στις βιομηχανικές, στη βάση της αντίληψης ότι η αναζήτηση προς τα «έξω» πέρα από μια αναζήτηση πρώτων υλών και εργασίας, είναι και αναζήτηση νέων επενδυτικών σφαιρών και αγορών. Ορισμένες από τις παραπάνω παρατηρήσεις, θα μπορούσαν να συνοψισθούν στην διόρθωση του Λένιν της φράσης «κάθε βιομηχανικού καπιταλιστικού έθνους» στον ορισμό του Kautsky, γράφοντας ότι «το ουσιαστικό για τον ιμπεριαλισμό είναι ο ανταγωνισμός *μερικών μεγάλων Δυνάμεων που τείνουν προς την ηγεμονία*, δηλαδή προς το άρπαγμα εδαφών όχι τόσο άμεσα για τον εαυτό τους, όσο για την εξασθένιση του αντιπάλου και την υπόσκαψη της ηγεμονίας του...» (Λένιν, 1978, σ.114, η υπογράμμιση έχει παρθεί από το πρωτότυπο).

Το ζήτημα του υπεριμπεριαλισμού

Όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, ο Kautsky διατύπωσε τη θεωρία του υπεριμπεριαλισμού, κατά την οποία υποστήριζε ότι ήταν δυνατή η ειρηνική συνένωση των ιμπεριαλιστών του κόσμου σε μια ενιαία δύναμη που θα καθορίσει την *φάση της από κοινού εκμετάλλευσης του κόσμου από το διεθνικά ενωμένο χρηματιστικό κεφάλαιο*. Ο Λένιν θα καταφερθεί κατά και αυτής της αντίληψης, υποστηρίζοντας ότι το μόνο που καταφέρνει ο Kautsky είναι η υιοθέτηση μιας απολογητικής στάσης απέναντι στους ιμπεριαλιστές και μάλιστα είδε μια πρόσθετη επικινδυνότητα στις ανταπάτες που μπορεί να δημιουργεί για την εξάλειψη της άниσης ανάπτυξης στον καπιταλισμό. Συγκεκριμένα γράφει (ο Λένιν) :

Δεν χωράει αμφιβολία ότι η ανάπτυξη γίνεται με κατεύθυνση προς ένα ενιαίο παγκόσμιο τραστ που καταβροχθίζει όλες χωρίς εξαίρεση τις επιχειρήσεις κι όλα χωρίς εξαίρεση τα κράτη. Η ανάπτυξη όμως προχωράει προς αυτό το τραστ κάτω από τέτοιες συνθήκες, με τέτοιο ρυθμό, μέσα σε τέτοιες αντιθέσεις, συγκρούσεις και κλονισμούς (...) έτσι που οπωσδήποτε πριν φθάσουν τα πράγματα σ ένα παγκόσμιο τραστ, πριν την «υπεριμπεριαλιστική» παγκόσμια ένωση των εθνικών χρηματιστικών κεφαλαίων, ο

ιμπεριαλισμός θα σκάσει αναπόφευκτα, ο καπιταλισμός θα μετατραπεί στην αντίθεσή του. (Λένιν, 1978, σ. 115)

1.4.2 Λένιν: αυτοδιάθεση εθνών και ιμπεριαλιστική αλυσίδα

Κατά την περίοδο που γράφονται όσα παρουσιάσαμε παραπάνω για τον ιμπεριαλισμό, οι επαναστάτες θεωρητικοί, πέρα από την εννοιολόγηση και την θεωρητική ενασχόληση με τον όρο, αποσκοπούν στην προετοιμασία της σοσιαλιστικής επανάστασης, θεωρώντας ότι η όξυνση των ταξικών αντιθέσεων στην οποία οδηγεί η ολοένα και μεγαλύτερη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου (τραστ, καρτέλ) παρέχει παράλληλα τις καταλληλότερες συνθήκες ανατροπής του καπιταλισμού. Σε αυτό το σημείο να υπενθυμίσουμε ότι ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος έχει παραγάγει πολυάριθμες διαφωνίες στο εσωτερικό της Β' Διεθνούς, οι οποίες τελικά θα την οδηγήσουν στην διάλυσή της, ενώ η συζήτηση για την στρατηγική και την τακτική που οι σοσιαλιστές θα πρέπει να ακολουθήσουν για την ανατροπή του ιμπεριαλισμού φέρνει στην επιφάνεια διαφωνίες πάνω σε βασικά ζητήματα, όπως αυτό της αυτοδιάθεσης των εθνών, της δημιουργίας δηλαδή νέων εθνικών κρατών, οι οποίες θα καταλήξουν σε ρήξεις εντός της επαναστατικής Σοσιαλδημοκρατικής πτέρυγας.

Οι αντιλήψεις πάνω στο ζήτημα του έθνους, του κράτους, του εθνικού κράτους και της σχέσης του με το κεφάλαιο, πατώντας στις αντιλήψεις σύμφωνα με τις οποίες ο καπιταλισμός είναι μια παγκόσμια δομή (με κυριότερους υποστηρικτές Luxemburg και Μπουχάριν) καταλήγουν σε μια αποστασιοποίηση από το αίτημα της αυτοδιάθεσης των εθνών, θεωρώντας πως η εποχή του ιμπεριαλισμού αφήνει ως μόνη επιλογή την εγκαθίδρυση ενός παγκόσμιου ή έστω ενός πολυεθνικού σοσιαλιστικού καθεστώτος.

Ο Λένιν αντιτάχθηκε ανοιχτά στην παραπάνω αντίληψη ερχόμενος σε θεωρητική και πολιτική σύγκρουση ιδιαίτερα με την Luxemburg σε διάφορα άρθρα του, υποστηρίζοντας το αίτημα της αυτοδιάθεσης των εθνών. Όπως γράφει ο ίδιος: «...με την έννοια αυτοδιάθεσης των εθνών εννοούμε τον κρατικό χωρισμό τους από ξένα εθνικά σύνολα, εννοούμε τον σχηματισμό αυτοτελούς εθνικού κράτους». (Λένιν, 1992, σ.45-46). Ήδη το 1915 διατυπώνει την θεωρία της κοινωνικής επανάστασης ως συνολικό αποτέλεσμα-συμπύκνωση των κοινωνικών ανταγωνισμών και συγκρούσεων στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού: «Το βασικό ζήτημα κάθε επανάστασης επανάστασης είναι το ζήτημα της κρατικής εξουσίας».

Απέναντι στην θεώρηση του καπιταλισμού ως μια παγκόσμια οικονομική δομή θα προτείνει την αντίληψη για την *παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα* την οποία επεξεργάζονται και αναλύουν οι

Γ. Μηλιός και Δ. Π. Σωτηρόπουλος στο βιβλίο τους *Ιμπεριαλισμός, χρηματοπιστωτικές αγορές, κρίση* :

Η διεθνοποίηση του καπιταλισμού μέσα από το εξωτερικό εμπόριο και τη δημιουργία της διεθνούς αγοράς, αλλά κυρίως μέσα από τις εξαγωγές κεφαλαίων, τη δημιουργία διεθνών τραστ κ.λπ. διαπλέκει μεταξύ τους τους διαφορετικούς καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, δημιουργεί πολύμορφες αλλά και ανισοβαρείς διασυνδέσεις ανάμεσά τους, διαμορφώνοντας έτσι μια ενιαία παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα. Δεν πρόκειται, όμως, για μια ενιαία παγκόσμια οικονομικοκοινωνική δομή αλλά για τη διεθνή συνάρθρωση των διαφορετικών (εθνικών-κρατικών) οικονομικοκοινωνικών δομών, καθεμιά από τις οποίες αναπτύσσεται με διαφορετικό ρυθμό, σαν αποτέλεσμα κυρίως των διαφορετικών ταξικών και πολιτικών συσχετισμών που αποκρυσταλλώνονται στο εσωτερικό της. (Μηλιός-Σωτηρόπουλος, 2011, σ.39)

Σύμφωνα πάλι με τους ίδιους συγγραφείς, οι συνέπειες της θεωρίας για την ιμπεριαλιστική αλυσίδα είναι δύο: Πρώτον, η ιμπεριαλιστική αλυσίδα όπως την αντιλαμβάνεται ο Λένιν, δεν αποτελείται από κρίκους-εθνικές οικονομίες αλλά από κρίκους-εθνικά κράτη, άποψη που αντιτίθεται πλήρως στην “παγκοσμιοότητα” της καπιταλιστικής οικονομικής δομής. Έτσι, αυτό που μετράει δεν είναι απλώς η “οικονομική ανάπτυξη” αλλά η συνολική (οικονομική, πολιτική, στρατιωτική) δύναμη κάθε κράτους-κρίκου της αλυσίδας. Δεύτερον, η θεωρητική συνέπεια που αφορά στον τρόπο ανατροπής του καπιταλιστικού συστήματος, συμπυκνώνεται στην λενινιστική θεωρία του αδύνατου κρίκου σύμφωνα με την οποία η σοσιαλιστική επανάσταση δεν θα ξεκινήσει από την πιο αναπτυγμένη καπιταλιστική χώρα, αλλά από την χώρα που είναι ο πιο αδύναμος κρίκος της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας, στην χώρα όπου συγχωνεύονται και οξύνονται με τέτοιο τρόπο οι εσωτερικές και διεθνείς αντιφάσεις σ' όλα τα κοινωνικά επίπεδα, ώστε να καθίσταται αντικειμενικά αναπόφευκτη η ανοικτή πολιτική έκφραση της αντίθεσης κεφαλαίου-εργασίας και η επαναστατική κρίση.

Η ανάλυση του Λένιν γύρω από το εθνικό ζήτημα θέτει σε ένα νέο πλαίσιο τη συζήτηση για το κράτος, επαναφέροντας ακόμα πιο σταθερά τη μαρξιστική θέση που βλέπει το αστικό κράτος ως ειδική καπιταλιστική μορφή πολιτικής οργάνωσης της εξουσίας. Οι αντιλήψεις του περί άνισης ανάπτυξης και γύρω από την αλληλεξάρτηση των χωρών βάζουν τις βάσεις για διάφορες θεωρίες

εξάρτησης που θα προσπαθήσουν τις δεκαετίες του 1950 και 1960 να εξηγήσουν τις αιτίες της ανάπτυξης και της υπανάπτυξης σε διεθνή κλίμακα. (π.χ. Andre Gunder Frank).⁹

1.4.3 Τα μονοπώλια και ο ελεύθερος ανταγωνισμός στις κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό

Καταρχήν, πριν ξεκινήσουμε, είναι σκόπιμο να ορίσουμε το μονοπώλιο καθώς και τις μορφές στις οποίες αυτό εμφανίζεται. Το μονοπώλιο αποτελεί συμφωνία, ένωση ή συνένωση κεφαλαιοκρατών, οι οποίοι έχουν συγκεντρώσει στα χέρια τους την παραγωγή και την πώληση σημαντικού μέρους των προϊόντων ενός ή περισσότερων κλάδων παραγωγής με σκοπό τον καθορισμό υψηλών τιμών στα εμπορεύματα και την αποκόμιση μονοπωλιακά υψηλού κέρδους. Οι απλούστερες μορφές μονοπωλίου αποτελούν:

α) Το καρτέλ: είναι μονοπωλιακή ένωση, που τα μέλη της συμφωνούν για τους όρους πώλησης και τις προθεσμίες πληρωμής, μοιράζονται μεταξύ τους τις αγορές πώλησης, ορίζουν την ποσότητα των εμπορευμάτων που πρέπει να παραχθούν, καθορίζουν τις τιμές.

β) Το συνδικάτο: είναι μονοπωλιακή οργάνωση, που η πώληση των εμπορευμάτων και κάποτε και η αγορά των πρώτων υλών γίνονται από ένα κοινό γραφείο.

γ) Το τραστ: αποτελεί μονοπώλιο, όπου είναι συνενωμένη η ιδιοκτησία όλων των επιχειρήσεων, και οι ιδιοκτήτες έχουν γίνει συνεταίροι, που παίρνουν κέρδος ανάλογο με τον αριθμό των μεριδίων ή των μετοχών που τους ανήκουν.

δ) Το κονσέρν: είναι η ένωση μιας σειράς επιχειρήσεων διαφόρων κλάδων της βιομηχανίας, εμπορικών οίκων, τραπεζών, μεταφορικών και ασφαλιστικών εταιριών με βάση την κοινή οικονομική εξάρτηση από μια ομάδα πολύ μεγάλων κεφαλαιοκρατών». ¹⁰

Να σημειώσουμε εδώ ότι ο Μαρξ είχε αναλύσει τον σχηματισμό μονοπωλίων όταν έγραφε για τις δύο διαδικασίες της καπιταλιστικής αναπαραγωγής τις οποίες ονόμασε *συγκέντρωση* και *συγκεντροποίηση του κεφαλαίου*. Πρόκειται για δύο ξεχωρές διαδικασίες: η συγκέντρωση κεφαλαίου είναι η διαδικασία κατά την οποία κάθε φορά που ολοκληρώνεται ένας κύκλος παραγωγής το κεφάλαιο αυξάνεται μέσω της πρόσθεσης σε αυτό της υπεραξίας. Για την συγκεντροποίηση του κεφαλαίου γράφει στον πρώτο τόμο του Κεφαλαίου:

⁹ Ο Α.Γ. Frank με το το κλασικό του βιβλίο *Capitalism and Underdevelopment in Latin America* (Frank, 1967) είναι ένας από τους πιο γνωστούς θεωρητικούς της σχολής της εξάρτησης. Βασισμένος στην εμπειρία των χωρών της Λατινικής Αμερικής υποστήριξε ότι ο «εκσυγχρονισμός» των υποανάπτυκτων οικονομιών δεν οδηγεί στην ανάπτυξη αλλά στην «ανάπτυξη της υπανάπτυξης» (development of underdevelopment). Με άλλα λόγια το κέντρο έχει ανάγκη την υποανάπτυκτη περιφέρεια και είναι προς το συμφέρον του αυτή η ανισότητα να διαιωνίζεται.

¹⁰ Οι ορισμοί είναι από τον ιστότοπο http://fanthis.blogspot.gr/2012/01/blog-post_6767.html

Η διάσπαση του κοινωνικού κεφαλαίου σε έναν αριθμό ξεχωριστών κεφαλαίων, ή η απώθηση των τμημάτων του το ένα από το άλλο, αντισταθμίζεται από την έλξη τους. Αυτή η τελευταία δεν είναι απλώς μια συγκέντρωση των παραγωγικών μέσων και μια κυριαρχία επί της εργασίας ταυτόσημη με την συσσώρευση. Είναι η συγκέντρωση των ήδη διαμορφωμένων κεφαλαίων, η καταστροφή της ατομικής τους ανεξαρτησίας, η απαλλοτρίωση καπιταλιστή από καπιταλιστή, ο μετασχηματισμός πολλών μικρών κεφαλαίων σε λίγα μεγάλα. Αυτή η διαδικασία διακρίνεται από την απλή συσσώρευση κατά τούτο, ότι δηλαδή δεν περιλαμβάνει τίποτε περισσότερο από μια μεταβολή στην κατανομή των κεφαλαίων που ήδη υπάρχουν και είναι ήδη επί το έργον. (Μαρξ, 2009, σ.652)

α) Ο μονοπωλιακός καπιταλισμός μέσα από το έργο του Rudolf Hilferding Το χρηματιστικό κεφάλαιο

Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι αρχές του 20ού αιώνα αποτελούσαν μια εποχή κατά την οποία συνέβαιναν μεγάλες και σημαντικές πολιτικές/οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές στην παγκόσμια πολιτική σκηνή. Στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες υπήρξε ταυτόχρονα μια γρήγορη αύξηση στο μέγεθος των επιχειρήσεων και εξάπλωση των μονοπωλίων με τη μορφή καρτέλ, τραστ κτλ. Η αναγνώριση λοιπόν του σύγχρονου καπιταλισμού ως ένα νέο στάδιο του καπιταλισμού πάτησε πάνω σε μια βασική παραδοχή, η οποία εισήχθη στην μαρξιστική συζήτηση από τον Hilferding και ακολουθήθηκε από όλους τους υπόλοιπους θεωρητικούς· την παραδοχή κατά την οποία, ο καπιταλισμός βρίσκεται στο μονοπωλιακό του στάδιο. Σε αυτό το στάδιο σύμφωνα με τον Η. η κυριαρχία των μονοπωλίων απλώνεται σε όλο το σύνολο της αστικής τάξης, και στηρίζεται στην κυριαρχία του χρηματιστικού κεφαλαίου, της συγχώνευσης δηλαδή τραπεζικού και βιομηχανικού κεφαλαίου.¹¹

Η εμφάνιση του μονοπώλιου σε έναν τομέα της παραγωγής έχει συνέπειες σε άλλον, σχηματίζοντας έτσι σχέσεις «αλληλεξάρτησης και κυριαρχίας». Όσο οι επιχειρήσεις παραμένουν ανεξάρτητες μεταξύ τους, θα βρίσκονται και σε έναν ανταγωνισμό για κυριαρχία, από την στιγμή που υπάρχουν άμεσες συγκρούσεις συμφερόντων ανάμεσά τους (παράδειγμα οι τιμές στο εμπόριο). Ο Hilferding γράφει σχετικά: «Στις σχέσεις αλληλεξάρτησης που αναπτύσσονται ανάμεσα σε καπιταλιστικές επιχειρήσεις, είναι η ποσότητα του κεφαλαίου που καθορίζει αρχικά ποια επιχείρηση θα εξαρτηθεί από μια άλλη» (Hilferding, 1981, σ. 80). Συγκεκριμένα, όταν μια σχετικά

¹¹ Ο Hilferding επίσης, ασχολήθηκε με τις συνθήκες που εξασφαλίζουν τον σχηματισμό και τη σταθεροποίηση των μονοπωλίων, όπως π.χ. την ενοποίηση της εξορυκτικής με τη μεταποιητική βιομηχανία, τη δυσκολία μετακίνησης σε άλλους κλάδους του κεφαλαίου που έχει επενδυθεί στη βαριά βιομηχανία, την τάση των μονοπωλίων να σταθεροποιούνται μέσα από την αποκλειστική χρήση μιας φυσικής δύναμης (φυσικά μονοπώλια κλπ.).

ανταγωνιστική βιομηχανία έρθει αντιμέτωπη με ένα μονοπώλιο ή ένα καρτέλ, είναι δεδομένο ότι θα τεθεί υπό τον έλεγχο του μονοπωλίου. Η ξαφνική και γρήγορη εξάπλωση του μονοπωλίου σε όλους τους τομείς της οικονομίας ιδώθηκε όπως αναφέρεται και παραπάνω, ως βασικός και θεμελιακός μετασχηματισμός του καπιταλισμού.

Το χρηματιστικό κεφάλαιο εκφράζει την συνένωση του κεφαλαίου. Οι προηγουμένως ξεχωριστές σφαίρες του βιομηχανικού, εμπορικού και τραπεζικού κεφαλαίου υπάχθηκαν στην ενιαία διεύθυνση του ανώτερου χρηματιστικού, στο πλαίσιο της οποίας οι ιδιοκτήτες της βιομηχανίας και των τραπεζών είναι ενωμένοι με έναν στενό προσωπικό σύνδεσμο. Η βάση αυτού του συνδέσμου είναι η εξάλειψη του ελεύθερου ανταγωνισμού μεταξύ των ατομικών καπιταλιστών από τις μεγάλες μονοπωλιακές ενώσεις. Αυτό, όμως, αυθόρμητα συνεπάγεται μια αλλαγή στην σχέση της καπιταλιστικής τάξης με την κρατική εξουσία. (Hilferding, 1981, σ. 301, η υπογράμμιση δική μου).

Αυτή η αλλαγή στην σχέση κράτους-αστικής τάξης εντοπίζεται από τον Hilferding στην νομοτελειακή μετατροπή του κράτους σε μοχλό προώθησης των ιμπεριαλιστικών συμφερόντων κάθε αναπτυγμένης χώρας. Ο ιμπεριαλισμός και όλες οι μορφές της καπιταλιστικής επέκτασης που εξάγει κάθε αναπτυγμένη χώρα μέσω της πολιτικής του υπαγμένου στα μονοπώλια αστικού κράτους, ορίζει και τον ανταγωνισμό για κυριαρχία σε παγκόσμιο επίπεδο μέσω των εξαγωγών κεφαλαίων, των αποικιών κτλ., τον ενδοϊμπεριαλιστικό ανταγωνισμό που πολλές φορές οδηγεί και στον πόλεμο.

Ο Hilferding συνεχίζει για την αντίληψη του γύρω από το αστικό κράτος:

Το χρηματιστικό κεφάλαιο δεν επιδιώκει την ελευθερία αλλά την κυριαρχία (...) Αλλά για να πετύχει κάτι τέτοιο, για να διατηρήσει και να επεκτείνει την επικυριαρχία του, χρειάζεται το κράτος (...) Χρειάζεται ένα κράτος πολιτικά ισχυρό, το οποίο να ασκεί την εμπορική πολιτική του χωρίς να χρειάζεται να παίρνει υπόψη του τα αντιτιθέμενα συμφέροντα άλλων κρατών. Έχει ακόμα ανάγκη από ένα ισχυρό κράτος, το οποίο να προωθεί τα οικονομικά του συμφέροντα στο εξωτερικό, να επιβάλει την πολιτική του εξουσία, ώστε να αποσπά από τα μικρότερα κράτη ευνοϊκές εμπορικές συμφωνίες, και συμφωνίες για προμήθειες πρώτων υλών. Ένα κράτος που να μπορεί να επεμβαίνει παντού στον κόσμο, που να μπορεί να μετατρέψει ολόκληρο τον κόσμο σε σφαίρα τοποθέτησης του χρηματιστικού του κεφαλαίου. Το χρηματιστικό κεφάλαιο χρειάζεται τέλος ένα κράτος που να είναι αρκετά ισχυρό ώστε να ασκεί επεκτατική πολιτική και να μπορεί να προσαρτά νέες αποικίες (...) Το ιδανικό της ειρήνης εξαφανίζεται, στη θέση της ανθρωπιστικής ιδέας εμφανίζεται το ιδανικό του μεγαλείου και της εξουσίας του κράτους (...) Το κεφάλαιο γίνεται ο κατακτητής του κόσμου, και με κάθε νέα χώρα που κατακτά, κατακτά και τα σύνορα τα οποία θα πρέπει να υπερβεί. (Hilferding, 1981, σ. 335)

Πριν κλείσουμε, θα σταθούμε σε έναν δεύτερο μετασχηματισμό της αγοράς που έβλεπε ο Hilferding να συντελείται εξαιτίας της εξάπλωσης των μονοπωλίων και αφορά τον προστατευτισμό στο εμπόριο, έναν μετασχηματισμό δηλαδή στο ρόλο των δασμών. Η επιχειρηματολογία του βασίζεται πάνω στην πεποίθηση ότι είναι ευκολότερο να μονοπωληθεί μια εθνική αγορά για ένα συγκεκριμένο προϊόν από το να μονοπωληθεί η παγκόσμια αγορά, αντίληψη στην οποία οδηγείται μέσω επιχειρημάτων σύμφωνα με τα οποία η καρτελοποίηση της παγκόσμιας αγοράς απαιτεί έναν υψηλότερο βαθμό συσσώρευσης κεφαλαίου και η εγκαθίδρυση τους δεν είναι δυνατή σε παγκόσμιο επίπεδο.¹² Σύμφωνα με τη λογική του Hilferding λοιπόν, δεδομένου ότι η μονοπώληση της παγκόσμιας αγοράς είναι αδύνατη, οι προστατευτικοί δασμοί είναι αναγκαίοι για τα τραστ και τα καρτέλ τα οποία σχηματίζονται πάνω σε μία εθνική βάση, προκειμένου να εξασφαλίσουν οποιοδήποτε πλεονέκτημα από την μονοπωλιακή θέση τους. Χωρίς προστασία, οι εισαγωγές εμπορευμάτων θα ξεχειλίζουν την εσωτερική αγορά και έτσι θα έπλητταν τα μονοπώλια (τα εθνικά) με το να ρίξουν τις τιμές πάνω από αυτές της παγκόσμιας αγοράς.

Αναδεικνύεται έτσι σε βασικό συμφέρον της καρτελοποιημένης βιομηχανίας το να διατηρούνται σε μόνιμη βάση οι προστατευτικοί δασμοί, οι οποίοι από την μια διασφαλίζουν την ύπαρξη του καρτέλ, και από την άλλη του επιτρέπουν να αποκομίζει ένα πρόσθετο κέρδος από το προϊόν που πουλάει στην εγχώρια αγορά. Το ύψος αυτού του πρόσθετου κέρδους καθορίζεται από την αύξηση της εγχώριας τιμής πάνω από την τιμή στην παγκόσμια αγορά. Αυτή η διαφορά εξαρτάται όμως από το ύψος των δασμών. (Hilferding, 1981, σ. 308)

Συνοψίζοντας, η ανάγκη για προστατευτικούς δασμούς στην αγορά σύμφωνα με τον Hilferding διαιρεί τον κόσμο σε διακριτές εθνικές οικονομικές περιοχές και τα μονοπώλια ωθούν τον προστατευτισμό σε νέα ύψη. Όπως γράφει άλλωστε, «η πολιτική του χρηματιστικού κεφαλαίου έχει τρεις σκοπούς: (1) να εγκαθιδρύσει την μέγιστη δυνατή οικονομική επικράτεια, (2) να ασφαλίσει την επικράτεια από τον ξένο ανταγωνισμό μέσω ενός τείχους από προστατευτικούς δασμούς, και συνεπώς (3) να την διατηρήσει ως περιοχή εκμετάλλευσης για τις εθνικές μονοπωλιακές ενώσεις». (Hilferding, 1981, σ. 326)

---

¹² Σε αυτήν την αντίληψη θα αντικαταχθεί αργότερα ο Μπουχάριν με την ανάλυσή του γύρω από την παγκόσμια οικονομία.

β) Η κυριαρχία των μονοπωλίων και ο ελεύθερος ανταγωνισμός.

Όπως είδαμε και παραπάνω, ο Hilferding περιγράφοντας τον μονοπωλιακό καπιταλισμό, τράβηξε μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο προηγούμενο στάδιο του καπιταλισμού, αυτό του *ελεύθερου ανταγωνισμού* και στο σύγχρονο, αυτό στο οποίο έχουν κυριαρχήσει οι γιγάντιες εταιρείες, τα τραστ και τα καρτέλ στην αγορά. Την θέση αυτή ακολούθησαν αρχικά ο Μπουχάριν και ο Λένιν, οι οποίοι τοποθετήθηκαν λίγο αργότερα πάνω στο θέμα του καπιταλισμού και της κυριαρχίας των μονοπωλίων.

Ο Hilferding, όπως είδαμε, πήρε ως δεδομένο πως τα καρτέλ μπορούν να σχηματιστούν μόνο πάνω σε μια εθνική βάση, αντίληψη την οποία θα αντικρούσει ο Μπουχάριν με την ανάλυση του πάνω στην παγκόσμια οικονομία. Διατυπώνει λοιπόν τη θέση για τη συγχώνευση μονοπωλιακού κεφαλαίου του κράτους, η οποία παίρνει την μορφή ενός *κρατικομονοπωλιακού τραστ*:

Συνεπώς, ο παγκόσμιος καπιταλισμός, το παγκόσμιο σύστημα παραγωγής παίρνει στην εποχής μας την ακόλουθη μορφή: λίγα συγκροτημένα και οργανωμένα οικονομικά μορφώματα απ' τη μια μεριά (“οι μεγάλες πολιτισμένες δυνάμεις”) και μια περιφέρεια υπανάπτυκτων χωρών μ' ένα ημιαγροτικό οικονομικό σύστημα από την άλλη [...]. Τα οικονομικά αναπτυγμένα κράτη έχουν ήδη προχωρήσει προς μια κατάσταση η οποία μας επιτρέπει να τα θεωρούμε ως μεγάλους οργανισμούς του τύπου του τραστ, ή, όπως τα ονομάσαμε, ως κρατικοκαπιταλιστικά τραστ. *Μπορούμε, λοιπόν, να μιλάμε σήμερα για τη συγκέντρωση του κεφαλαίου σε κρατικοκαπιταλιστικά τραστ, ως συστατικά στοιχεία μιας πολύ ευρύτερης κοινωνικοοικονομικής οντότητας, της παγκόσμιας οικονομίας.* (Μηλιός, 2000, σ. 28, παραπέμπει στο έργο του Μπουχάριν, *Imperialism and World Economy*, 1972 σ. 118, η υπογράμμιση δική μου).

Με βάση τις παραπάνω θεωρήσεις, ο Μπουχάριν υποστηρίζει ότι ο ανταγωνισμός εντός του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού σχεδόν εξαφανίζεται ενώ παράλληλα οξύνεται δραματικά σε διεθνές επίπεδο: ο εσωτερικός ανταγωνισμός για τις αγορές αντικαθίσταται από τον ανταγωνισμό μεταξύ των ανταγωνιστικών καπιταλιστικών κρατών. Σε αυτό το σημείο λοιπόν που παρατηρείται η κατάργηση του ανταγωνισμού εντός της εθνικής οικονομίας αναδύονται τα μονοπώλια που στοχεύουν πλέον στην παγκόσμια αγορά : «το βάρος μετατοπίζεται στον ανταγωνισμό των γιγάντιων, παγιωμένων και οργανωμένων οικονομικών σωμάτων τα οποία διακατέχονται από μια κολοσσιαία ικανότητα να διαμάχονται στο παγκόσμιο τουρνουά των “εθνών”». (Bukharin, 1917)¹³

Ο Λένιν από τα πρώτα κεφάλαια της μπροσούρας του για τον ιμπεριαλισμό, διαπιστώνει πως η συγκέντρωση της παραγωγής και η συνένωση των μονάδων της σε μονοπώλια αποτελεί

¹³ <https://www.marxists.org/archive/bukharin/works/1917/imperial/03.htm>

χαρακτηριστική ιδιότητα του *καπιταλισμού του χρηματιστικού κεφαλαίου* και σημειώνει ότι ουσιαστικά πρόκειται για «τραπεζικό κεφάλαιο λίγων μονοπωλιακών τραπεζών συγχωνευμένο με το κεφάλαιο των μονοπωλιακών ενώσεων παραγωγών». Όσον αφορά τη σχέση μονοπωλίου και ελεύθερου συναγωνισμού, αντιφατικές απόψεις μπορούν να συναντηθούν στο έργο του. Αρχικά παρατηρούμε ότι υιοθετεί την άποψη του Hilferding, ότι τα μονοπώλια εκτοπίζουν αναγκαστικά τον ελεύθερο συναγωνισμό. Όπως γράφει:

Ο ελεύθερος συναγωνισμός είναι η βασική ιδιότητα του καπιταλισμού και της εμπορευματικής παραγωγής γενικά. Το μονοπώλιο είναι η άμεση αντίθεση του ελεύθερου συναγωνισμού. [...] Ταυτόχρονα τα μονοπώλια, ξεπιδώντας από τον ελεύθερο συναγωνισμό, δεν τον καταργούν, μα υπάρχουν πάνω σ' αυτόν και δίπλα σ' αυτόν, γεννώντας έτσι μια σειρά από εξαιρετικά οξείες και βίαιες αντιθέσεις, προστριβές, συγκρούσεις. (Λένιν, 1978, σ. 108)

Παρατηρείται λοιπόν πως η επικρατέστερη τάση εντός των μαρξιστών θεωρητικών, ήταν να αμφισβητήσουν την ανάλυση του Μαρξ πάνω στον ελεύθερο συναγωνισμό με την υπόθεση ότι εκτοπίζεται ολοκληρωτικά από την κυριαρχία των μονοπωλίων.¹⁴ Ο Μαρξ γράφει πάνω στο θέμα του ελεύθερου συναγωνισμού:

Ο ελεύθερος συναγωνισμός είναι η σχέση του κεφαλαίου με τον εαυτό του σαν ένα άλλο κεφάλαιο, δηλαδή η πραγματική λειτουργία του κεφαλαίου σαν κεφάλαιο. Οι εσωτερικοί νόμοι του κεφαλαίου, που εμφανίζονται άπλα σαν τάσεις στα ιστορικά προστάδια της ανάπτυξης του, συγκροτούνται για πρώτη φορά σαν νόμοι. Η παραγωγή που βασίζεται στο κεφάλαιο συντίθεται στις επαρκείς μορφές της μόνο στο βαθμό που αναπτύσσεται ο ελεύθερος συναγωνισμός, καθόσον αυτός αποτελεί την ελεύθερη ανάπτυξη του τρόπου παραγωγής που θεμελιώνεται με βάση το κεφάλαιο. Ο ελεύθερος συναγωνισμός είναι η πραγματική ανάπτυξη του κεφαλαίου. Μέσα από το συναγωνισμό διαμορφώνεται η εξωτερική αναγκαιότητα για το επιμέρους κεφάλαιο, πράγμα που αντιστοιχεί στη φύση του κεφαλαίου, του τρόπου παραγωγής που θεμελιώνεται στο κεφάλαιο, πράγμα που αντιστοιχεί στην έννοια του κεφαλαίου. Ο αμοιβαίος καταναγκασμός που εξασκεί το ένα κεφάλαιο πάνω στο άλλο, πάνω στην εργασία κλπ. (ο ανταγωνισμός των εργατών μεταξύ τους είναι μόνο μια άλλη μορφή του ανταγωνισμού των κεφαλαίων), είναι η ελεύθερη, ταυτόχρονα η πραγματική ανάπτυξη του πλούτου σαν κεφαλαίου... Η φαινομενικά ανεξάρτητη δράση των μεμονωμένων

---

¹⁴ Αυτή είναι μια θέση η οποία δεν συναντάται μόνο στις κλασικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού. Το 1966 οι μαρξιστές θεωρητικοί P. Sweezy και P. Baran θα γράψουν στο βιβλίο τους *Μονοπωλιακός καπιταλισμός*: «Η μαρξιστική ανάλυση του καπιταλισμού εξακολουθεί να στηρίζεται ακόμα σε τελευταία ανάλυση στην υπόθεση μιας οικονομίας που διέπεται από τον συναγωνισμό... Πρέπει να δεχθούμε ότι ο συναγωνισμός, που ήταν η κυρίαρχη μορφή στις σχέσεις της αγοράς στην Βρετανία του δέκατου ενάτου αιώνα, έπαυσε να κατέχει αυτή τη θέση, όχι μόνο στη Βρετανία, αλλά παντού στον καπιταλιστικό κόσμο... Γι' αυτό είναι απαράδεκτο να αγνοούμε τα μονοπώλια όταν κατασκευάζουμε το πρότυπο της οικονομίας και να εξακολουθούμε να θεωρούμε το συναγωνισμό σαν καθολική κατάσταση», (Μπάραν-Σουίτζι, 1966, σ. 66 και 68)

κεφαλαίων και οι τυχαίες συγκρούσεις τους θέτουν σε λειτουργία το γενικό τους νόμο. (Μηλιός, 1983).¹⁵

Οι μαρξιστές θεωρητικοί έχουν δεχτεί κριτική σχετικά με αυτή την ανάλυση, σύμφωνα με την οποία τα μονοπώλια καταργούν τον ελεύθερο συναγωνισμό, δεδομένου ότι βασίζεται σε αυθαίρετη ιδεολογική μετατόπιση από τους νόμους κίνησης του κεφαλαίου που όρισε ο Μαρξ και την άποψη του ότι ο ελεύθερος συναγωνισμός είναι εγγενές στοιχείο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. (βλ. Μηλιός, 2000). Συγκεκριμένα, η θεωρητική μελέτη του καπιταλιστικού συστήματος στο *Κεφάλαιο*, η οποία υλοποιείται αναλύοντας το παράδειγμα του αγγλικού καπιταλισμού, δεν αφορά μόνο μια συγκεκριμένη εποχή ή έναν συγκεκριμένο τόπο εμφάνισης του καπιταλισμού· αντικείμενο του έργου του Μαρξ, δεν είναι μια ιστορική παρουσίαση του καπιταλισμού. Αντίθετα, αντικείμενο του *Κεφαλαίου* είναι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, δηλαδή οι εσωτερικές αιτιακές σχέσεις που διέπουν το *κάθε καπιταλιστικό σύστημα*, την κάθε κοινωνία που κυριαρχεί ο καπιταλισμός. Με τα λόγια του ίδιου του Μαρξ, μελετά και παρουσιάζει «μόνο την εσωτερική οργάνωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, σαν να λέμε στον ιδεώδη μέσο όρο του». (Χάινριχ, 2017, σ. 39).¹⁶

Η κριτική αυτή απορρέει από τη θέση ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού, μπορεί να σημαίνει μόνο την ανάπτυξη του ελεύθερου συναγωνισμού και όχι την κατάργησή του και ότι το μονοπώλιο είναι στην μορφή του μεμονωμένου κεφαλαίου που δημιουργείται μέσα στον ελεύθερο ανταγωνισμό, κριτική η οποία ακολουθεί τις απόψεις του Μαρξ.

---

¹⁵ Στο άρθρο, η παραπομπή είναι η εξής: Κ. Μαρξ: *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*, Dietz Verlag 1974, σελ. 544.

¹⁶ Στο βιβλίο του Χάινριχ η παραπομπή στο Κεφάλαιο σημειώνεται ως εξής: (*Το Κεφάλαιο*, 3: 1020)

Κεφάλαιο 2: Μορφές καπιταλιστικής επέκτασης

2.1 Εισαγωγή

Λαμβάνοντας υπόψιν τα όσα είπαμε μέχρι στιγμής για τον ιμπεριαλισμό, θα μπορούσαμε να δούμε τον ιμπεριαλισμό ως μια μορφή του καπιταλιστικού επεκτατισμού, ή αλλιώς της επέκτασης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής σε όλον τον κόσμο. Οι κυρίαρχες μορφές της εν λόγω επέκτασης που μπορούμε να διακρίνουμε στο πλαίσιο της ήδη διεξαχθείσας συζήτησης θα λέγαμε ότι είναι η οικονομική και η στρατιωτική, χωρίς απαραίτητα να ιεραρχούμε κάποια από τις δύο ή να τις αντιλαμβανόμαστε σαν δύο ξεχωριστές διαδικασίες. Όσον αφορά στην οικονομική επέκταση, μέσα από τα όσα έχουμε δει, θα επικεντρωθούμε στην αποτύπωσή της μέσω της χαρακτηριστικής δραστηριότητας της χρονικής περιόδου του καπιταλισμού που εξετάζουμε: της εξαγωγής κεφαλαίων και συνολικότερα της διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Σύμφωνα με τον Μαρξ και την θεωρία του για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής προκύπτει ότι η δυναμική της κεφαλαιακής σχέσης (σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα) γεννά και την τάση επέκτασης της κυριαρχίας κάθε καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού πέρα από τα σύνορά του. Στην συγκεκριμένη περίπτωση επικεντρωνόμαστε στην επέκταση των επιμέρους κεφαλαίων πέρα από τα σύνορα της χώρας. Παράλληλα, από στρατιωτικής απόψεως, δηλαδή επεκτατισμός ως εδαφική κατάκτηση και συνεπώς επέκταση γεωγραφικών συνόρων, θα αναζητήσουμε την εμφάνισή της μέσω μιας σύντομης μελέτης της αποικιοκρατίας, καθώς και σαν αποτέλεσμα συγκρούσεων, οι οποίες δημιουργούνται στη βάση των ανταγωνισμών που προκαλεί η ταυτόχρονη οικονομική επέκταση παραπάνω από ενός καπιταλιστικά αναπτυγμένων κρατών.

Θα παραθέσουμε αρχικά κάποιες βασικές αναφορές στην καπιταλιστική επέκταση κυρίως από τον Μαρξ και έπειτα από την Rosa Luxemburg, οι οποίες θα βοηθήσουν στο να απαντήσουμε σε ορισμένα ερωτήματα αργότερα.

Είναι γνωστό ότι οι καπιταλιστές εξωθούνται λόγω του ανταγωνισμού να βρουν νέους τρόπους ώστε να αυξήσουν την παραγωγικότητα και να μειώσουν το κόστος της παραγωγής. Ο ανταγωνισμός σε ένα καπιταλιστικό σύστημα αυξάνει την κεφαλαιακή συσσώρευση. Όπως είχε διαπιστώσει αρκετά νωρίς και πολύ σωστά ο Μαρξ στο κομμουνιστικό μανιφέστο, η συνεχής ανάγκη για αγορές (πώληση των αγαθών) είναι αυτή που αποτελεί συνεχώς την κινητήρια δύναμη για την καπιταλιστική επέκταση: «Η ανάγκη να μεγαλώνει ολοένα την πώληση των προϊόντων της κυνηγά την αστική τάξη πάνω σ' όλη τη γήινη σφαίρα. Είναι υποχρεωμένη να φωλιάζει παντού, να

εγκαθίσταται παντού, να δημιουργεί παντού σχέσεις». ¹⁷ Ο ανταγωνισμός είναι αυτός που σπρώχνει τις εταιρίες να αναζητούν αγορές όπου θα βρουν καλύτερες τιμές για τα προϊόντα τους και τις φτηνότερες πρώτες ύλες για τα υλικά αγαθά που αγοράζουν. Ένας άλλος παράγοντας για καπιταλιστική επέκταση σε βάρος της μη καπιταλιστικής παραγωγής, είναι η αναζήτηση νέου εργατικού δυναμικού.

Η Luxemburg θεωρεί ότι οι μη καπιταλιστικές μορφές οργάνωσης είναι στατικές, ενώ αντίθετα ο καπιταλισμός οδηγείται συνεχώς στην επέκταση. Προσπαθεί συνέχεια να αρπάξει καινούρια μέσα παραγωγής και φτηνή εργασία. Πίστεψε ότι στην ιστορία του καπιταλισμού η επέκταση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής είναι η μια από τις πιο σημαντικές διαδικασίες του καπιταλισμού και υποστήριξε ότι *ο καπιταλισμός δεν μπορεί να υπάρξει σε καθαρή μορφή παρά μόνο σε σύνδεση με σύζευξη με μη καπιταλιστικά συστήματα*. Ωστόσο, υπάρχει μια βασική αντίφαση σε αυτήν την άποψη. Η καπιταλιστική επέκταση οδηγεί σε έναν μετασχηματισμό των μη καπιταλιστικών κοινωνιών σε καπιταλιστικές. Όταν όλες οι κοινωνίες έχουν γίνει καπιταλιστικές, τι θα απογίνει η περαιτέρω συσσώρευση κεφαλαίου; Η ίδια πιστεύει ότι θα καταστεί αδύνατη. Από ότι βλέπουμε σήμερα όμως, που κανείς μπορεί να πει ότι ο καπιταλισμός έχει απλώσει τα πλοκάμια του στο μεγαλύτερο, αν όχι σε όλο το μέρος της γης, η ανάλυση της Luxemburg δεν μπορεί να επαληθευτεί. Με άλλα λόγια, η θεωρία της Luxemburg ταυτίζεται με την ανάλυση σύμφωνα με την οποία όταν πάνπου να υπάρχουν μη καπιταλιστικές οικονομίες στον κόσμο τότε μπορεί αυτό να σημαίνει και την κατάρρευση του καπιταλισμού.

2.2 Η θεωρία της υποκατανάλωσης

Η θεωρία της υποκατανάλωσης, ως εξήγηση στη διαδικασία εξαγωγής κεφαλαίου, αναβίωσε αρχικά και έπειτα εισήχθη στην κλασική συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό από τον John A. Hobson ο οποίος πιστεύει, ότι η εξαγωγή κεφαλαίων είναι η λύση στο πρόβλημα της ανάπτυξης πλεονάζοντος κεφαλαίου στην αναπτυγμένη χώρα από την υποκατανάλωση της εργατικής τάξης (ανικανότητα δηλαδή των εργατών να αγοράσουν τα προϊόντα που παράγουν). Οι θεωρίες αυτές, που είναι ουσιαστικά θεωρίες που προσπάθησαν να εξηγήσουν τις καπιταλιστικές κρίσεις, μας είναι γνωστές ήδη πολύ πριν τον Hobson· οι κυριότεροι εκπρόσωποι αυτών Sismondi, Malthus και Rodbertus γράφουν την περίοδο ανάμεσα στα τέλη του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα. Σύμφωνα με τον Sismondi η υπερπαραγωγή εμπορευμάτων δεν οφειλόταν σε έναν κορεσμό (υπερκάλυψη) των ανθρώπινων αναγκών, αλλά σε μια άνιση και κακή κατανομή του εισοδήματος και συνεπώς στην

¹⁷ Από ηλεκτρονική μορφή του βιβλίου, στο link: http://kiatipis.org/Books_Hosted_gr/Marx-Engels/Manifesto-gr.pdf, σ.18

φτώχεια των μαζών, φαινόμενα που αναγκαστικά ισοδυναμούν με ανεπαρκή ζήτηση στην αγορά. Ο Μαρξ αναγνώρισε πολλές από τις απόψεις του Sismondi και μάλιστα έγραψε για αυτόν : «Ο Sismondi είναι βαθιά συνειδητοποιημένος όσον αφορά στις αντιφάσεις της καπιταλιστικής παραγωγής». Συνεχίζει, «έχει μάλιστα επίγνωση γύρω από την βασική αντίφαση: από τη μια, η απεριόριστη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και του πλούτου που ταυτόχρονα αποτελείται από εμπορεύματα και πρέπει να μετατραπούν σε χρήμα· από την άλλη, το σύστημα βασίζεται στο γεγονός ότι το σύνολο των παραγωγών είναι περιορισμένο στις ανάγκες του. Συνεπώς, οι κρίσεις σύμφωνα με τον Sismondi δεν είναι τυχαίες, όπως υποστηρίζει ο Ricardo, αλλά ουσιαστικά ξεσπάσματα- που συμβαίνουν σε μια μεγάλη κλίμακα και σε συγκεκριμένες περιόδους- των αντιθέσεων που ενυπάρχουν».¹⁸

Οι υποστηρικτές τους καταδεικνύουν μια πολύ προφανή αντίφαση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: Κάτω από την πίεση του ανταγωνισμού, οι βιομηχανικοί καπιταλιστές υποχρεώνονται να επεκτείνουν την παραγωγή χωρίς όριο, αλλά την ίδια στιγμή ο ανταγωνισμός τους εξαναγκάζει να ρίξουν τα κόστη τους/δαπάνες όσο το δυνατό πιο πολύ. Αυτό τους οδηγεί να πληρώνουν τους λιγότερο δυνατόν μισθούς.

*σχήμα θεωριών υποκατανάλωσης.*¹⁹

το κυκλικό σχήμα που θα μπορούσαμε να πούμε ότι παρουσιάζουν οι υποκαταναλωτικές θεωρίες είναι :

πτώση μισθών λόγω ισχυρού ανταγωνισμού → ανεπαρκής ζήτηση → πτώση κερδών → βραδύτερη ανάπτυξη → πτώση μισθών , πάντα υπό την επίδραση του ανταγωνισμού.

Η Rosa Luxemburg θεωρείται εκπρόσωπος της υποκαταναλωτικής θεωρίας και δέχτηκε κριτική από τον Μπουχάριν για την ανάλυση της πάνω στην κρίση υπερπαραγωγής, στην οποία η ίδια καταδεικνύει ως *παράλογη* την άποψη του Μαρξ ότι στον καπιταλισμό έχουμε παραγωγή για την παραγωγή. Η L. ακολουθεί την λογική της υποκαταναλωτικής θεωρίας, με την έννοια ότι η μόνιμη ανισορροπία προσφοράς και ζήτησης στην αγορά, οδηγεί στην αποτυχία πραγματοποίησης της υπεραξίας να πραγματοποιηθεί και δημιουργείται συνεπώς μια συνεχόμενη κατάσταση κρίσης. Όπως είδαμε, το κεφάλαιο τοποθετείται σε μη καπιταλιστικές οικονομίες προκειμένου να εξασφαλιστεί η συσσώρευση. Η L. θεωρούσε θέμα χρόνου την κατάρρευση του καπιταλισμού, από όταν εξέλειπε η προϋπόθεση του μη καπιταλιστικού συστήματος και έπειτα.

¹⁸ Μεταφρασμένο από Κ. Marx, *Theories of Surplus Value*, vol.3, σε online μορφή, σ.56 (πηγή:<http://www.bard.edu/library/arendt/pdfs/Marx-Surplus.pdf>)

¹⁹ Το σχήμα είναι μεταφρασμένο από το άρθρο “underconsumption and overaccumulation” στον παρακάτω σύνδεσμο <https://sites.google.com/site/sociologysystemsresearch/home/economic-crisis/over-accumulation>

Ο Μπουχάριν της υπενθυμίζει ότι η παραγωγή για χάρη της παραγωγής και η συσσώρευση για χάρη της συσσώρευσης, σύμφωνα με τον Μαρξ, είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα του καπιταλισμού. Και ο ίδιος (ο Μπουχάριν) πίστευε στην υπερπαραγωγή, αλλά όχι ότι ως μια κατάσταση συνεχούς κρίσης. Για εκείνον, ο ιμπεριαλισμός δεν μπορούσε να ερμηνευτεί με βάση τις κρίσεις υπερπαραγωγής, αλλά με βάση τον τρόπο που βοηθά στην αναζήτηση και στην εξασφάλιση περισσότερων κερδών. Οι εξαγωγές κεφαλαίων, ήταν κυρίως το αποτέλεσμα των διεθνών διαφορών του ποσοστού κέρδους και ήταν άμεσα συνδεδεμένες με τις εξαγωγές εμπορευμάτων. Σε γενικές γραμμές, ο Μπουχάριν επέλεξε να δείξει στην Luxemburg ότι υπάρχει κρίση, αλλά δεν είναι κρίση υποκατανάλωσης της εργατικής τάξης, αλλά κρίση υπερπαραγωγής κεφαλαίου (υπερσυσσώρευσης). «Σύμφωνα με την προσέγγιση της υπερσυσσώρευσης, οι κρίσεις προκαλούνται από εξωτερικούς ως προς την κεφαλαιακή σχέση προσδιορισμούς, που όμως δρουν μέσω αυτής (της κεφαλαιακής σχέσης) και επηρεάζουν (υπερπροσδιορίζουν) τη συγκυριακή εκδήλωση της κρίσης». (Μηλιός, Οικονομάκης, Δημούλης, 2005, σ.268)

2.3 Οικονομική επέκταση: εξαγωγές κεφαλαίων

Τα πρώτα έργα πάνω στον ιμπεριαλισμό υποστήριξαν ότι υπάρχει μια στενή σχέση ανάμεσα στην εξαγωγή κεφαλαίων και στην εδαφική επέκταση. Όπως γράφει και ο Μπουχάριν:

Ενώ σε προηγούμενες εποχές, στην εποχή του ελεύθερου ανταγωνισμού, ήταν αρκετό να διεισδύσεις την ξένη αγορά με εμπορεύματα, και αυτή η οικονομική δραστηριότητα ικανοποιούσε τους καπιταλιστές της χώρας εξαγωγής, στην εποχή μας οι τόκοι του χρηματιστικού κεφαλαίου απαιτούν, πρώτα από όλα, μια επέκταση της εγχώριας κρατικής περιοχής, δηλαδή, επιβάλλει μια πολιτική κατάκτησης, μια πίεση στρατιωτικής δύναμης, μια γραμμή “ιμπεριαλιστικής προσάρτησης”. (Bukharin, 1917)²⁰

Οι αιτίες της κίνησης των κεφαλαίων αναζητήθηκαν σε δύο σχήματα: α) η αναζήτηση πρόσθετων κερδών στις αποικίες, στις οποίες όπως υποστηρίζεται εξασφαλίζεται μεγαλύτερη κερδοφορία (δες Hilferding παρακάτω) και β) η προσέγγιση του πλεονάζοντος κεφαλαίου σύμφωνα με την οποία η εξαγωγή κεφαλαίου είναι συνδεδεμένη με την μη δυνατότητα επικερδούς αξιοποίησης του εντός της εθνικής οικονομίας. (βλ. Hobson)

Ο κύριος εκπρόσωπος της ανάλυσης σύμφωνα με την οποία η εξαγωγή κεφαλαίων πραγματοποιείται εξαιτίας μιας υποκαταναλωτικής κρίσης είναι ο Hobson, ο οποίος θα επηρεάσει

²⁰ <https://www.marxists.org/archive/bukharin/works/1917/imperial/04.htm>

και αρκετούς από τους μαρξιστές που θα τοποθετηθούν πάνω στο ζήτημα των εξαγωγών κεφαλαίων. Ο αστός οικονομολόγος βλέπει μονοσήμαντα τις εξαγωγές κεφαλαίων ως μια λύση στο πρόβλημα της κρίσης, θεωρώντας δεδομένο ότι τα πλεονάζοντα κεφάλαια δεν είναι δυνατόν να τοποθετηθούν επικερδώς μέσα στην εγχώρια οικονομία. Η κρίση *υπεραποταμίευσης* προκύπτει εφόσον η χαμηλή εισοδηματική θέση των εργαζομένων αποτρέπει τις αποταμιεύσεις να μετουσιωθούν σε παραγωγικές επενδύσεις, με αποτέλεσμα να υπάρχει ένα διαρκές πλεόνασμα αποταμίευσης ή πλεόνασμα κεφαλαίου. Την ίδια στιγμή, η νέα μονοπωλιακή δομή του αναπτυγμένου καπιταλισμού ενισχύει το πρόβλημα, γιατί: «συγκέντρωση της βιομηχανίας σε “τραστ”, “καρτέλ” κ.λπ. ταυτόχρονα περιορίζει την ποσότητα του κεφαλαίου που μπορεί να απασχοληθεί αποτελεσματικά και αυξάνει το μερίδιο των κερδών μέσα από το οποίο θα προκύψουν νέες αποταμιεύσεις και νέο κεφάλαιο» (Hobson, 2013, σ. 90)

Ο Hilferding σχηματοποιεί τη θέση περί πλεονάζοντος κεφαλαίου και συνεπώς της εξαγωγής του ως εξής: «Ενώ ο όγκος του κεφαλαίου που προορίζεται για τη συσσώρευση αυξάνει πολύ γρήγορα, οι επενδυτικές ευκαιρίες περιορίζονται. Αυτή η αντίφαση απαιτεί μια επίλυση, η οποία βρίσκεται στην εξαγωγή του κεφαλαίου», (Hilferding, 1981, σ. 234). ενώ παράλληλα υποστηρίζει πως η τοποθέτηση κεφαλαίων στις αγορές των αποικιών εξασφαλίζουν πρόσθετο κέρδος: η φτηνή εργατική δύναμη στις αποικίες και ο φυσικός τους πλούτος (πρώτες ύλες) είναι δύο πηγές εξασφάλισης του πρόσθετου κέρδους.

Ο Μπουχάριν υποστηρίζει σε αντίθεση με τις υποκαταναλωτικές θεωρίες, ότι η εξαγωγή κεφαλαίου γίνεται στην κατεύθυνση της εξίσωσης των ποσοστών κέρδους σε παγκόσμιο επίπεδο, ως μια μορφή κίνησης κεφαλαίου που έρχεται σε πλήρη αντιστοιχία με την κίνηση της εργατικής δύναμης. Η προϋπόθεση για την εξαγωγή κεφαλαίου είναι και για αυτόν η παραγωγή πλεονάζοντος κεφαλαίου (*υπερπαραγωγή κεφαλαίου*), ωστόσο δεν συμμερίζεται την άποψη των υποκαταναλωτικών θεωριών σύμφωνα με τις οποίες το πλεονάζον κεφάλαιο δεν μπορεί να τοποθετηθεί επικερδώς στην αγορά και για αυτό αναζητά ξένες επενδυτικές σφαίρες, αλλά την άποψη του Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, κατά την οποία ένα κεφάλαιο τοποθετείται στο εξωτερικό γιατί έτσι εξασφαλίζει υψηλότερο ποσοστό κέρδους.

Για τον Μπ. η εξαγωγή κεφαλαίου παίρνει διάφορες μορφές: διαφορετικές μορφές δανείων ή κατοχής μετοχών ξένων επιχειρήσεων, μορφή πίστωσης από τράπεζες μιας χώρας προς άλλη ή αγορά ξένων μετοχών. Τις αιτίες που οδηγούν στην κινητικότητα των κεφαλαίων τις βλέπει στην αναζήτηση πρόσθετου κέρδους μέσω δύο λειτουργιών: α) την ιδιοποίηση της υπεραξίας γίνεται εφικτή όταν οι κρατικομονοπωλιακές ενώσεις επενδύσουν σε μη καρτελοποιημένα κομμάτια της βιομηχανίας, β) την επιρροή των προστατευτικών δασμών στο ποσοστό κέρδους και την εθνική

ιδιοποίηση του υπερκέρδους από τη χώρα προέλευσης (λόγω προστατευτισμού στην χώρα που επενδύθηκε). Ο ίδιος γράφει επεξηγηματικά :

Η επέκταση του κεφαλαίου καθορίζεται από την κίνηση του κέρδους, από τον όγκο αυτού του κέρδους, και από εκείνο το ύψος από το οποίο εξαρτάται αυτός ο όγκος (...). Εάν υπάρχουν φθηνότερα παραγωγικά μέσα ή φθηνότερα εργατικά χέρια, τότε αυξάνει ανάλογα το ποσοστό κέρδους, πράγμα που επιδιώκει να εκμεταλλευθεί το κεφάλαιο. Εάν υπάρχουν άλλοι όροι που σχετίζονται με την τοποθεσία της βιομηχανίας, δηλαδή με το γεωγραφικό σημείο τοποθέτησης του κεφαλαίου - όροι που αυξάνουν ανάλογα το ποσοστό κέρδους- τότε ρέει το κεφάλαιο προς τα κει (Bukharin, 1917) ²¹

Το πρώτο που επισημαίνει ο Λένιν όσον αφορά στις εξαγωγές κεφαλαίων είναι το εξής:

Για τον παλιό καπιταλισμό, που κυριαρχούσε απόλυτα ο ελεύθερος συναγωνισμός, χαρακτηριστική ήταν η εξαγωγή *εμπορευμάτων*. Για το νεότερο καπιταλισμό όπου κυριαρχούν τα μονοπώλια, έγινε χαρακτηριστική η εξαγωγή *κεφαλαίου*. (Λένιν, 1978, σ. 76)

Σύμφωνα με την ανάλυσή του, η εξαγωγή κεφαλαίων ήταν αναπόφευκτη καθώς η ανακατανομή του εισοδήματος προκειμένου να λυθεί το πρόβλημα της υποκατανάλωσης στην εγχώρια αγορά απαιτούσε να συμπεριφερθεί ο καπιταλισμός με έναν «μη-καπιταλιστικό» τρόπο. Ερμηνεύει δηλαδή την εξαγωγή κεφαλαίων ως ανάγκη που δημιουργείται από την *υπερωρίμανση* του καπιταλισμού στις ιμπεριαλιστικές χώρες και συνεπώς τη μη δυνατότητα τοποθέτησης του επικερδώς στην εγχώρια αγορά. Όπως γράφει για το εξαγόμενο κεφάλαιο: «επιηρέαζει σημαντικά και επιταχύνει την ανάπτυξη του καπιταλισμού σε αυτές τις χώρες στις οποίες εξάγεται». Η εξαγωγή κεφαλαίου, συνεπώς, επεκτείνει και βαθιάει την περαιτέρω ανάπτυξη του καπιταλισμού στον κόσμο, καθώς γίνεται ένα μέσο για να δοθεί το έναυσμα για εξαγωγή εμπορευμάτων. Ο Λένιν συνδέει τέτοιες εξελίξεις με την ανάδυση του χρηματιστικού κεφαλαίου το οποίο είναι αυτό που διευκολύνει την εξαγωγή κεφαλαίου και επιφέρει και τους αντίστοιχους ανταγωνισμούς στον παγκόσμιο ιμπεριαλιστικό χάρτη.

Τέλος η Luxemburg, είναι η θεωρητικός που ασχολήθηκε περισσότερο με την καπιταλιστική εξάπλωση στον μη καπιταλιστικό κόσμο αμφιβάλλοντας παράλληλα – όπως έχουμε δει σε προηγούμενο κεφάλαιο – ότι όταν ο καπιταλισμός έχει κυριαρχήσει παντού, θα συνεχίσει να μπορεί να εξασφαλίζει τη συσσώρευση κεφαλαίου. Η μελέτη της επιρροής της καπιταλιστικής επέκτασης

²¹ Η ολοκλήρωση της θεωρίας του Μπουχάριν ως θεωρία εχθρική σε αυτές της υποκατανάλωσης θα πραγματοποιηθεί στο έργο του με τίτλο *Ιμπεριαλισμός και συσσώρευση κεφαλαίου* (1925).

στον μη καπιταλιστικό κόσμο χαρακτηρίζεται από τρομερή διαίσθηση, όπως έχει παραδεχτεί και ο Μπουχάριν, παρά την σκληρή κριτική που της ασκεί στη θεωρία της γύρω από τις κρίσεις. Η Luxemburg βλέπει τρία ιστορικά στάδια στη διαδικασία ενσωμάτωσης των μη καπιταλιστικών κοινωνιών:

- Το πρώτο είναι ο αγώνας του κεφαλαίου ενάντια στην φυσική οικονομία η οποία τείνει να παρουσιάζει εμπόδια στην πραγματοποίηση της υπεραξίας, ισοπεδώνοντας την με πολιτικά, στρατιωτικά και οικονομικά όπλα. Το αποτέλεσμα είναι ο περιορισμός της αγροτικής οικονομίας και η εγκαθίδρυση μιας απλής εμπορικής οικονομίας.

- Το δεύτερο στάδιο είναι να «παρθούν τα μέσα παραγωγής από τον μικρό κατασκευαστή» και να μετατραπουν αυτοί οι μικροί παραγωγοί σε βιομηχανικό προλεταριάτο.

- Τελευταίο στάδιο, είναι η βιομηχανοποίηση των μη αναπτυγμένων οικονομιών μέσω δανείων, άμεσων επενδύσεων ή αγορά μετοχών από ήδη υπάρχουσες επιχειρήσεις. Υπεραξία η οποία δεν μπορεί να επενδυθεί ξανά στην αγορά της αναπτυγμένης καπιταλιστικά κοινωνίας εξάγεται με τη μορφή χρηματικού κεφαλαίου στην αποικία και έτσι εξασφαλίζεται η καπιταλιστική συσσώρευση.

Η ανάλυση της γύρω από την καπιταλιστική επέκταση συνάντησε πολύπλευρη κριτική για διάφορους λόγους, ωστόσο παρείχε σημαντικά εργαλεία για την ανάλυση της αποικιοκρατίας και την ανάπτυξη του τρίτου κόσμου για αρκετά χρόνια μετά.

2.4 Αποικιοκρατία και ιμπεριαλισμός

Πολλές φορές σε μια πρώτη συζήτηση για την αποικιοκρατία ή τον ιμπεριαλισμό τείνουμε να σκεφτούμε ή να αναζητήσουμε παραδείγματα σε προ-καπιταλιστικές περιόδους και στις μεγάλες αυτοκρατορίες που έχουν διαδεχθεί η μια την άλλη σε παγκόσμιο επίπεδο στη διάρκεια της ιστορίας. Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, η περσική, το βασίλειο των Ίνκας και χιλιάδες άλλα παραδείγματα, μπορούν να παρουσιάζουν ομοιότητες ως προς τις μορφές αποτύπωσης του επεκτατισμού με βασικότερη την κοινότητα στην ανάγκη για επέκταση, με όχημα την οικονομική και στρατιωτική υποδούλωση. Ο ίδιος ο Λένιν νιώθει την ανάγκη να επισημάνει τη διαφορά ανάμεσα στις διάφορες εμφανίσεις του επεκτατισμού στην ιστορία της ανθρωπότητας:

Η αποικιακή πολιτική και ο ιμπεριαλισμός υπήρχαν και πριν από το νεότερο στάδιο του καπιταλισμού και μάλιστα πριν από τον καπιταλισμό. Η Ρώμη, που στηριζόταν στη δουλεία, ακολούθησε αποικιακή πολιτική και εφάρμοζε τον ιμπεριαλισμό. Οι “γενικοί” όμως συλλογισμοί για τον ιμπεριαλισμό, που ξεχνούν ή βάζουν σε δεύτερη μοίρα τη ριζική διαφορά των

κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών, μετατρέπονται αναπότρεπτα στην πιο τιποτένια χυδαιότητα ή σε κομψασμό, όπως η σύγκριση της “μεγάλης Ρώμης με τη μεγάλη Βρετανία”. Ακόμη και η καπιταλιστική αποικιακή πολιτική των προηγούμενων σταδίων του καπιταλισμού διαφέρει ουσιαστικά από την αποικιακή πολιτική του χρηματιστικού κεφαλαίου. (Λένιν, 1978, σ.101)

Με την πεποίθηση ,όμως, ότι υπάρχουν βασικές διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα σε προ-καπιταλιστικούς και καπιταλιστικούς επεκτατισμούς και δεδομένου ότι περίπου μισή χιλιετία αργότερα, ο καπιταλισμός έχει κυριαρχήσει παντού διατηρώντας ζωντανή την εγγενή του τάση για επέκταση, είναι σκόπιμο να επικεντρωνόμαστε στους επεκτατισμούς που εκδηλώθηκαν στον παγκόσμιο ιστορικό χάρτη από τα τέλη του 15ου αιώνα και μετέπειτα, όπου ξεκινάει η γνωστή σε όλους περίοδος της αποικιοκρατίας.

Η αποικιοκρατία προκύπτει λοιπόν ως το αποτέλεσμα της πρώτης εμφάνισης του εμπορικού (προβιομηχανικού) καπιταλισμού στην Ευρώπη σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας και με όχημα τον σχηματισμό του απολυταρχικού κράτους (κυριαρχία μοναρχίας). Έτσι από τον 15 και 16ο αιώνα αρχίζει η επέκταση των ευρωπαϊκών ανεπτυγμένων χωρών σε Αμερική, Ασία και Αφρική που περιλαμβάνει καταλήστευση των περιοχών από πρώτες ύλες και προϊόντα και διεξαγωγή εμπορίου πληθυσμιακή εξόντωση είτε με φόνους είτε με καταναγκαστική εργασία, άντληση συνεπώς εργατικού δυναμικού και άλλες δραστηριότητες που αποσκοπούν στην πλήρη εκμετάλλευση και εγκαθίδρυση της κυριαρχίας στην αποικία, οι οποίες οδηγούν τις αυτοκρατορίες σε μια εντατική συσσώρευση όπως γράφει και ο Μαρξ, ο οποίος θεωρεί την αποικιοκρατία μια βασική πτυχή της διαδικασίας της «πρωταρχικής συσσώρευσης» του κεφαλαίου και άρα εγγενές στοιχείο της καπιταλιστικής ανάπτυξης.²² Ο Μαρξ εξηγεί πώς έγινε αυτό:

Η ανακάλυψη χρυσού και ασημιού στην Αμερική, ο ξεριζωμός, η υποδούλωση και ο ενταφιασμός στα μεταλλεία του ιθαγενούς πληθυσμού της, η έναρξη της κατάκτησης και της λεηλασίας των Ανατολικών Ινδιών, η μετατροπή της Αφρικής σε θηριοτροφείο για το εμπορικό κунήγι μαύρων ανθρώπων, συμβολίζει τη ρόδινη αυγή της εποχής της καπιταλιστικής παραγωγής. (Μαρξ, 2009, σ. 765)

Όπως είπαμε, οι μεγάλες αποικιακές αυτοκρατορίες γεννήθηκαν κατά τον 15ο και 16ο αιώνα και η γέννησή τους συνδυάστηκε με το εμπορικό στάδιο του καπιταλισμού. Ωστόσο, και στο

---

²² «Το αποικιακό σύστημα ανέπτυξε σαν φυτό θερμοκηπίου το εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα [...] Οι αποικίες εξασφάλιζαν αγορές κατανάλωσης στη μανουφακτούρα, που αναπτυσσόταν γρήγορα, ενώ η μονοπωλιακή κατοχή αυτών των αγορών εξασφάλιζε μια εντατική συσσώρευση. Ο θησαυρός που ληστευόταν έξω από την Ευρώπη άμεσα με λεηλασίες, υποδουλώσεις και φόνους έρεε στη μητρόπολη και μετατρέποταν εδώ σε κεφάλαιο» (Μαρξ, 2009, σ. 778)

πέραςμα στον βιομηχανικό καπιταλισμό η τάση για επέκταση, με τα τέλη του 19ου αιώνα να βρίσκουν τις μεγάλες βιομηχανικές δυνάμεις να κατέχουν με τη μορφή αποικιών ένα σημαντικό μέρος του πλανήτη, γεγονός που οδηγεί σε μεγάλους ανταγωνισμούς μεταξύ τους. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η αποικιοκρατία παρουσιάζει μια ιστορική και πολιτική «συνέχεια» από την πρώτη περίοδο εμφάνισης της έως και την σταδιακή κατάρρευσή της μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, συνέχεια την οποία η συζήτηση γύρω από τον ιμπεριαλισμό και οι αναλύσεις περί νέου σταδίου του καπιταλισμού που μελετάμε εδώ σε αυτήν την εργασία *διαρρηγνύουν*, γεγονός που εγείρει προβληματισμούς σχετικά με το ποια κριτήρια είναι αυτά που εισάγουν μια αναλυτική τομή στην μορφή του καπιταλισμού που αναγνωρίζεται ως αποικιοκρατία.

... για να είναι δευτερεύουσας σημασίας γι' αυτήν την περιοδολόγηση η κατάρρευση της αποικιοκρατίας (και επομένως η τομή να εντοπίζεται στα τέλη του 19ου αιώνα και όχι στα μέσα του 20ού – μετά το τέλος του Β' Παγκόσμιου Πολέμου), θα πρέπει να υπάρχει κάποιο άλλο κριτήριο που να ανάγεται σε σημαντικότερες μεταβολές του καπιταλισμού, οι οποίες να θεωρούνται ότι έλαβαν χώρα στα τέλη του 19ου αιώνα. (Μηλιός, 2006)

Όπως αναλύσαμε και στο κεφάλαιο 1.3, το κριτήριο που η μαρξιστική συζήτηση εισάγει για αυτήν την επιλογή αναλυτικής *διχοτόμησης* στις διαφορετικές φύσεις και φάσεις της καπιταλιστικής επέκτασης, είναι η κυριαρχία των μονοπωλίων και πιο συγκεκριμένα αυτό που καλείται *μονοπωλιακός καπιταλισμός*.

Ο Hobson, στο βιβλίο όπου εισάγει τον όρο και με το οποίο εκκινεί η συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό, υιοθετεί μια απολογητική στάση απέναντι στην αποικιοκρατία των προηγούμενων αιώνων, βασιζόμενος στο επιχείρημα του *εκπολιτιστικού* χαρακτήρα που αυτή έχει σε μη αναπτυγμένες και «απολίτιστες» χώρες. Οι επόμενοι θεωρητικοί που θα ακολουθήσουν, ενώ δεν θα κρατήσουν την ίδια απολογητική στάση, θα διατηρήσουν αυτόν τον διαχωρισμό ανάμεσα σε αποικιοκρατία προ-μονοπωλιακής περιόδου και σύγχρονης, η οποία στο εξής καλείται ιμπεριαλισμός, η εννοιολόγηση του οποίου θα σταθεί αρκετά χρήσιμη σε εκείνη την περίοδο στη διατύπωση μιας θεωρίας που αφενός θα προσπαθεί να συνδέσει την στενή σχέση μονοπωλίων και χρηματιστικού κεφαλαίου, των εξαγωγών κεφαλαίων και της αποικιακής επέκτασης, παρέχοντας παράλληλα το έδαφος για να δοθεί μια θεωρητική και πολιτική εξήγηση γύρω από τους γεωπολιτικούς ανταγωνισμούς των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών που οδήγησαν στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Σύμφωνα με τα παραπάνω λοιπόν, προκύπτουν οι εξής προβληματισμοί: ενώ ο Μαρξ και ο Engels είχαν αρκετά νωρίς επισημάνει την εγγενή τάση του καπιταλισμού να εξαπλώνεται και να επεκτείνεται καθώς αναπτύσσεται, για ποιον λόγο η κυριαρχία των μονοπωλίων, ως ένα νέο στάδιο

του καπιταλισμού, οδηγεί στον διαχωρισμό μεταξύ δύο περιόδων που η τάση για επέκταση ουσιαστικά δεν εκλείπει; Μπορεί αυτή η θεωρία να γενικευθεί και μάλιστα, δεδομένου ότι 30 χρόνια μετά η αποικιοκρατία πήρε τον δρόμο προς την κατάρρευσή της χωρίς όμως να σημειωθεί κάποια δομική αλλαγή στην παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία, χωρίς επομένως να μπορούμε άμεσα να μιλήσουμε για ένα ακόμη νέο στάδιο του καπιταλισμού; Τέλος, εγείρεται ο προβληματισμός γύρω από τον *οικονομισμό* της ερμηνείας της καπιταλιστικής επέκτασης εκείνης της περιόδου: πέρα από τα οικονομικά συμφέροντα που είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με οποιαδήποτε καπιταλιστική μορφή οργάνωσης – συγκεκριμένα, εδώ το εθνικό κράτος – η καπιταλιστική επέκταση για να γίνει κατανοητή θα πρέπει να προσεγγιστεί πιο συνολικά σε μια προσπάθεια κατανόησης του πώς δομείται γεωπολιτικά ο παγκόσμιος καπιταλισμός στον οποίον τα εθνικά κράτη αποτελούν κρίκους της αλυσίδας του.

Στα ερωτήματα και τους προβληματισμούς αυτούς θα επανέλθουμε στο κεφάλαιο 3, όπου θα κατατεθούν ορισμένα βασικά συμπεράσματα γύρω από τις ανεπάρκειες ή αντιφάσεις που εντοπίστηκαν κατά την μελέτη των κλασικών θεωριών του ιμπεριαλισμού.

2.5 Ιμπεριαλισμός και πόλεμος

Κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο, στο οποίο αναλύθηκε σε ένα πρώτο επίπεδο ο χαρακτήρας της καπιταλιστικής επέκτασης, είναι χρήσιμο να κάνουμε μια επισκόπηση στις απόψεις που προκύπτουν από τις θεωρίες του ιμπεριαλισμού των αρχών του 20ου αιώνα γύρω από τον πόλεμο. Όπως αναφέραμε παραπάνω, οι θεωρίες αυτές αναπτύχθηκαν σε μια εποχή που η όξυνση του ανταγωνισμού μεταξύ των μεγάλων βιομηχανικών κρατών οδήγησε στο ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου για το (ξανα)μοίρασμα του κόσμου. Δεδομένου ότι κινήθηκαν σε μια προσπάθεια εξήγησης του φαινομένου της επέκτασης, καθώς και των ανταγωνισμών που αναπτύσσονται, μπορούμε να εντοπίσουμε εντός τους διάφορα σημεία που προσεγγίζουν το ζήτημα του πολέμου.

Ο Μαρξ είχε ζήσει πολλούς πολέμους, όμως αυτοί είχαν ιδωθεί ως προϊόν της κούρσας του καπιταλισμού στην τάση του να επιβληθεί στον προκαπιταλιστικό κόσμο. Σύμφωνα με τον Chris Harman, η ανάλυση του Μαρξ δεν περιελάμβανε μια ανάλυση των λόγων που θα ωθούσαν τις πλήρως εξελιγμένες καπιταλιστικά χώρες σε πόλεμο μεταξύ τους, όπως συνέβη λίγες δεκαετίες αργότερα με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Επομένως στην εποχή που εξετάζουμε, οι συνθήκες των διεθνών γεωπολιτικών ανταγωνισμών είναι διαφορετικού χαρακτήρα. Ο Hilferding αρχικά είχε γράψει στο *χρηματιστικό κεφάλαιο* ότι η πολιτική του χρηματιστικού κεφαλαίου οδηγεί

αναγκαστικά σε πόλεμο. Η κεντρική του ιδέα αποτυπωνόταν πρωτίστως στην άποψη ότι η εμφάνιση των μονοπωλίων δεν αναιρεί την τάση του καπιταλισμού προς την κρίση, και ότι η αυξανόμενη στήριξή τους προς στο κράτος θα οδηγούσε σε ένταση των διεθνών ανταγωνισμών και στον πόλεμο. Παρ' όλα αυτά, σε κάποια σημεία διατύπωνε υποθέσεις που οδηγούσαν σε διαφορετικό συμπέρασμα: ότι τα μονοπώλια και το κράτος θα μπορούσαν να συνεργαστούν για να εκτονώσουν την τάση προς την κρίση. «Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του κεφαλαίου εκμηδενίζεται στο χρηματιστικό κεφάλαιο», (Hilferding, 1981, σ. 289) το οποίο είναι ικανό να επιλύσει «πιο επιτυχημένα τα προβλήματα οργάνωσης της κοινωνικής οικονομίας», έστω κι αν αυτή εξακολουθεί να είναι μια ταξική κοινωνία με την «ιδιοκτησία συγκεντρωμένη στα χέρια γιγάντιων καπιταλιστικών ομάδων». (ό. π.) Αργότερα, ο Η. θα καταλήξει σε ένα συμπέρασμα παρόμοιο με του Kautsky, με την διατύπωση της θεωρίας περί «οργανωμένου καπιταλισμού». Σύμφωνα με αυτήν, η αναρχία της αγοράς και η τάση προς την κρίση θα εξαλειφθούν σαν οικονομικά φαινόμενα, ενώ παράλληλα, θα εκλείψουν οι λόγοι που θα οδηγούσαν σε πόλεμο, μιας και οι «οργανωμένοι καπιταλισμοί» των διάφορων χωρών θα επεδιώκουν τη συνεργασία. Ο Kautsky είχε παρόμοιο συμπέρασμα με τη θεωρία του για τον υπεριμπεριαλισμό όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Παράλληλα, ο ίδιος, έδινε ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο των πολεμικών βιομηχανιών που είχαν άμεσα ιδιαίτερο συμφέρον στον ιμπεριαλισμό και τον πόλεμο. Επέμενε, όμως, ότι το οικονομικό κόστος των εξοπλισμών μπορεί να ενίσχυε την ανάπτυξη κάποιων τομέων της οικονομίας, αλλά την ίδια στιγμή αποτελούσε εμπόδιο σε άλλους. Το κεφάλαιο είχε ανάγκη να επιβάλει την κυριαρχία του στις «αγροτικές χώρες» ώστε να μπορεί να αποσπάει τις πρώτες ύλες που του ήταν απαραίτητες. Παρ' όλα αυτά, δεν αναγνώριζε κανέναν λόγο να μην γίνει κάτι τέτοιο μέσα από την συνεργασία των καπιταλιστών στα πλαίσια ενός είδους *υπέρ-ιμπεριαλισμού*.

Υποστηρίζοντας ότι η κούρσα προς τον πόλεμο ήταν κάτι που ερχόταν σε αντίθεση με τα συμφέροντα της πλειοψηφίας των καπιταλιστών, ο Hilferding και ο Kautsky διατύπωναν μια άποψη παρόμοια με τον Hobson, κατά τον οποίον η ρίζα του ιμπεριαλισμού δεν βρισκόταν στον ίδιο τον καπιταλισμό, αλλά στο χρηματιστικό κεφάλαιο και σε κείνους που είχαν άμεση ωφέλεια απ' αυτό: τις ομάδες των μετόχων-ραντιέρηδων (εισοδηματιών) οι οποίοι εισέπρατταν τα μερίσματα τους ανά τακτά χρονικά διαστήματα χωρίς να χρειάζεται να εμπλέκονται σε οποιοδήποτε είδους παραγωγική ή εμπορική δραστηριότητα.

Σε αντίθετη κατεύθυνση κινήθηκαν οι Λένιν και Μπουχάριν γράφοντας για τον ιμπεριαλισμό εν μέσω του αιματηρού Α' Παγκοσμίου Πολέμου και δίνοντας έμφαση στον τρόπο με τον οποίο ο ρόλος των κρατών στον διεθνή οικονομικό ανταγωνισμό οδηγεί στον πόλεμο.

Ο Μπουχάριν ήταν της άποψης ότι το χρηματιστικό κεφάλαιο ήταν δεμένο με την τάση της κυριάρχησης των κρατικοκαπιταλιστικών τραστ και των μεταξύ τους παγκόσμιων ανταγωνισμών. Γράφει χαρακτηριστικά τρία χρόνια μετά τη λήξη του πολέμου:

Η κρατική οργάνωση της αστικής τάξης συγκεντρώνει στα χέρια της το σύνολο της δύναμης αυτής της τάξης. Συνεπώς, όλες οι εναπομείνουσες οργανώσεις (...) πρέπει να υποταχτούν στο κράτος. Όλες τους “στρατιωτικοποιούνται” (...) οπότε, εμφανίζεται ένας νέος τύπος κρατικής ισχύος ο κλασικός τύπος του ιμπεριαλιστικού κράτους ο οποίος στηρίζεται στις κρατικοκαπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Εδώ η οικονομία συγχωνεύεται οργανωτικά με την “πολιτική”, η οικονομική εξουσία της αστικής τάξης συγχωνεύεται κατευθείαν με την πολιτική εξουσία, το κράτος παύει να είναι ένας απλός προστάτης της διαδικασίας της εκμετάλλευσης και μετατρέπεται σε έναν άμεσο, καπιταλιστικό συλλογικό εκμεταλλευτή. (Bukharin, 1917)²³

Παράλληλα, διαπιστώνει ότι ο πόλεμος επηρεάζει τις ατομικές «εθνικές» οικονομίες, σε μια κατεύθυνση ενίσχυσης της συγκεντροποίησης του κεφαλαίου εντός της και την οργανώνει όλο και περισσότερο με έναν τρόπο που προκύπτει από τη συνδυασμένη λειτουργία χρηματιστικού κεφαλαίου και κράτους.

Ακόμη, ο Λένιν, θα γράψει για το μοίρασμα του κόσμου μέσω του χτισίματος αντίπαλων αποικιακών αυτοκρατοριών, αντιμετωπίζοντάς το σαν μια διαίρεση του κόσμου που αντανάκλα τη δεδομένη ισχύ των διαφορετικών δυνάμεων σε μια συγκεκριμένη περίοδο και μπορεί να αλλάξει όταν αλλάξουν οι συσχετισμοί της παγκόσμιας ισχύος. Γράφει σχετικά:

Οι ειρηνικές συμμαχίες προετοίμασαν το έδαφος για τον πόλεμο και με τη σειρά τους γεννήθηκαν από τον πόλεμο. Το ένα είναι η προϋπόθεση του άλλου, γεννώντας εναλλασσόμενες μορφές ειρηνικής και μη-ειρηνικής πάλης πάνω στην ίδια βάση, δηλαδή τη βάση των ιμπεριαλιστικών διασυνδέσεων και αλληλεξαρτήσεων ανάμεσα στην παγκόσμια οικονομία και την παγκόσμια πολιτική. Η εποχή του πιο πρόσφατου σταδίου του καπιταλισμού μας δείχνει ότι αναπτύσσονται δεδομένες σχέσεις ανάμεσα σε καπιταλιστικές ενώσεις, οι οποίες βασίζονται στο οικονομικό μοίρασμα του κόσμου, ενώ παράλληλα με αυτή τη διαδικασία και σε σύνδεση μαζί της, αναπτύσσονται δεδομένες σχέσεις ανάμεσα σε πολιτικές συμμαχίες, ανάμεσα σε κράτη πάνω στη βάση του εδαφικού μοιράσματος του κόσμου, του αγώνα για την κατάκτηση αποικιών και για τις σφαίρες επιρροής. (Λένιν, 1968, σ. 92-93)

²³ <https://www.marxists.org/archive/bukharin/works/1917/imperial/13.htm>

Η λογική της επιχειρηματολογίας του Λένιν και του Μπουχάριν κινούταν προς την κατεύθυνση ότι ο μόνος τρόπος να αποφευχθεί να διαδεχθεί τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο μια νέα παγκόσμια πολεμική σύρραξη, ήταν να καταρρεύσει ή να νικηθεί ο καπιταλισμός. «Η προοπτική ενός δεύτερου γύρου του ιμπεριαλιστικού πολέμου»²⁴ είναι ιδιαίτερα προφανής, σύμφωνα με τον Μπουχάριν.

---

²⁴ ό. π.

Κεφάλαιο 3: Συμπεράσματα και μια προσπάθεια κριτικής αποτίμησης των κλασικών θεωριών για τον ιμπεριαλισμό

Οι κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό από τους Μαρξιστές θεωρητικούς στις αρχές του 20ού αιώνα προχώρησαν τη μαρξιστική σκέψη και έθεσαν προβληματισμούς και ερωτήματα που απασχολούν τη μαρξιστική θεωρία μέχρι και σήμερα, εφόσον ο καπιταλιστικός επεκτατισμός αλλά και ο τρόπος οργάνωσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε παγκόσμιο επίπεδο αποτελούν διαχρονικά επίδικα της μαρξιστικής ανάλυσης. Οι θεωρίες που εξετάσαμε κινήθηκαν σε μια κατεύθυνση παρατήρησης και μελέτης της τάσης του κεφαλαίου προς συγκέντρωση και συγκεντροποίηση, τις διαδικασίες που είχε προβλέψει ο Μαρξ, και οι οποίες στις αρχές του 20ού αιώνα οδήγησαν στον σχηματισμό των μονοπωλίων. Παράλληλα ανέλυσαν την τάση των κεφαλαίων να ξεπηδούν από τα εθνικά τους σύνορα συγκροτώντας τις βάσεις για την ανάλυση της διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Η κυριαρχία των μονοπωλίων και η εμφάνιση του χρηματιστικού κεφαλαίου όρισαν και τις βασικές δομικές αλλαγές του καπιταλισμού, του οποίου η νέα φάση συνοδεύτηκε από νέες επεκτατικές και κατακτητικές πολιτικές στον τότε μη καπιταλιστικό κόσμο.

Παρ' όλες τις σημαντικές αυτές εξελίξεις στη μαρξιστική σκέψη, συνολικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι θεωρίες του ιμπεριαλισμού της εποχής που εξετάσαμε δεν μπόρεσαν να σχηματίσουν ικανοποιητικά μια θεωρία που να συνδυάζει επαρκώς και με συνέπεια την ανάλυση του Μαρξ για τον καπιταλισμό. Σύμφωνα με τον Charles A. Barone (βλ. Barone, 2014) η μεγαλύτερη ίσως θεωρητική έλλειψη των μαρξιστών θεωρητικών ήταν η ανικανότητά τους να συνδυάσουν την περιγραφική ανάλυση τους γύρω από τον ιμπεριαλισμό και τις σχέσεις ανταλλαγής με την διαδικασία της συσσώρευσης κεφαλαίου και των σχέσεων παραγωγής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της *θεωρητικής αυθαιρεσίας*, αποτελεί η υιοθέτηση της αντίληψης ότι το μονοπώλιο καταργεί τον ελεύθερο ανταγωνισμό, όπως παρουσιάσαμε στο Κεφάλαιο 2.

Πέρα από την σκοπιά της μαρξικής πολιτικής οικονομίας, ένα άλλο εύλογο ερώτημα που γεννά η μελέτη των κλασικών θεωριών αφορά το γνωστό ζήτημα της περιοδολόγησης του καπιταλισμού. Συγκεκριμένα ο Λένιν, βασιζόμενος στην θεωρία του Hilferding για έναν *νέο* καπιταλισμό, τον μονοπωλιακό, σφραγίζει την έννοια σαν ένα στάδιο του καπιταλισμού, το *ανώτατο στάδιο ενός καπιταλισμού που σαπίζει*, ορίζοντας μάλιστα σε πολύ συγκεκριμένο χρονικό διάστημα την ανάδυση του (την περίοδο 1900-1903). Η θεωρητική αυτή επιλογή του Λένιν ήταν, όπως είδαμε κατευθυνόμενη προς το κλίμα που όλοι οι σοσιαλιστές θεωρητικοί προσπάθησαν να καλλιεργήσουν εκείνη την περίοδο· αυτή του τελευταίου σταδίου του καπιταλισμού, προβάλλοντας ως μόνη λύση την σοσιαλιστική επανάσταση. (Όπως αναφέρθηκε και η Luxemburg κινήθηκε

έντονα προς μια ανάλυση περί κατάρρευσης του καπιταλισμού, παρόλο που η ίδια δεν ακολούθησε τον διαχωρισμό προ-μονοπωλιακού και μονοπωλιακού καπιταλισμού.) Αυτό το ζήτημα, πέρα από τους κινδύνους που ενέχει για μια αποτυχημένη ανάλυση του καπιταλισμού – από ότι βλέπουμε ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής συνεχίζει να κυριαρχεί, να αναπαράγεται και να επιβιώνει μέχρι σήμερα, έναν αιώνα μετά – έχει να επιδείξει μια αυθαιρεσία στην οποία θεωρούμε σημαντικό να στέκεται κανείς: δεν παρέχει ολοκληρωμένη ανάλυση και πολλές φορές παρακάμπτει πρόδηλα να αναφέρει, τους λόγους για τους οποίους επιλέγει να μελετήσει την αποικιοκρατία μόνο μετά την εμφάνιση και την κυριαρχία των μονοπωλίων, αφήνοντας ουσιαστικά 400 χρόνια αποικιακού παραληρήματος χωρίς καμία σύνδεση με την τελευταία φάση της, που ας πούμε σχηματικά εδώ ότι χρονολογείται ανάμεσα στα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι και την λήξη της μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Κατά την άποψη μου, ο ευρωκεντρισμός που διακατείχε τις μαρξιστικές θεωρίες της εποχής όπως αυτός εκφράζεται μέσω της αποσιώπησης τεσσάρων αιώνων αποικιοκρατίας – χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δρα απολογητικά υπέρ της – μπορεί να είναι δικαιολογημένος και να αντικατοπτρίζει την πολιτική και κοινωνική συγκυρία, αλλά δεν μπορεί να μην αποτελεί σημείο σοβαρού προβληματισμού στις θεωρίες από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά, όπου η έκταση των αντιαποικιακών αγώνων και οι αντι- και μετααποικιακές θεωρίες έχουν και οφείλουν να εισάγουν τα εργαλεία τους σε οποιαδήποτε ανάλυση γύρω από την καπιταλιστική κυριαρχία.

Παράλληλα, γυρνώντας πάλι στα «οικονομικά» του ιμπεριαλισμού, το να δεχθούμε τον ιμπεριαλισμό ως ένα στάδιο του καπιταλισμού με βάση τη θεωρία του Λένιν, ισοδυναμεί με την παραδοχή ότι ο καπιταλισμός ταυτίζεται αποκλειστικά με την κυριαρχία των μονοπωλίων και τον έλεγχο του χρηματοπιστωτικού τομέα σε όλο το φάσμα της πολιτικής ζωής. Λείπει σε αυτό το σημείο λοιπόν, μια *πολιτική* ανάλυση του ιμπεριαλισμού, που δεν θα είναι περιγραφική, αλλά θα στέκεται σε μια ανάλυση του εθνικού κράτους ως ρυθμιστή της καπιταλιστικής κυριαρχίας και της ταξικής κοινωνίας και θα αντιλαμβάνεται την καπιταλιστική κυριαρχία και ως ένα πολιτικό φαινόμενο. Ο Γ. Μηλιός γράφει σχετικά:

Όταν, όμως, υποτιμάται ο ρόλος του πολιτικού επιπέδου, η θεωρητική ανάλυση τείνει αναγκαστικά προς τον οικονομισμό, και καθίσταται έτσι αδύνατη η επιστημονική προσέγγιση των χαρακτηριστικών, των τάσεων εξέλιξης και των αντιφάσεων της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας. Για παράδειγμα, είναι βέβαια σωστή η θέση του Λένιν ότι η βάση για τη διαίρεση των σφαιρών κυριαρχίας και επιρροής των ιμπεριαλιστικών χωρών δεν μπορεί να είναι άλλη από τη συνολική δύναμη της κάθε μιας από αυτές τις χώρες. Αυτή η γενική διατύπωση δεν επαρκεί όμως, αν δεν συμπληρωθεί από μια συγκεκριμένη ανάλυση της διεθνοπολιτικής συγκυρίας, για να προσδιορίσουμε την κάθε φορά συγκεκριμένη μορφή των ενδοιμπεριαλιστικών αντιθέσεων. (Μηλιός, 2000, σ. 41)

Ακόμη, ένα σχόλιο πάνω στην κληρονομιά των θεωριών που εξετάζουμε, έχει να κάνει με το πώς επηρέασε την αριστερή πολιτική συγκεκριμένα στην Ελλάδα όλο τον προηγούμενο αιώνα και μέχρι σήμερα, και μάλιστα αφότου συνδυάστηκε με την ανάπτυξη των θεωριών της εξάρτησης. Η αντίληψη περί ύπαρξης ελάχιστων ιμπεριαλιστικών κρατών τα οποία ελέγχουν και επιβάλλονται σε όλα τα άλλα συγκροτεί στο εσωτερικό της Αριστεράς μια αντιιμπεριαλιστική πολιτική η οποία κρύβει πολλές επικινδυνότητες. Πρώτον καλλιεργεί μια αντίληψη της ιστορίας στην οποία κυρίαρχο ρόλο παίζει η *πάλη των εθνών* και όχι η *πάλη των τάξεων*. Με αυτόν τον τρόπο, ο εθνικός κοινωνικός σχηματισμός γίνεται αντιληπτός ως κάτι ενιαίο, ένα ενοποιημένο εθνικό μπλοκ εντός του οποίου οι κοινωνικές τάξεις έχουν κοινά συμφέροντα απέναντι στον *ιμπεριαλιστικό εχθρό*. Δεν καταλογίζονται στην εγχώρια αστική τάξη η οργάνωση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, κάτι που δεν νοείται σε μια Αριστερά που θέλει να είναι ανταγωνιστική προς το σύνολο της καπιταλιστικής εξουσίας, πράγμα που συνεπάγεται και την αντίθεση στο εθνικό καπιταλιστικό κράτος και την εγχώρια αστική τάξη. Δεύτερον, η αντίληψη αυτή παρουσιάζει μια βασική αδυναμία: αδυνατεί να εξηγήσει τον ανταγωνισμό μεταξύ χωρών που δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ιμπεριαλιστικές στο παγκόσμιο σύστημα (πχ. Πόλεμος Ιράν-Ιράκ) ή γενικότερα τους ανταγωνισμούς και τους επεκτατισμούς που εκδηλώνονται μεταξύ μη βιομηχανικά αναπτυγμένων και θεωρούμενων ως *υπόδουλων στον ιμπεριαλισμό χωρών*.

Με βάση τα παραπάνω επομένως, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ο ιμπεριαλισμός δεν μπορεί να είναι χρήσιμος σαν έννοια όταν ταυτίζεται με την έννοια του σύγχρονου καπιταλισμού είτε ακόμα όταν αντιμετωπίζεται ως συγκεκριμένο στάδιο του καπιταλισμού, παρά μόνο ως ένας επεκτατισμός, οικονομικός και πολιτικός, που είναι εγγενής σε *κάθε* καπιταλιστικό σύστημα. Δεδομένης της παραπάνω παρατήρησης, οι διεθνείς σχέσεις, η άνιση ανάπτυξη των εθνικών κρατών και οι μεταξύ τους ανταγωνισμοί, μπορούν να ιδωθούν ως αποτέλεσμα της πάλης των επιμέρους “εθνικών” επεκτατισμών.

ΜΕΡΟΣ ΙΙ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Σε αυτό το μέρος επιχειρείται αρχικά μια ιστορική επισκόπηση της ελληνικής ιστορίας από το ξέσπασμα της επανάστασης του 1821 έως και την σύντομη περίοδο που ακολούθησε την μικρασιατική καταστροφή. Η περίοδος μεταξύ 1821 και 1870 εξετάζεται σύντομα και περιληπτικά, καθώς το αντικείμενο της εργασίας απαιτεί την εστίαση στην περίοδο της καπιταλιστικής ανάπτυξης που έλαβε χώρα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Το “στοίχημα” για τον ελληνικό καπιταλισμό, είναι αν θα καταφέρει να συμβαδίσει με τις υπόλοιπες καπιταλιστικές δυνάμεις της Ευρώπης, δεδομένου ότι η ανερχόμενη ελληνική αστική τάξη εγκαθίδρυσε την κυριαρχία της με μια δομή έθνους-κράτους αρκετά αργότερα από ότι συνέβη στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη.

Προκειμένου να κατανοήσουμε την καπιταλιστική ανάπτυξη και εξάπλωση στην Ελλάδα, επικεντρωνόμαστε στην περίοδο 1870-1909 κατά την οποία, κατά την οποία ανθίζει η ελληνική οικονομία ξεχωρίζοντας στους τομείς του εμπορίου και της ναυτιλίας, μπαίνουν τα πρώτα θεμέλια της εκβιομηχάνισης ενώ μεγάλο μέρος του πληθυσμού συγκεντρώνεται στα αστικά κέντρα. Η όλο και επεκτεινόμενη ελληνική επικράτεια και οι στρατιωτικές επιχειρήσεις που απαιτούνται για την επίτευξη αυτού, από τη μια επιβαρύνουν την οικονομία με στρατιωτικές δαπάνες, από την άλλη ενισχύουν την οικονομία μέσω των νέων εδαφών και του αυξανόμενου πληθυσμού – εργατικών χεριών. Στην εν λόγω ανάπτυξη, η οποία συμπληρώνεται με την ίδρυση των πρώτων τραπεζών και του χρηματιστηρίου και την σύντομη διόγκωση του τραπεζικού κεφαλαίου στην Ελλάδα, καθοριστικός είναι ο ρόλος των Ελλήνων ομογενών κεφαλαιούχων, οι οποίοι επενδύουν στον εσωτερικό, κυριαρχούν στην εμπορική ναυτιλία και συμμετέχουν στο μεγαλύτερο μέρος των τραπεζικών, βιομηχανικών κ.ά. επιχειρήσεων της χώρας.

Σε συνέχεια αυτής της περιόδου, στο 2ο Κεφάλαιο θα μελετήσουμε την ελληνική ιμπεριαλιστική πολιτική όπως αυτή εκφράστηκε στρατιωτικά μέσα από τις επιχειρήσεις κατάκτησης της Μακεδονίας, την εμπλοκή στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την μικρασιατική εκστρατεία, περιγράφοντας παράλληλα την ιδεολογία με την οποία η πολιτική αυτή επενδυόταν, που δεν είναι άλλη από την συνέχιση της Μεγάλης Ιδέας. Η κυρίαρχη ιστορική της αφήγηση, στην εθνικιστική μορφή της παρουσιάζει τον ελληνικό ιμπεριαλισμό είτε ως απελευθερωτή των “αλύτρωτων” εδαφών είτε ως άβουλο όργανο στα χέρια των Αγγλων και Γάλλων ιμπεριαλιστών. Όμως η αλήθεια για τον ελληνικό στρατό και τις επιχειρήσεις του, απέχει πολύ από την ιστορία που η εθνικιστική ιδεολογία πλάθει και αυτήν την αλήθεια θα προσπαθήσουμε να αποτυπώσουμε εδώ.

Τελειώνοντας και με βάση τα παραπάνω, την εξέταση δηλαδή του ελληνικού επεκτατισμού καθώς και της πορείας της ελληνικής οικονομίας, θα προσπαθήσουμε να “απαντήσουμε” σε ορισμένα επιχειρήματα της ιδεολογίας που χαρακτηρίζεται όπως θα δούμε ως “σοβιετικός μαρξισμός” και κυριάρχησε στην Αριστερά από την δεκαετία του 1930 και μετά (οι ρίζες πολλών ιδεολογικών κατευθύνσεων τοποθετούνται χρονικά ήδη στην δεκαετία του 1920), ξεχωρίζοντας αυτά σύμφωνα με τα οποία το ελληνικό κράτος είτε λόγω του υπέρογκου δανεισμού και χρέους στο οποίο βρίσκεται συνεχώς την περίοδο που εξετάζουμε, είτε λόγω της “υπανάπτυκτης” οικονομίας του και του “μισοφεουδαρχικού” τρόπου παραγωγής που επικρατεί, καθιστά την Ελλάδα μια χώρα υποδουλωμένη στις ξένες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις.

Κεφάλαιο 1: Η συγκρότηση του νεοελληνικού καπιταλισμού. Η καπιταλιστική ανάπτυξη στον ελλαδικό χώρο.

1.1 Σύντομο πέρασμα από την επανάσταση του 1821 στα 1870

1.1.1 Εισαγωγή

Η εθνική και φιλελεύθερη (κατά τον Σβορώνο) επανάσταση των αρχών του 19ου αιώνα που κατέληξε στην ίδρυση του ελληνικού κράτους το 1830 μπορεί να ιδωθεί ως προϊόν μετασχηματισμών του τρόπου παραγωγής: στον ελλαδικό χώρο σημειώνεται μια μετάβαση από τον ασιατικό τρόπο παραγωγής της οθωμανικής κοινωνικής οργάνωσης στον οποίο κυριαρχούν οι κοινοτικές προκαπιταλιστικές δομές, προς τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής· διαδικασία, όχημα της οποίας μπορεί να θεωρηθεί η αναπτυσσόμενη αστική τάξη που απαρτίζεται από Έλληνες κατοίκους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που ήδη κυριαρχεί από τον προηγούμενο αιώνα (18ο) και συγκεντρώνει το μεγαλύτερο μέρος του εμπορικού και ναυτιλιακού κεφαλαίου. Η μελέτη των μετασχηματισμών και ο χαρακτήρας των ταξικών σχέσεων όπως διαμορφώθηκαν από την επανάσταση του 1821 έχει μεγάλη σημασία για την ανάλυση του νεοελληνικού καπιταλισμού. Σύμφωνα με τον Γ. Μηλιό, οι ιδεολογίες της υπανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού έχουν πολύ συχνά τις ρίζες τους στην παρανόηση του κοινωνικού χαρακτήρα του πρώτου αυτού νεοελληνικού σχηματισμού (Μηλιός, 2000, σ. 116). Ωστόσο, η εργασία αυτή θα επικεντρωθεί στη φάση που ο ελληνικός καπιταλισμός έχει για τα καλά συγκροτηθεί, σημειώνει μεγάλη ανάπτυξη και δείχνει το ιμπεριαλιστικό του πρόσωπο προς τις γειτονικές χώρες, που είναι η περίοδος ανάμεσα στο 1870 και μέχρι το 1922 με την μικρασιατική καταστροφή. Σε αυτό το κεφάλαιο λοιπόν θα δούμε συνοπτικά τα κυριότερα στοιχεία που καθορίζουν κατά την γνώμη μας τα πρώτα βήματα του ελληνικού καπιταλισμού μέσα από την έναρξη επέκτασης και κυριαρχίας των καπιταλιστικών σχέσεων στον νεοσύστατο ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό του 19ου αιώνα, ξεχωρίζοντας ως – ίσως – το βασικότερο, την πολιτική της μεγάλης ιδέας που χαρακτήριζε στο ελληνικό κράτος από την πρώτη στιγμή της σύστασής του, που, σύμφωνα και με τον Κορδάτο, «η μεγάλη ιδέα δεν είναι τίποτα άλλο παρά ο ιμπεριαλισμός του ελληνικού καπιταλισμού, από την αναγνώριση του Ελληνικού Βασιλείου και δώθε, καλλιεργείται συστηματικά και επίμονα απ' το σχολείο, εκκλησία, κοινοβούλιο, τύπο και γίνεται τον μεγάλο σύνθημα της ελληνικής *μπουρζουαζίας* απ' το 1834 ως τα 1922». (Κορδάτος, 1974, σ. 35)

1.1.2 φάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης στον ελλαδικό χώρο

Η περιοδολόγηση του καπιταλισμού είναι ένα (ανοικτό) θεωρητικό ερώτημα που όπως είδαμε στο πρώτο μέρος της εργασίας ανοίγει σε παγκόσμιο επίπεδο με τις κλασικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού οι οποίες αφήνουν πίσω τους το διαχωρισμό της ιστορίας του καπιταλισμού στην εποχή του ελεύθερου συναγωνισμού και στην εποχή της κυριαρχίας των μονοπωλίων, διαχωρισμός του οποίου η εγκυρότητα έχει αμφισβητηθεί. Μια ολοκληρωμένη μελέτη της ιστορικής εμφάνισης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής οφείλει να εξετάζει τις εξής βασικές κατηγορίες σχέσεων: α) διαδικασία παραγωγής/ εργασίας, β) διαδικασία κοινωνικοποίησης της παραγωγής: ι. Διαδικασίες ανταγωνισμού, ιι) νομικές και πιστωτικές σχέσεις, ιιι) οικονομικές λειτουργίες του κράτους, γ) διαδικασίες διανομής εισοδήματος, δ) Μορφές εκδήλωσης των οικονομικών κρίσεων, ε) Μορφές πολιτικής διαμεσολάβησης και παραγωγής ιδεολογικής ηγεμονίας, στ) Διεθνές σύστημα: ο ιμπεριαλισμός – δηλαδή ο ανταγωνισμός κεφαλαίων με κύριο μέσο την εξαγωγή τους και με αντίστοιχες πολιτικές και κρατικές στηρίξεις που συχνά οδηγούν σε πολεμικές συγκρούσεις – αποτέλεσε από τα πρώτα βήματα του καπιταλισμού τον τύπο οργάνωσης του διεθνούς συστήματος του.²⁵ Η περιοδολόγηση του ελληνικού καπιταλισμού με βάση τα παραπάνω κριτήρια κρίνεται σκόπιμη και θεμιτή, ωστόσο δεν αποτελεί αντικείμενο της παραπάνω εργασίας. Διατηρώντας την πεποίθηση ότι μια περιοδολόγηση της ιστορίας της καπιταλιστικής αναπαραγωγής είναι πολυσύνθετη διαδικασία που εξαπλώνεται σε όλα τα πεδία των κοινωνικών σχέσεων, επιχειρούμε εδώ μια χρονική κατηγοριοποίηση που έχει ακολουθηθεί από πολλούς ιστορικούς και πολιτικούς αναλυτές (βλ. Μηλιός, Σβορώνος κ.ά.) η οποία προκύπτει από την εξής στόχευση: να αναδειχθεί η ιμπεριαλιστική πολιτική του ελληνικού σχηματισμού όπως εκφράζεται από την επεκτατική πολιτική και τον χαρακτήρα της καπιταλιστικής του ανάπτυξης, ενώ ταυτόχρονα θα αντλούνται τα επιχειρήματα ενάντια σε θεωρίες που έχουν επιμείνει να παρουσιάζουν τον ελληνικό σχηματισμό ως μια υπανάπτυκτη και εξαρτημένη χώρα. Οι φάσεις λοιπόν που διακρίνονται, προκύπτουν από ομαδοποίηση περιόδων με βάση το κυρίαρχο στοιχείο της καπιταλιστικής ανάπτυξης καταλήγοντας λοιπόν να είναι οι εξής: α) 1830-1870: η ίδρυση του ελληνικού κράτους και τα πρώτα βήματα του ελληνικού καπιταλισμού καθώς και η θεμελίωση του πολιτικού συστήματος, β) 1870-1909: η ραγδαία ανάπτυξη του καπιταλισμού και το πέρασμα από τον εμπορικό στον βιομηχανικό καπιταλισμό, γ) 1909-1922: η περίοδος των επεκτατικών πολέμων. Προφανώς οι κοινωνικές σχέσεις που κυριαρχούν στην κάθε περίοδο προκύπτουν ιστορικά μέσα στο συνεχές του χρόνου και ο χαρακτήρας τους δεν ακολουθεί μια διακριτότητα.

²⁵ Η παρακάτω κατηγοριοποίηση προέρχεται από το άρθρο των Ιωαννίδη Α. και Μαυρουδέα Στ. , *Στάδια της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Είναι εν εξελίξει ένα νέο στάδιο της σήμερα;*, (πηγή: https://stavrosmauroudeas.wordpress.com/2011/07/03/%E2%80%9C%CF%83%CF%84%CE%AC%CE%B4%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CF%80%CE%B9%CF%84%CE%B1%CE%BB%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CF%80%CF%84%CF%85%CE%BE%CE%B7/#_ftn6)

1.1.3 τα πρώτα βήματα του ελληνικού καπιταλισμού κατά την περίοδο 1830-1870

Το ελληνικό κράτος ιδρύεται με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου το 1830 και η πρώτη περίοδος έως και το 1843 είναι μια περίοδος απόλυτης μοναρχίας κατά την οποία οικοδομείται ο (πρώτος) αστικός κρατικός μηχανισμός. Το ελληνικό κράτος, διοικούμενο από μια βαυαρική αυλή με βασιλιά τον Όθωνα, διαιρείται σε διοικητικές μονάδες (νομαρχίες που χωρίζονται σε επαρχίες που με τη σειρά τους χωρίζονται σε δήμους), περνά σε έναν συγκεντρωτικό τρόπο οργάνωσης.

Χαρακτηριστικοί μετασχηματισμοί της εποχής είναι: η αναδιοργάνωση του στρατού (ο οποίος γίνεται μισθοφορικός επανδρωμένος κατά πλειοψηφία από Βαυαρούς στρατιώτες), η εγκαθίδρυση δικαστικού συστήματος, η επιβολή βαριάς φορολογίας και η ίδρυση των πρώτων επίσημων εκπαιδευτικών μονάδων (πχ. Πανεπιστήμιο Αθηνών το 1837). Η εξοντωτική πολιτική της απόλυτης μοναρχίας όμως θα οδηγήσει γρήγορα στην έντονη δυσαρέσκεια και στην (αστική) απαίτηση παραχώρησης Συντάγματος το οποίο και θα πραγματοποιηθεί το 1843, όπου περνάμε στην εποχή της συνταγματικής μοναρχίας και στην πολιτική κυριαρχία του Κωλέττη, πρώτου συνταγματικού πρωθυπουργού, ο οποίος είναι γνωστός για την διατύπωση μιας πρώτης εκδοχής του δόγματος της Μεγάλης Ιδέας. Όπως είναι γνωστό, τα πρώτα σύνορα του ελληνικού κράτους, όριζαν έναν μικρό ζωτικό χώρο δράσης για μια αστική τάξη που είχε δυνατότητες μεγάλης ανάπτυξης και βλέψεις να «φτάσει» και να ανταγωνιστεί τις δυτικές ιμπεριαλιστικές δυνάμεις. Παράλληλα, μεγάλο μέρος των Ελλήνων κεφαλαιούχων και κυρίαρχων της εμπορικής και ναυτικής οικονομίας έμειναν εκτός ελληνικής επικράτειας (στις περιοχές του Δούναβη, της νότιας Ρωσίας, γύρω από την Μεγάλη Θάλασσα, της Μικράς Ασίας κ.λ.π.), γεγονός που έθετε εξ αρχής το ζήτημα των εθνικών εδαφών σε μια κατεύθυνση επέκτασης. Η ελληνική αστική τάξη ως κυρίαρχη της Βαλκανικής, θα είναι και η πρώτη λοιπόν που θα συγκροτήσει την πιο ισχυρή εθνική ταυτότητα και θα βγει νικήτρια – τελικά – στον βαλκανικό ανταγωνισμό. Η περίοδος του 1850 και μετά είναι περίοδος «επανοπλισμού» του ελληνικού εθνικισμού· η άνοδος του ρομαντικού εθνικισμού στη θέση του εθνικισμού της προ-επαναστατικής περιόδου με εκφραστή τον Κοραή πατάει σε μια βασική μετατόπιση. Ενώ ο δεύτερος με την επιρροή από τον γαλλικό Διαφωτισμό απέρριπτε την βυζαντινή εποχή ως σκοταδιστική και επιχειρούσε μια ιδεολογική σύνδεση του ελληνισμού με αυτόν της αρχαιότητας, κατά την ανάδυση του ρομαντικού εθνικισμού το Βυζάντιο αποκαθίσταται και στήνεται έτσι μια συγκεκριμένη ταυτότητα που αντλεί την «ελληνικότητα» από ένα αυθαίρετα περιγεγραμμένο πολιτισμικό συνεχές 2 χιλιετιών και την ορθόδοξη «χριστιανικότητα» ως παιδί του ελληνισμού που κυοφορήθηκε κατά τα χρόνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο εθνικισμός αυτός συγκροτείται λοιπόν πάνω στην ταυτότητα του *ελληνοχριστιανού* (που εισάγεται το 1852 από τον Σπύρο Ζαμπέλιο), μια ταυτότητα η οποία καλλιεργείται και αποτελεί το όχημα της εθνικής ελληνικής

συνείδησης μέχρι και σήμερα. Το όχημα του ελληνικού ιμπεριαλισμού επομένως, η μεγάλη ιδέα, ανανεωμένο με το όραμα μιας Ελλάδας των πέντε θαλασσών και των δύο ηπείρων (ανάσταση της βυζαντινής επικράτειας), συνοδεύει τον ελληνικό καπιταλισμό σε όλη την πορεία του στην εποχή που θα εξετάσουμε και πολλές φορές μάλιστα με υπερβάλλοντα ζήλο, όπως θα δούμε και στα επόμενα κεφάλαια.

Πέρα από την εξωτερική πολιτική της περιόδου, στο εσωτερικό επίπεδο η ανερχόμενη αστική τάξη και η μεγάλη ανάπτυξη της ναυτιλίας, του εμπορίου, της αγροτικής παραγωγής και συνεπώς της οικονομίας, επιβάλλουν μια εκσυγχρονιστική τάση στην πολιτική σκηνή που εκφράζεται με αιτήματα για φιλελευθεροποίηση του κρατικού μηχανισμού. Κορύφωμα αυτής της προοδευτικής πίεσης από την μεριά της αστικής τάξης είναι η εκθρόνιση του Όθωνα το 1864 και η ψήφιση νέου συντάγματος που οδηγεί στην εγκαθίδρυση της βασιλευομένης δημοκρατίας και την θεμελίωση του πρώτου κοινοβουλευτισμού. Σύμφωνα με τον Μηλιό και όπως θα δούμε και στο τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας, ο φιλελεύθερος χαρακτήρας του κοινοβουλευτικού συστήματος της Ελλάδας υποτιμάται συνήθως από τους αριστερούς ιστορικούς. «Σύμφωνα με την παραδοσιακή αριστερή αντίληψη ο κοινωνικός χαρακτήρας της Ελλάδας ήταν μισοφεουδαρχικός, όχι μόνο καθόλου τον 19ο αιώνα αλλά και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού. Η προσέγγιση αυτή ισχυρίζεται μάλιστα ότι η αστική τάξη καταλαμβάνει την εξουσία για πρώτη φορά το 1909, με την εξέγερση στο Γουδί. Έτσι η φιλελεύθερη κίνηση του 19ου αιώνα, ή ακόμα η οικονομική ανάπτυξη από το 1870 και μετά κ.λπ. θεωρούνται ως αποτυχημένες απόπειρες της αστικής τάξης να κατακτήσει την πολιτική και οικονομική εξουσία και ηγεμονία. (Βλ. π.χ. Κορδάτος 1974)» (Μηλιός, 2000, σ. 154).

Τέλος, να αναφέρουμε συνοψίζοντας ότι στον οικονομικό τομέα ανθίζει το εμπόριο²⁶ και η ναυτιλία με το εφοπλιστικό κεφάλαιο να είναι η πρωτοπορία του ελληνικού καπιταλισμού, ενώ η βιομηχανία δεν αναπτύσσεται σημαντικά ακόμα λόγω της έλλειψης πρώτων υλών και εργατικού δυναμικού. Η εκβιομηχάνιση είναι φαινόμενο της επόμενης φάσης που θα εξετάσουμε. Παράλληλα ο ομογενής ελληνικός καπιταλιστικός κόσμος παγιώνει τις συνεργασίες του με τους υπόλοιπα ανεπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη· ειδικά με το αγγλικό κεφάλαιο στον τομέα της εμπορικής ναυτιλίας. Ταυτόχρονα τίθενται και τα θεμέλια του τραπεζικού συστήματος στον ελλαδικό χώρο (που όπως θα δούμε αργότερα θα ενισχυθεί πολύ από το παροικιακό κεφάλαιο), με την ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας το 1841 με μετοχικά κεφάλαια που ανήκουν τόσο σε ξένους φιλέλληνες, όσο και σε Έλληνες κεφαλαιούχους, η οποία θα παίξει κυρίαρχο ρόλο στον εσωτερικό δανεισμό του ελληνικού κράτους.

---

²⁶ Η Σύρος από το 1850 και μετά αποτελούσε το κέντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου της Ανατολής και της νοτιοανατολικής Μεσογείου.

1.2 Η περίοδος 1870-1909

1.2.1 Εισαγωγή

Πριν επικεντρωθούμε στις εξελίξεις του ελληνικού καπιταλισμού την περίοδο 1870-1909 θεωρούμε σκόπιμο να περιγράψουμε επιγραμματικά το διεθνές οικονομικό και καπιταλιστικό τοπίο, με σημείο εστίασης τις ανακατατάξεις που έλαβαν χώρα στην περιοχή της Βαλκανικής. Η διεθνής (αναπτυγμένη) οικονομία εισάγεται την εποχή που εξετάζουμε, στην Μεγάλη Ύφεση, όπως ονομάστηκε η κρίση που σημειώθηκε την περίοδο ανάμεσα στο 1873 με το χρηματιστηριακό κραχ και την χρεωκοπία μιας σημαντικής τράπεζας της Βιέννης και το 1896, όπου ακολουθεί μια πολυετής αναπτυξιακή έκρηξη, που όπως είδαμε και στο πρώτο μέρος της εργασίας, ο καπιταλισμός αναδιαρθρώνεται επεκτεινόμενος σε νέες αποικίες, με κατακτητικές επιχειρήσεις και κεφαλαιακή εξάπλωση. Η ελληνική οικονομία, όπως θα δούμε, απέναντι στα αποτελέσματα της ύφεσης, από τη μια επωφελείται από την κεφαλαιακή εξαγωγική κίνηση μέσω του δανεισμού, από την άλλη έχει μπροστά της δυσμενείς συνθήκες στον βιομηχανικό τομέα –στον οποίον μόλις εισέρχεται – που διαμορφώνονται από τις χαμηλές τιμές των βιομηχανικών προϊόντων της διεθνούς αγοράς αλλά και τις τεχνολογικές εξελίξεις που αυξάνουν τον ανταγωνισμό. Το στοίχημα για αυτήν (την ελληνική οικονομία), είναι να καταφέρει να συμβαδίσει με τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες της Δύσης, το οποίο σε μεγάλο βαθμό θα το καταφέρει μέσω της ανάπτυξης της ναυτιλίας, του εμπορίου και της πρώτης βιομηχανίας και, μιλώντας με όρους των μαρξιστών θεωρητικών που είδαμε στο πρώτο μέρος της εργασίας, ο ελληνικός καπιταλισμός θα «παρακολουθήσει» την μετάβαση από τον «προμονοπωλιακό» στον «μονοπωλιακό» καπιταλισμό, μετάβαση στην οποία λίγο πολύ «εξαναγκάζονται» τα βαλκανικά έθνη σε μια διαδικασία παράλληλη με αυτήν της εθνικής διαμόρφωσης τους.²⁷ Ο τρόπος που βέβαια αναπτύσσεται ο ελληνικός καπιταλισμός μέσω του δανεισμού και των ιδιωτικών επενδύσεων αποτελεί και σημείο μεγάλης θεωρητικής συζήτησης γύρω από τον χαρακτήρα του, με πολλούς αναλυτές να εντοπίζουν εδώ την εξάρτησή του από το ξένο κεφάλαιο. (βλ. Κεφάλαιο 3, Β' Μέρος)

Η ανάδυση των εθνικισμών και των αντίστοιχων αστικών τάξεων στα Βαλκάνια και η τάση προς ανεξαρτητοποίηση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία όλο και περισσότερων εδαφών, θα επιδράσει καταλυτικά στην εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους, που από την εποχή της ίδρυσης του, διατηρούσε εγγενώς την τάση για επέκταση. Ο ελληνικός επεκτατισμός στο ιδεολογικό επίπεδο – με τη μορφή του εθνικισμού– φαντάζει ενισχυμένος την εποχή που

²⁷ Για την Ελλάδα συγκεκριμένα αυτή τη διαδικασία μπορούμε να την παρακολουθήσουμε στην ραγδαία ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού τομέα και της υψηλής συγκέντρωσης εφοπλιστικού και τραπεζικού κεφαλαίου στα χέρια μιας κεφαλαιοκρατικής ολιγαρχίας.

εξετάζουμε· η πολιτική της Μεγάλης Ιδέας δεν είναι απλώς ένα ιδεολόγημα , αλλά ολόκληρη εξωτερική πολιτική με όραμα την ανάσταση του Βυζαντίου και με πολύ δυνατό το οικονομικό επιχείρημα κατά το οποίο η Ελλάδα θα έβγαινε από το οικονομικό αδιέξοδο αν προσαρτούσε τα εδάφη που διεκδικούσε (και απελευθέρωνε τον «αλύτρωτο» ελληνισμό). Η πολιτική αυτή θα έχει λαμπρά αποτελέσματα για τον ελληνικό καπιταλισμό, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, με την εκστρατεία του ελληνικού κράτους στην Μακεδονία στις αρχές του 20ού αιώνα και την μικρασιατική εκστρατεία λίγο αργότερα.

1.2.2 Κρατική συγκρότηση. Ο δρόμος προς τον φιλελευθερισμό.

Βρισκόμαστε σε μια περίοδο που το ελληνικό κράτος κάνει τα πρώτα βήματα – και σε ορισμένους τομείς άλματα – προκειμένου να συμβαδίσει με τα ανεπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη της Ευρώπης. Ο ελληνικός καπιταλισμός χτίζει τις συμμαχίες του και αναδιοργανώνεται προκειμένου να εξασφαλίσει την όσο το δυνατόν γρηγορότερη ανάπτυξη από τη μια και το ξεπέραςμα των προκαπιταλιστικών κοινωνικοοικονομικών δομών και την επικράτηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής από την άλλη. Στο επίπεδο της κρατικής οργάνωσης, είναι μεγάλες οι εσωτερικές πιέσεις που υποστηρίζουν ότι η ανάπτυξη θα επιτευχθεί μόνο με ένα κράτος στα πρότυπα του φιλελεύθερου δυτικού μοντέλου – πιέσεις που εκπορεύονται από την ανερχόμενη ελληνική αστική τάξη, τα συμφέροντα της οποίας προϋποθέτουν μια καλύτερα οργανωμένη κρατική λειτουργία που θα εξασφαλίζει τη συναίνεση των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων.

Η πορεία προς τον κοινοβουλευτισμό και η εκσυγχρονιστική πολιτική, έχει κύριο εκφραστή τον Τρικούπη και την πολιτική του κατά την περίοδο εκείνη. Το Σύνταγμα και οι μεταρρυθμίσεις του 1864, ουσιαστικά δεν είχαν επιφέρει κάποια ουσιαστική αλλαγή στην υπεροχή της βασιλικής εξουσίας έναντι στον σχηματισμό κυβέρνησης: όλοι οι κυβερνητικοί σχηματισμοί ήταν κυβερνήσεις μειοψηφίας. Με την ψήφιση της «αρχής της δεδηλωμένης»²⁸ το 1875, ο κοινοβουλευτισμός εισέρχεται στο νέο πιο εξελιγμένο του στάδιο, κατά το οποίο είναι υποχρεωτικός ο σχηματισμός κυβέρνησης πλειοψηφίας²⁹, αλλαγή που περιορίζει εμφανώς την εμπλοκή του βασιλιά στη διαδικασία σχηματισμού κυβέρνησης και στοχεύει στην *διάκριση των εξουσιών*.

---

²⁸ Η αρχή της δεδηλωμένης έτσι όπως θεσπίστηκε την εποχή εκείνη προέβλεπε τα εξής: α) πρωθυπουργός διορίζεται ο αρχηγός του κόμματος που διαθέτει στην Βουλή την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών ,και β) οι υπουργοί προτείνονται από τον πρωθυπουργό και διορίζονται από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας.

²⁹ Δεν απαγορευόταν ολοκληρωτικά ο σχηματισμός κυβέρνησης μειοψηφίας, επιτρεπόταν μόνο στην περίπτωση που ήταν αδύνατη η πλειοψηφία.

Σύμφωνα με ορισμένες προσεγγίσεις, η κρατική οργάνωση στην Ελλάδα απείχε από το δυτικό μοντέλο για λόγους που είχαν να κάνουν, ανάμεσα σε άλλους, με τον χαρακτήρα της κοινωνίας την περίοδο της ίδρυσης του (προκαπιταλιστική κοινωνία με αστική τάξη, στην οποία ήρθε έτοιμο και εφαρμόστηκε το μοντέλο του αστικού καπιταλιστικού κράτος) αλλά και με την ιδιότητα πολλές φορές *δυσδιάκριτη και συγκεχυμένη* σχέση της ιδιωτικής και της δημόσιας σφαίρας. Με αυτό εννοούν πως στον ελλαδικό χώρο, οι ιδιωτικές σχέσεις πολλές φορές παρουσιάζονταν συγχωνευμένες με τις σχέσεις εξουσίας και τις σχέσεις του κρατικού μηχανισμού. Ένα από τα αποτελέσματα που είχε αυτό στον κρατικό μηχανισμό ήταν η γιγάντωση του δημόσιου τομέα και η ραγδαία ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα της παραγωγής, διαδικασίες που ήταν σε άμεση σύνδεση με την διαμόρφωση των ταξικών σχέσεων στην ελληνική επικράτεια. (βλ. Τσουκαλάς, 1999 και Βεργόπουλος, 1994). Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την άποψη του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, οι εγγενείς αντιφάσεις εντός του ελληνικού κρατικού μηχανισμού, οι οποίες έκαναν πρόσφορο το έδαφος για την άνθιση της διαφθοράς και την κυριαρχία των πελατειακών σχέσεων αποτελούσαν εμπόδια σε οποιαδήποτε προσπάθεια εκσυγχρονισμού κατά τον 19ο αιώνα και θεωρεί ότι θα αποδώσουν μόνο από τις αρχές του 20ου αιώνα και έπειτα. Σε επόμενο κεφάλαιο, θα δούμε πως οι «απολογητικές» θεωρίες περί *υπανάπτυκτου* ελληνικού καπιταλισμού χρησιμοποιούν και επιχειρήματα περί «φεουδαρχικού» επιπέδου κρατικής οργάνωσης στο ελληνικό παράδειγμα.

Επιστρέφοντας στον χαρακτήρα της καπιταλιστικής «εξυγίανσης» της τρικουπικής πολιτικής, βασική επιδίωξη της αποτελούσε η εγκαθίδρυση και διαφύλαξη των συμφερόντων της αστικής τάξης μέσω της αποσύνδεσης της ιδιωτικής σφαίρας της οικονομίας από τον κρατικό μηχανισμό. Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής, μπαίνουν και οι βάσεις του «εθνικού διχασμού» που αργότερα θα κορυφωθεί με την αστική «εξέγερση» στο Γουδί του 1909 (επόμενο κεφάλαιο): από τη μια πλευρά με εκπρόσωπο τον Τρικούπη – και άλλους – η τάση για εκσυγχρονισμό και ενίσχυση της αστικής τάξης ως φορέα καπιταλιστικής ανάπτυξης, από την άλλη η πολιτική του Θ. Δηλιγιάννη, συνέχεια της πολιτικής παράδοσης του Ι. Κωλέττη, η οποία στοχεύει σε μια κατεύθυνση κρατικού παρεμβατισμού. Χαρακτηριστικά αποδίδονται όσα αναφέρουμε στο παρακάτω απόσπασμα: «Ενώ ο Τρικούπης προσβλέποντας προς την αγγλική κοινωνία, επιδιώκει να ενισχύσει την οικονομία και ν' αποδυναμώσει την πολιτική εξουσία, ο Δηλιγιάννης επιδιώκει ακριβώς το αντίθετο: ισχυρή πολιτική εξουσία που να ελέγχει και την οικονομία. Ο Θ. Δηλιγιάννης ξιφουλκεί κατά της πλουτοκρατίας, κατά του χρηματικού και χρηματιστικού κεφαλαίου, υπόσχεται ένα συνδυασμό της οικονομικής προόδου με την κοινωνική δικαιοσύνη και κυρίως επιζητεί να ενισχύσει τη δύναμη του Κράτους. Έχει ως κανόνα της διεθνούς πολιτικής του την υποστήριξη της Γαλλίας, όμως ερωτοτροπεί ακόμη με τη Ρωσία και θαυμάζει βαθύτατα τη Γερμανία. Έτσι, κατορθώνει να συσπειρώσει γύρω του ολόκληρη την αντιτρίκουπική πανσπερμία. Η

αποκρυστάλλωση αυτών των δυο παρατάξεων επιβεβαιώνεται σαν οριστικό γεγονός στις εκλογές του 1885». (Κ. Βεργόπουλος, 1994, σ. 30-31).

1.2.3 Η οικονομία της περιόδου 1870-1909

εμπόριο, ναυτιλία και εκβιομηχάνιση

Κατά την περίοδο αυτή το ελληνικό εμπόριο και η ναυτιλία σημειώνει αλματώδη ανάπτυξη και κατοχυρώνει μια σημαντική θέση στη διεθνή οικονομία: ο ελληνικός καπιταλισμός γρήγορα καταφέρνει να συμβαδίσει με τις επιταγές της διεθνούς αγοράς, αξιοποιώντας την ναυτιλία του και την μεγάλη και όλο αυξανόμενη χωρητικότητα του στόλου του και διαδραματίζοντας σημαντικό – και πολλές φορές μονοπωλιακό – ρόλο στις ανταλλακτικές σχέσεις Ανατολής και Δύσης. Στην ταχύτατη ανάπτυξη του εμπορικού κεφαλαίου συντέλεσαν καθοριστικά παράγοντες όπως οι ομογενείς Έλληνες κεφαλαιούχοι, κάτοικοι περιοχών της νοτιοανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας, που διατηρούσαν κυρίαρχη θέση στο εμπόριο από τα χρόνια ήδη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και η γεωγραφική θέση της χώρας.

Η εμπορική ναυτιλία αναπτύσσεται αρχικά με τα ιστιοφόρα, το ατμόπλοιο όμως που ήδη χρησιμοποιείται από τις ανταγωνιστικές δυνάμεις θα επιβάλει την ατμοπλοία και στην ελληνική ναυτιλία, διαδικασία που θα ενισχυθεί από το ελληνικό παροικιακό κεφάλαιο αρχικά και μετέπειτα από εφοπλιστές του Ιονίου και του Αιγαίου και θα επιδράσει αρνητικά στην αναπτυγμένη ναυσιπλοία ιστιοφόρων που είχε ανθίσει μέχρι τότε. Ο ελληνικός εμπορικός στόλος με τη συνεχόμενη αύξηση της χωρητικότητάς του και το – επιτυχές – πέρασμα στον ατμό, βρίσκεται το 1914 στην 13η θέση στην παγκόσμια κατάταξη με κριτήριο την χωρητικότητα, συγκεντρώνοντας το 1,96% της παγκόσμιας χωρητικότητας. (Μηλιός, 2000, σ. 178). Παράλληλα, με την μετακίνηση των κεφαλαίων της ομογένειας στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, μεγάλο μέρος των οποίων αποτελούσαν εφοπλιστικό κεφάλαιο, η Ελλάδα θα μετατραπεί σε μεγάλο κέντρο ναυτιλιακών επιχειρήσεων.

Όσον αφορά στο εξωτερικό εμπόριο, η ελληνική οικονομία πετυχαίνει και σε αυτόν τον τομέα την ενσωμάτωση στη διεθνή αγορά: Το 98,6% των εισαγωγών προέρχονταν από τις ευρωπαϊκές χώρες και το 98,2% των εξαγωγών κατευθύνονταν το 1887 στις ευρωπαϊκές χώρες. Τα ποσοστά αυτά μειώνονται το 1912 στο 92,4% και 79,9% αντίστοιχα, λόγω της ανάπτυξης των εμπορικών σχέσεων με τις ΗΠΑ και την Αίγυπτο (Μπαμπανάσης 1986, σ. 47-48). (Από Μηλιός, 2000, σ.180). Να σημειώσουμε ότι στους αριθμούς αυτούς περιλαμβάνεται το ελληνικό κεφάλαιο και εκτός ελλαδικής επικράτειας, παράδειγμα το εμπόριο του σιταριού και του βαμβακιού της Αιγύπτου προς τα τέλη του 19ου αιώνα ήταν στα χέρια Ελλήνων εμπόρων, ενώ στον ελλαδικό

χώρο κυριαρχεί το εμπόριο σταφίδας και καπνών. Παρακάτω παραθέτουμε έναν κατατοπιστικό πίνακα για την εξέλιξη του εξωτερικού εμπορίου τις δεκαετίες που μελετάμε:

Πίνακας 1

Χρόνια	Εισαγωγή	Εξαγωγή	Συνολικός τζίρος
1851	23.179.534	12.327.469	35.507.003
1891	140.359.674	107.489.713	247.847.307
1900	131.387.348	102.738.871	234.125.219
1924	8.053.783.295	3.276.971.604	11.330.754.899
1927	12.601.948.000	6.087.411.000	18.689.359.000
1928	12.488.121.000	6.282.075.000	18.639.196.000
1930	13.264.766.000	6.941.000.000	20.205.766.000

Πηγή: Κορδάτος, 1974 , σ. 72

Παρατηρούμε από τον παραπάνω πίνακα λοιπόν την μεγάλη ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου. Αξιοσημείωτη είναι και η ραγδαία αύξηση της ανάπτυξης κατά την περίοδο που ακολούθησε τους πολέμους και την μικρασιατική καταστροφή, των οποίων οι επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία ήταν ευεργετικές. (βλ. ενότητα 2.3.3)

Όσον αφορά στην βιομηχανία τώρα, όπως αναφέραμε και νωρίτερα, η σχετικά καθυστερημένη βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας, έπρεπε να συντονιστεί με αυτή των χωρών του ανεπτυγμένου καπιταλισμού και να εγκαθιδρύσει τη θέση της στον διεθνή ανταγωνισμό. Την περίοδο που εξετάζουμε η βιομηχανική ανάπτυξη θα σημειώσει άλματα, τα οποία κυρίως τα εκτιμούμε με βάση την εξάπλωση των εργοστασιακών μονάδων στον ελλαδικό χώρο, ωστόσο κατά διάφορους/-ες αναλυτές/-ριες ο βιομηχανικός τομέας δεν θα καταφέρει να ξεπεράσει την εξάρτηση του – σε ορισμένους κλάδους τουλάχιστον – από το εμπορικό κεφάλαιο, συγκεκριμένα από την εμπορική δραστηριότητα που ασχολείται με την διακίνηση πρώτων υλών. Η βιομηχανική ανάπτυξη στην Ελλάδα εκείνη την περίοδο δίνει την εικόνα *μιας βιομηχανικής επανάστασης που δεν ολοκληρώθηκε*, λόγω των χαμηλών ρυθμών ανάπτυξης και της θέσης της βιομηχανίας στο εσωτερικό της εθνικής οικονομίας. (βλ. σχετικά Αγριαντώνη). Οφείλουμε σε αυτό το σημείο να λάβουμε υπ' όψιν ότι την περίοδο που ο ελληνικός καπιταλισμός περνάει στην πρώτη φάση εκβιομηχάνισης, οι ανεπτυγμένες δυτικές οικονομίες πλήττονται από την Μεγάλη Ύφεση που με τη σειρά της οδηγεί , ανάμεσα σε άλλα, στην έντονη και καθολική πτώση των τιμών, ενώ ταυτόχρονα, ο ανταγωνισμός στον βιομηχανικό τομέα διεθνώς και η τεχνολογική εξέλιξη των μέσων παραγωγής καθιστούν τουλάχιστον δύσκολες τις συνθήκες να ανταπεξέλθει ένα κράτος με πρωτόλεια μέσα.

Σημαντικός σταθμός στην ελληνική βιομηχανία είναι η πρόσβασή της για πρώτη φορά σε πρώτες ύλες με το άνοιγμα των μεταλλείων μολύβδου του Λαυρίου.³⁰ Παράλληλα σε αυτήν την πρώτη φάση της βιομηχανικής ανάπτυξης κύριο χαρακτηριστικό είναι η επέκταση των βιομηχανικών εγκαταστάσεων (και συνεπώς της βιομηχανικής ισχύος) : ο Πειραιάς, αναδείχθηκε από τα πρώτα χρόνια κιάλας σε μεγάλο βιομηχανικό κέντρο. Χαρακτηριστικά παραθέτουμε τον παρακάτω πίνακα:

Πίνακας 2

Έτη	Εργοστάσια	Ατμοκίνητα Εργοστάσια	Ισχύς
1867	168	22	291 cv
1874	199	95	1.967 »
1889	147		5.588 »

Πηγή: Σβορώνος, 1994, σ.101

Η μείωση των εργοστασίων που παρατηρούμε κατά την περίοδο μεταξύ 1874-1889 οφείλεται στην κρίση που έπληξε (και) την βιομηχανία την δεκαετία του 1880 όπου παρατηρείται ανακοπή του ρυθμού ανάπτυξης, λόγω της κρίσης της οικονομίας (εσωτερικής αλλά και διεθνούς) καθώς και των δημογραφικών ανακατατάξεων (μεταναστευτικές ροές, μειωμένη έλλειψη εργατικού δυναμικού), με την ανάκαμψη να ξαναρχίζει στο τέλος της (με την κρίση της αγροτικής οικονομίας η προσφορά εργασίας αυξάνεται και πάλι).³¹

Συνοπτικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ελληνική βιομηχανία παραμένει κυρίως σε κλάδους με σχετικά χαμηλή προστιθέμενη αξία (πχ. Βιομηχανία τροφίμων και επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων αλλά και κλωστοϋφαντουργία) που δεν εγγυώνται μεγάλα περιθώρια

³⁰ Αρχικά ιδρύεται από Γάλλους επιχειρηματίες το 1865, αλλά έπειτα αγοράζεται από όμιλο επιχειρηματιών υπό τον Έλληνα ομογενή Α. Συγγρό. Εν τέλει θα προκύψουν δύο εταιρείες διαχείρισης του μεταλλείου, μια ελληνική και μια γαλλική.

³¹ «Σαν αποτέλεσμα της επιβράδυνσης των ρυθμών ανάπτυξης από τα τέλη του 19ου αιώνα και μετά, οι μέσοι ρυθμοί αύξησης του ΑΕΠ της Ελλάδας για ολόκληρη την περίοδο 1860-1910 παραμένουν χαμηλότεροι από τους αντίστοιχους μέσους ευρωπαϊκούς ρυθμούς. Στο διάστημα αυτό το ΑΕΠ της Ελλάδας αυξάνει βέβαια κατά 264%, ενώ αντίστοιχα το μέσο ευρωπαϊκό ΑΕΠ κατά 154%, αλλά η ελληνική υπεροχή οφείλεται στις προσαρτήσεις των νέων εδαφών. Αν λάβουμε λοιπόν υπόψη το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, η αύξηση του ελληνικού δείκτη για το διάστημα 1860-1910 είναι 41%, ενώ του μέσου ευρωπαϊκού 61%. Βεβαίως οι ελληνικοί ρυθμοί ανάπτυξης της περιόδου αυτής είναι υπερδιπλάσιοι από τους αντίστοιχους ρυθμούς της Ιταλίας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας αποτελεί έτσι το 1910 το 65% του μέσου ευρωπαϊκού κατά κεφαλήν ΑΕΠ, αλλά αντίστοιχα, το 89% του ιταλικού, το 88% του ισπανικού και το 112% του πορτογαλικού (Μπαμπανάσης 1986 σ. 59). «Η καθυστερημένη εκβιομηχάνιση φαίνεται λοιπόν να έχει ως συνέπεια, κατά την πρώιμη αυτή της φάση, τους χαμηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης, ως προς τις ήδη βιομηχανοποιημένες καπιταλιστικές χώρες. Η χαμηλότερη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου στη μια περίπτωση (Ελλάδα), φαίνεται να αντισταθμίζεται από την ύπαρξη και ανάπτυξη των υλικών όρων της κεφαλαιακής συσσώρευσης (βιομηχανική και κοινωνική υποδομή, συγκρότηση και εκπαίδευση του συλλογικού εργάτη κ.λπ.) στην άλλη περίπτωση (Δυτ. Ευρώπη)», (Μηλιός, 2000, σ. 184)

κέρδους, κινείται όμως παράλληλα στη χημική βιομηχανία και τις εξορυκτικές δραστηριότητες και αξιοποιεί την ανάπτυξη του εμποροναυτιλιακού τομέα, αναπτύσσοντας την ναυσιπλοΐα (πχ. Σύρος). Καταφέρνει λοιπόν να προσπεράσει τα δομικά εμπόδια στην ανάπτυξη της αξιοποιώντας τις δυνατότητες της, με λειτουργίες όπως η πολλαπλή χρήση των εμπορικών εγκαταστάσεων. Για παράδειγμα, οι ατμόμυλοι της Πελοποννήσου είναι μαζί και ελαιοτριβεία ή θειοτριβεία, στη Σύρο είναι και μηχανουργεία ή κατεργάζονται τις δεσικές ύλες για την εγχώρια βυρσοδεψία (βλ. Χρ. Αγριαντώνη).

ο ρόλος του παροικιακού κεφαλαίου και το τραπεζικό κεφάλαιο

Η ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού κατά τον 19ο και 20ό αιώνα είναι άμεσα συνδεδεμένη με την συνεισφορά του παροικιακού κεφαλαίου: Έλληνες κάτοικοι της περιοχής της νοτιοανατολικής Μεσογείου (Αίγυπτος, Μικρά Ασία κ.ά.) και των περιοχών γύρω από την μεγάλη θάλασσα με σημαντικό κέντρο την Κωνσταντινούπολη, αλλά και του Δούναβη και της νότιας Ρωσίας, κατείχαν κυρίαρχη θέση στην ναυτιλία και το εμπόριο σε διεθνές επίπεδο, συνάπτοντας συνεργασίες με τις μεγάλες δυνάμεις, όπως η Αγγλία και η Γαλλία. Ενεπλάκησαν σημαντικά στην ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας και του εμπορίου, της βιομηχανίας αλλά και του χρηματοπιστωτικού τομέα μέσω της τοποθέτησης των κεφαλαίων τους στην ελληνική οικονομία, διαδικασία που ξεκινά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Καταλυτικός και επιταχυντικός παράγοντας στη διαδικασία «επαναπατριsmού» των κεφαλαίων των Ελλήνων καπιταλιστών κατά τις αρχές του 20ού αιώνα θα αποτελέσουν οι αναδυόμενοι εθνικισμοί στα Βαλκάνια και το κίνημα των Νεότουρκων (βλ. Σχετικά Κεφάλαιο 2.2). Ωστόσο την περίοδο πριν η μεταφορά κεφαλαίων γίνει «αναγκαία», βασικό κίνητρο είναι ότι η Ελλάδα αποτελεί κερδοφόρα επένδυση εξαιτίας της έλλειψης κεφαλαίων που την χαρακτηρίζει και του πολύ υψηλού τόκου (30 έως 40%).

Κατά την περίοδο 1870-1909 το τραπεζικό σύστημα παρουσιάζει μεγάλη επέκταση: εκτός από την Εθνική Τράπεζα που εξακολουθεί να ελέγχει τον χρηματοπιστωτικό τομέα της οικονομίας της χώρας και την Ιονική τράπεζα, ιδρύονται μια σειρά άλλων τραπεζών (όπως Λαϊκή, Ηπειροθεσσαλίας, Κρητική, Εμπορική κ.ά.) στις οποίες μεγάλο ρόλο διαδραματίζουν τραπεζίτες του ομογενούς ελληνισμού (κυρίως από την Κωνσταντινούπολη). Η Αθήνα αναδεικνύεται σε κέντρο επιχειρηματικής δραστηριότητας.³² Η μαζική και γρήγορη αυτή εισροή κεφαλαίων στην ελληνική οικονομία μπορεί αρχικά να κλόνισε την οικονομία λόγω της απότομης αύξησης της ρευστότητάς της, όμως μακροπρόθεσμα η βιομηχανικές επιχειρήσεις και γενικότερα η επιχειρηματικότητα ευνοήθηκαν σημαντικά.

---

³² Μεγάλη τομή στην ιστορία του ελληνικού τραπεζικού συστήματος είναι η ίδρυση της Τράπεζας Αθηνών το 1893 με πυρήνα το τραπεζικό κατάστημα του Κωνσταντινοπολίτη Αντ. Καλλέργη.

Κλείνοντας, αξίζει να σημειώσουμε ότι η ιδιοτυπία του παροικιακού κεφαλαίου ενδέχεται να διεγείρει ερωτήματα σε σχέση με την «εθνικότητά» του, καθώς σε ορισμένες αναφορές και αναλύσεις, δεν είναι ξεκάθαρο αν αυτή η αστική τάξη που συγκέντρωνε ελληνικά εθνικά χαρακτηριστικά (διατηρούσε ελληνική εθνική συνείδηση καλύτερα) μπορεί να θεωρηθεί μέρος του ελληνικού αστικού ιστού στην περίπτωση που κατοικεί και δραστηριοποιείται επιχειρηματικά εκτός της ελληνικής επικράτειας. Χωρίς αυτή η εργασία να απαντήσει σε αυτό και σε πολλά άλλα ερωτήματα που ενδεχομένως προκύπτουν γύρω από το ζήτημα του ελληνικού ομογενειακού κεφαλαίου, ωστόσο επειδή ο πληθυσμός αυτός εντασσόταν συνειδησιακά στον εθνικό κορμό με το όχημα του εθνικισμού και εφόσον γνωρίζουμε ότι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα οι διαδικασίες εθνικής ομογενοποίησης εντός της ελληνικής επικράτειας θα συμπεριλάβουν και αυτόν τον – «επαναπατρισμένο» πια – πληθυσμό, θεωρούμε στο κεφάλαιο αυτό ότι προκύπτει μια τέτοια σύνδεση με τη διαδικασία αναπαραγωγής του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού που μας επιτρέπει να μιλήσουμε για ελληνική εθνικότητα.

δανεισμός και πτώχευση

Καθώς είδαμε παραπάνω, η πολιτική του Τρικούπη κινούταν σε μια κατεύθυνση «εξυγίανσης» του ελληνικού καπιταλισμού και διάλυσης των μη καπιταλιστικών κοινωνικοοικονομικών συνθηκών που είχαν ξεμείνει από την οθωμανική αυτοκρατορία. Στην κατεύθυνση της τόνωσης της οικονομίας και της ανάπτυξης, εισάγει νέο δασμολόγιο προσπαθώντας να προσελκύσει κεφάλαια από το εξωτερικό, στρέφεται στην ενίσχυση της εσωτερικής αγοράς με την υλοποίηση δημόσιων έργων και υιοθετεί αυστηρή φορολογία.

Χαρακτηριστικό της πολιτικής του Τρικούπη όμως ήταν το υψηλό επίπεδο δανεισμού, ένα φαινόμενο συχνό για το ελληνικό κράτος. Στο φαινόμενο του δανεισμού θα αναφερθούμε πιο αναλυτικά στο τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας, καθώς απασχόλησε ιδιαίτερα όλους τους αναλυτές και ιστορικούς του ελληνικού καπιταλισμού πολλές φορές και ως κύρια πηγή άντλησης επιχειρημάτων υπέρ της θεωρίας του εξαρτημένου χαρακτήρα του ή της απόδειξης της *ξενοκρατίας* στον ελλαδικό χώρο.

Ήδη από πριν τον Τρικούπη, το κράτος δεν μπορούσε να καλύψει το έλλειμμα του προϋπολογισμού, παρά με δανεισμό από την Εθνική Τράπεζα και ορισμένους Έλληνες τραπεζίτες. (Σβορώνος, 1994, σ.103). Μεταξύ 1879 και 1890 το ελληνικό κράτος συνήψε οκτώ εξωτερικά δάνεια συνολικού ύψους 630 εκατομ. δρχ., ενώ η χώρα ήταν ήδη χρεωμένη από τα δάνεια της Ανεξαρτησίας αλλά και το γαλλικό δάνειο του 1843 προς τον Όθωνα. Ο ίδιος θεωρούσε ότι η ελληνική οικονομία λόγω της ανάπτυξης της, της εγγενούς επεκτατικής κινητικότητάς της και της στήριξης του παροικιακού κεφαλαίου θα μπορέσει να αντεπεξέλθει στην αποπληρωμή των

δανείων. Οι δύο κύριοι τομείς στους οποίους κατευθύνθηκαν τα ποσά που προέκυψαν από τον δανεισμό, ήταν τα δημόσια έργα³³ και η επεκτατική πολιτική (στρατιωτικές δαπάνες για εξοπλισμό στρατού στις βλέψεις για Μακεδονία). Αντίθετα όμως, «οι όροι των δανείων επιβάρυναν ακόμα περισσότερο το δημόσιο χρέος. Όλα εκδίδονταν κάτω του αρτίου: από το ονομαστικό κεφάλαιο των 630 εκατομ. το κράτος εισέπραξε μόνο 459 εκατομ., με αποτέλεσμα τα πραγματικά επιτόκια να κυμαίνονται μεταξύ 5,5-8,2% αντί των ονομαστικών 4-6% που ήταν ήδη υψηλότερα από τα τρέχοντα στην Ευρώπη» (Χρ. Αγριαντώνη από Παναγιωτόπουλος, 2003, σ. 68). Αν και ο δημόσιος δανεισμός εξασφάλιζε στο ελληνικό κράτος να διατηρεί την επεκτατική δημοσιονομική πολιτική του (δημόσια έργα κλπ.) την περίοδο της οικονομικής άνθισης και να εξυπηρετεί χωρίς πρόβλημα το δημόσιο χρέος, τα πράγματα άλλαξαν ραγδαία όταν ξέσπασε η διεθνής ύφεση το 1890 («ο πανικός του 1890») και στη συνέχεια η αμερικανική και παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση του 1893.³⁴ Οι συνέπειες της παγκόσμιας κρίσης προφανώς για το ελληνικό κράτος ήταν κάκιστες, το οποίο οδηγήθηκε στην γνωστή πτώχευση του 1893 και μια μεγάλη οικονομική κρίση που χαρακτηρίζεται από την συνεχόμενη πτώση της δραχμής και την φτωχοποίηση σημαντικού μέρους του πληθυσμού. Η οικονομική κρίση μετά την πτώχευση (και η συνεπαγόμενη αδυναμία της χώρας να αποπληρώσει τα δάνεια) και η μη νικηφόρα – για την Ελλάδα – έκβαση του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 οδηγούν στην επιβολή περιοριστικών όρων στην ελληνική οικονομία από μια αντιπροσωπεία των μεγάλων δυνάμεων μέσω της ίδρυσης του ΔΟΕ (Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου) κατά τον οποίον θα επιβλεπόταν η καταβολή αποζημίωσης στην Τουρκία και η είσπραξη προσόδων για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους της χώρας.

Η περίοδος που ακολουθεί μετά την πτώχευση αποτελεί πλήγμα στην ελληνική βιομηχανία και στους ρυθμούς ανάπτυξης, και γενικότερα στην ελληνική οικονομία, η οποία όμως ελπιδοφόρα θα ανακάμψει με την αρχή του επόμενου αιώνα. «Η δημοσιονομική πειθαρχία την οποία επέβαλε ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος μπορεί να δυσχέραινε τη χρηματοδότηση της στρατιωτικής ανασυγκρότησης, στο βαθμό φυσικά που κάτι τέτοιο θα ήταν εφικτό χωρίς πρόσβαση στις διεθνείς αγορές και να περιόριζε τα κυριαρχικά δικαιώματα του ελληνικού κράτους, αλλά από την άλλη πλευρά δημιούργησε τις προϋποθέσεις για μια πιο συγκροτημένη και ορθολογική αντιμετώπιση των δημοσίων δαπανών» (Κωστής Κ., 2013, σ. 387)

Το αγροτικό ζήτημα

---

³³ Ο Τρικούπης επιδόθηκε σε εκτεταμένα δημόσια έργα που σκοπό είχαν την ενίσχυση της εσωτερικής αγοράς (για την μεταφορά αγαθών και εμπορευμάτων) αλλά και την διευκόλυνση μεταφοράς στρατευμάτων σε επεκτατικά σχέδια. Χαρακτηριστικότερα από αυτά είναι το σιδηροδρομικό δίκτυο, η εκτεταμένη οδοποιία και η αποξήρανση της λίμνης Κωπαΐδας στην Βοιωτία.

³⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_economic_crises#19th_century

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881, η πρώτη νικηφόρα επεκτατική κίνηση του ελληνικού κράτους ενάντια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, κατά την οποία ο πληθυσμός του αυξήθηκε κατά 18% και τα εδάφη του 26,7% , θα περιπλέξει το γαιοκτητικό καθεστώς της χώρας. Ο κοινωνικός σχηματισμός του τσιφλικιού αποτελούσε την κύρια παραγωγική μονάδα στην οποία διαιρούταν η θεσσαλική γη: ένας σχηματισμός που ως ένα βαθμό εξασφάλιζε ένα επίπεδο ασφάλειας στον καλλιεργητή ως προς τη διαβίωση αλλά και ως προς δικαιώματα χρήσης της γης. Με την προσάρτηση της Θεσσαλίας όμως, το καθεστώς αυτό ανατρέπεται και οι καλλιεργητές βρίσκονται υπόδουλοι Ελλήνων γαιοκτημόνων (οι Οθωμανοί γαιοκτήμονες αφού πρώτα απέκτησαν τίτλους κυριότητας των εδαφών τα ξεπούλησαν στις αγορές σε Έλληνες χρηματιστές και εμπόρους της διασποράς) οι οποίοι κατέχουν την απόλυτη κυριότητα της γης και το δικαίωμα να εκδιώξουν τους καλλιεργητές και τις οικογένειες τους. Η δυσαρέσκεια και η δυστυχία στην οποία εξαναγκάστηκαν οι κολίγοι καλλιεργητές της Θεσσαλίας με τον απότομο περιορισμό των δικαιωμάτων τους και την ραγδαία όξυνση της εκμετάλλευσης τους μέσω της συγκέντρωσης της γης στα χέρια των τσιφλικιάδων, αποτυπώθηκε σε μια πολύχρονη – συχνά αιματηρή – σύγκρουση με τους τσιφλικιάδες που θα κορυφωθεί το 1910 με την εξέγερση του Κιλελέρ.

Η πολιτική του Τρικούπη κάθε άλλο παρά θα λύσει το αγροτικό ζήτημα της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας· καθώς κύριος άξονας της πολιτικής του ήταν η προσέλκυση κεφαλαίων και η διατήρηση καλών σχέσεων με το μεγάλο κεφάλαιο, δεν θα μπορούσε να υιοθετήσει μια πολιτική στον αγροτικό τομέα που θα «χτυπούσε» τους Έλληνες κεφαλαιούχους που είχαν γίνει οι μεγαλογαιοκτήμονες της Θεσσαλίας, αντίθετα, επιλέγει να προστατεύσει την μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία.

Η αδρανής πολιτική του ελληνικού κράτους απέναντι στην αναγκαία αγροτική μεταρρύθμιση, η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση, η κρίση που εκδηλώθηκε στην παραγωγή της σταφίδας, το προστατευτικό δασμολόγιο στα σιτηρά υπέρ των γαιοκτημόνων και η κατάκλυση της παγκόσμιας αγοράς με φθηνό σιτάρι από την Ινδία και την Αμερική θα οδηγήσουν σε μια ρημαγμένη αγροτική παραγωγή στα τέλη του 19ου αιώνα και σε εξαθλίωση του αγροτικού πληθυσμού (που με την σειρά του θα πυροδοτήσει μεταναστευτικά ρεύματα προς το εξωτερικό).

1.2.4 κοινωνικοί μετασχηματισμοί

Η περίοδος της έντονης και σύγχρονης πλέον καπιταλιστικής ανάπτυξης που τοποθετείται χρονολογικά την περίοδο 1870-1909 που εξετάζουμε σε αυτό το κεφάλαιο, χαρακτηρίζεται από φαινόμενα όπως η ανάπτυξη του εμπορίου και η εκβιομηχάνιση αλλά και η αστικοποίηση. Η ιστορία μιας καπιταλιστικής ανάπτυξης βέβαια, δεν μπορεί παρά να είναι μια ιστορία της πάλης των τάξεων εντός του σχηματισμού στον οποίον συμβαίνει· οι ισχυροί μετασχηματισμοί στην οικονομία και στην κρατική δομή, αποτυπώνονται σε αντίστοιχους μετασχηματισμούς στην ταξική διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας. Παρόλο που η εργασία αυτή εστιάζει στην πορεία της αστικής τάξης ως κυρίαρχης τάξης στη διαμόρφωση της καπιταλιστικής τροχιάς του ελληνικού χώρου, θα προσπαθήσουμε εν συντομία να σκιαγραφήσουμε την αναδιάρθρωση της ελληνικής κοινωνικής και ταξικής δομής μέσα από την εξέταση των δημογραφικών ανακατατάξεων, της σύνθεσης του τομέα της απασχόλησης και συνεπειών στο επίπεδο της πολιτικής, όπως για παράδειγμα την πολιτική γύρω από το αγροτικό ζήτημα.

Αν ο τελευταίος αιώνας της οθωμανικής κυριαρχίας πριν την ανεξαρτησία και την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους ήταν η περίοδος γέννησης της ελληνικής αστικής τάξης, οι τέσσερις δεκαετίες που εξετάζουμε σε αυτό το κεφάλαιο ήταν η περίοδος ενηλικίωσής της. Η ελληνική αστική τάξη πλέον μπορεί να πούμε ότι αποκτά μια αξιόλογη θέση στο καπιταλιστικό σύστημα της Ευρώπης αν σκεφτούμε την οικονομική ανάπτυξη που σχολιάσαμε παραπάνω και το γεγονός ότι ξεπερνά το εμπορικό στάδιο.

Εκείνη την περίοδο όπου είναι έντονο το φαινόμενο της αστικοποίησης, παρατηρείται μεγάλη αύξηση στον πληθυσμό των πόλεων· μέχρι το 1910, ένας στους τρεις Έλληνες είναι κάτοικος πόλης.³⁵ Στον παρακάτω πίνακα μπορούμε να δούμε την διόγκωση του πληθυσμού των πόλεων στην περίοδο που εξετάζουμε:

---

³⁵ Εδώ πρέπει να συνυπολογίσουμε και τη μετακίνηση μεγάλου μέρους του παροικιακού Ελληνισμού στην ελληνική επικράτεια.

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ, 1870-1909

Πόλη	1870	1879	1889	1896	1907
Αθήνα	44.510	63.374	107.251	111.466	167.479
Πειραιάς	10.963	21.055	34.327	42.169	71.505
Πάτρα	19.641	25.494	33.529	37.985	37.724
Τρίπολη	7.020	10.057	10.698	10.465	10.789
Πύργος	6.140	8.788	12.647	12.708	13.960
Καλαμάτα	6.327	7.609	10.696	14.298	13.123
Χαλκίδα	6.447	6.877	9.919	8.661	10.958
Λαμία	4.873	5.506	6.888	7.414	9.685
Αγρίνιο	4.273	5.218	7.430	6.733	8.039
Ερμούπολη	20.996	21.245	22.104	18.760	18.131
Κέρκυρα	15.452	16.515	19.025	18.581	28.254
Βόλος		6.500*	11.029	16.788	23.563
Λάρισα		19.800*	13.610**	15.373	18.001

* Πληθυσμός 1880

** Η έντονη μείωση του πληθυσμού της Λάρισας οφείλεται στην αποχώρηση του μουσουλμανικού πληθυσμού μετά την προσάρτηση της περιοχής στην Ελλάδα.

Πηγή: Αγριαντώνη από Παναγιωτόπουλος, 2003, σ.58

Η διόγκωση του δημόσιου τομέα και η απότομη ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα της παραγωγής τροποποιούν σημαντικά τον κοινωνικό κορμό και ενισχύουν πληθυσμιακά την μικροαστική τάξη· πέρα από τους τραπεζίτες, τους εφοπλιστές και τους μεγαλογαιοκτήμονες, την αστική τάξη δηλαδή, μεγάλο δείγμα κοινωνικής ανέλιξης την εποχή εκείνη θεωρούταν η πρόσβαση στην απασχόληση στον δημόσιο τομέα. Συνεπώς θα μπορούσαμε να πούμε ότι επιχειρηματίες και υπάλληλοι του δημόσιου τομέα ή τραπεζικοί υπάλληλοι συγκροτούν κοινωνικό μπλοκ αστικών και μικροαστικών στρωμάτων. Παράλληλα όμως η άνοδος της αστικής τάξης οδηγεί και σε μια αύξηση του πληθυσμού που λειτουργεί ως υπηρετικό προσωπικό, και συγκροτεί μια ομάδα της λιγότερο προνομιούχας εργατικής τάξης. Τέλος όπως είναι αναμενόμενο, η ανάλογη αύξηση της βιομηχανίας δυναμώνει την εργατική τάξη. Όσον αφορά στον αγροτικό πληθυσμό, αυξάνεται ραγδαία μεν μετά την προσάρτηση εδαφών όπως πχ. της Θεσσαλίας, αλλά είναι και αυτός που λόγω της αγροτικής

κρίσης (σταφιδική κρίση) θα τροφοδοτήσει τα μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα προς τις ελληνικές παροικίες αρχικά και τις ΗΠΑ μετέπειτα, που ξεκινούν τα τέλη του 19ου και συνεχίζονται για τις επόμενες δεκαετίες.

Οι πολιτικές που πλήττουν την εργατική και αγροτική τάξη που οδηγούν σε μια χωρίς προηγούμενο φτωχοποίηση των πληθυσμών αυτών και παράλληλα η κυκλοφορία των σοσιαλιστικών ιδεών μέσω του Τύπου (που ανθίζει εκείνη την εποχή) θέτουν και τις βάσεις για την εργατική και αγροτική οργάνωση: ίδρυση σωματείων, απεργίες, οι αγροτικές εξεγέρσεις στον θεσσαλικό κάμπο και αλλού, αποτελούν το προοίμιο ενός συνδικαλιστικού κινήματος που θα δυναμώσει (και θα καταφέρει να συγκροτηθεί με την ανανέωση του εργατικού δικαίου προς όφελος των εργατών) την πρώτη δεκαετία του επόμενου αιώνα.

Πίνακας 4

Σύνθεση της απασχόλησης στην Ελλάδα

(Κατηγορία απασχόλησης ως % της συνολικής απασχόλησης)

Τομείς απασχόλησης	1861	1870	1879	1907	1920
Πρωτογενής	62,63	62,17	56,94	50,05	57,52
Δευτερογενής (βιομηχανία & ορυχεία)	18,28 (11,12)	18,14 (11,40)	15,34 (10,06)	24,15 (18,33)	23,59 (18,21)
(μεταφορές & συγκοινωνίες)	(7,26)	(6,75)	(5,31)	(5,17)	(4,85)
Τριτογενής (εμπόριο & οικονομία)	19,09 (3,44)	19,69 (4,49)	27,69 (7,64)	25,80 (11,30)	18,89 (8,75)
(προσωπικές υπηρεσίες)	(6,84)	(6,70)	(9,18)	(5,02)	(3,24)
(ελεύθερα επαγγέλμ.)	(3,18)	(3,01)	(3,93)	(4,68)	(3,84)
(δημόσιες υπηρεσίες)	(5,63)	(5,49)	(6,94)	(4,80)	(3,03)

Πηγή: Μηλιός (Χουλιάρακης, 1972) , 2000, σ. 176)

Κεφάλαιο 2: Η περίοδος 1909-1922. Ελλάδα σύγχρονο (ιμπεριαλιστικό) κράτος και εδαφική επέκταση.

2.1 Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναφερθούμε σε μια από τις σημαντικότερες και καθοριστικότερες περιόδους της ελληνικής αλλά και της παγκόσμιας ιστορίας, αυτή που οριοθετείται ανάμεσα στο ξέσπασμα του κινήματος στο Γουδί το 1909 και στην μικρασιατική καταστροφή το 1922. Στην παγκόσμια πολιτική σκηνή, είναι η περίοδος κατά την οποία η ακραία όξυνση των ανταγωνισμών μεταξύ των μεγάλων ιμπεριαλιστικών δυνάμεων οδηγεί στο ξέσπασμα του Α΄ παγκοσμίου πολέμου για το μοίρασμα των αποικιών αλλά και την αναζήτηση νέων εδαφών για εξάπλωση της κυριαρχίας τους, όπως για παράδειγμα τα πρώην οθωμανικά εδάφη στη βαλκανική χερσόνησο και τη Μέση Ανατολή ενώ ταυτόχρονα έχουμε την Οκτωβριανή Επανάσταση και τη σύσταση της ΕΣΣΔ καθώς και το ξέσπασμα των πρώτων αντιαποικιακών αγώνων στην Ανατολή, μέρος των οποίων ο ιστορικός Ψυρούκης θεωρεί την εθνικοαστική επανάσταση των κεμαλιστών στη μεταπολεμική Τουρκία. (βλ. Νίκος Ψυρούκης, 2000). Η Βαλκανική χερσόνησος έρχεται αντιμέτωπη για πρώτη φορά με τον σχηματισμό και την εδαφική επέκταση των εθνικών κρατών, διαδικασία που πυροδοτεί μια σειρά κοινωνικών και πολιτικών μετασχηματισμών, μια έκφραση των οποίων μπορούμε να εντοπίσουμε στην ανάδυση των βαλκανικών εθνικισμών και στον μεταξύ τους ανταγωνισμό για το μοίρασμα των εδαφών που απελευθερώνονται από την οθωμανική αυτοκρατορία. Η περίοδος κατά την οποία η διαμάχη αυτή κορυφώνεται και είναι η καθοριστικότερη για τη μετέπειτα πορεία, είναι αυτή που είναι γνωστή στην ιστορία ως ο Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908) που κατά την γνώμη μου αποδεικνύει τον επεκτατικό ρόλο του ελληνικού κράτους-νέας βαλκανικής δύναμης, και σε αυτό το κεφάλαιο θα αναφερθούμε σε αυτήν χωρίς να τηρούμε πιστά την χρονολογική σειρά, δεδομένου ότι το θεωρούμε απαραίτητο για την κατανόηση του ελληνικού ιμπεριαλισμού αλλά και γιατί διευκολύνει την καλύτερη και πιο ολοκληρωμένη εικόνα των Βαλκανικών πολέμων που θα ξεσπάσουν εν μέσω της περιόδου που εξετάζουμε. Έπειτα θα σταθούμε στην πολύπλοκη εξέλιξη του πρώτου παγκοσμίου πολέμου γύρω από το βαλκανικό έδαφος με σημείο εστίασης τον ελλαδικό χώρο και την επέκταση της επικράτειας του ελληνικού κράτους.

2.2 Το κίνημα στο Γουδί το 1909, η Αναθεωρητική κίνηση και η κοινωνική μεταρρύθμιση

Η αφετηρία της περιόδου που εξετάζουμε σε αυτό το κεφάλαιο τοποθετείται χρονικά στο 1909 και την στρατιωτική εξέγερση στο Γουδί. Η περίοδος που ακολούθησε την ήττα της Ελλάδας στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 χαρακτηρίστηκε από μια έντονη ανάγκη μιας γενικής μεταρρύθμισης της πολιτικής ζωής. Η Ελλάδα μπορεί πλέον να είχε προσαρτήσει σημαντικό μέρος της Μακεδονίας, αλλά ο πληθυσμός της έμενε να «ελληνοποιηθεί», η οικονομία της ήταν ρημαγμένη και η νέα απειλή είχε αναδυθεί από την εξέγερση των Νεότουρκων το 1908. Στην πολιτική αστάθεια που επικρατεί, με τις κυβερνήσεις να διαδέχονται η μια την άλλη, βρίσκει το έδαφος ο στρατός να συσπειρωθεί και να οργανωθεί στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, και τον Αύγουστο του 1909 οι οργανωμένοι αξιωματικοί συγκεντρώνονται στο Γουδί με κύρια αιτήματα την αναδιοργάνωση του στρατού και του ναυτικού, «την απομάκρυνση των πριγκίπων από κάθε στρατιωτική διοίκηση και τη μεταρρύθμιση κι εξυγίανση της πολιτικής ζωής» (Σβορώνος, 1994, σ.111) (θεωρώντας ότι ούτε ο θρόνος ούτε η κυβέρνηση είναι άξια την περίοδο αυτή της εθνικής κρίσης να υπερασπίσει τα συμφέροντα της χώρας).

«Το στρατιωτικό κίνημα ξέσπασε όμως σε μια συγκυρία οξείας κρίσης όχι μόνο της εξωτερικής πολιτικής, αλλά και του ίδιου του πολιτικού αντιπροσωπευτικού συστήματος (κρίση των κομμάτων), της οικονομίας (σχετική οικονομική στασιμότητα, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα) και προπαντός των κοινωνικών σχέσεων (άθλιες συνθήκες διαβίωσης της εργατικής τάξης, δωδεκάωρη εργάσιμη μέρα, αγροτικό ζήτημα στη Θεσσαλία και άθλιες συνθήκες ζωής των αγροτών, όξυνση των ταξικών αντιπαράθεσεων). Η άρνηση της κυβέρνησης να αποδεχθεί τα αιτήματα των στρατιωτικών ήταν η αφορμή για να πραγματοποιηθεί μια κολοσσιαία για τα δεδομένα της εποχής συγκέντρωση του αθηναϊκού πληθυσμού στο Πεδίο του Άρεως (υπολογίζεται ότι στη συγκέντρωση συμμετείχε το 1/4 τουλάχιστον του συνολικού αθηναϊκού πληθυσμού) με την οποία διαδηλώθηκε η υποστήριξη του λαού στις απαιτήσεις και τα αιτήματα του Συνδέσμου. Οι εμπορικές και επαγγελματικές ενώσεις παίζουν στη συγκέντρωση αυτή έναν αποφασιστικό ρόλο: απαιτούν την άμεση υλοποίηση κοινωνικών και οικονομικών μεταρρυθμίσεων που ξεπερνούν κατά πολύ τα αρχικά αιτήματα, αλλά και τις προθέσεις των στρατιωτικών. Τα αιτήματα αυτά αφορούν τη μεταρρύθμιση της φορολογίας, την προστασία της παραγωγής, την αναδιοργάνωση της δημόσιας διοίκησης, την ποινικοποίηση της τοκογλυφίας, αλλά και ρυθμίσεις που να βελτιώνουν τις συνθήκες δουλειάς και τους όρους ζωής της εργατικής τάξης» (Μηλιός, 2000, σ. 189-190). Η πίεση του Στρατιωτικού Συνδέσμου λοιπόν και της λαϊκής μάζας που συμπαρέσυρε, ανάγκασαν την κυβέρνηση του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη και του βασιλιά να συμβιβαστούν με τα αιτήματα του

ενώ οδηγεί στην εμφάνιση στην πολιτική σκηνή του ελληνικού κράτους του Ελευθέριου Βενιζέλου, ηγέτη της ενωτικής κίνησης στην Κρήτη.

Η εποχή της κοινωνικής και πολιτικής μεταρρύθμισης λοιπόν, και ως μια προσπάθεια της ελληνικής αστικής τάξης να οργανωθεί μέσα σε ένα «αποτελεσματικό» εθνικό κράτος κατά τα φιλελεύθερα δυτικά πρότυπα, βρίσκει κύριο εκπρόσωπο στο πρόσωπο του Βενιζέλου, ο οποίος επιβάλλει στις νέες δυνάμεις τη σύσταση *Αναθεωρητικής συνέλευσης* (1911) η οποία επεξεργάζεται το νέο Σύνταγμα (αναθεώρηση του Συντάγματος του 1864). Ο Βενιζέλος³⁶ κατορθώνει να εγκαινιάσει με το Σύνταγμα αυτό το θεσμικό καθεστώς που θεωρείται ως το *κράτος δικαίου* στην Ελλάδα: «Το νέο Σύνταγμα εξασφάλιζε καλύτερα τις ατομικές ελευθερίες, το αμετάθετο των υπαλλήλων και την προστασία τους κατά της αυθαιρεσίας της εκτελεστικής εξουσίας και των πολιτικών» (Σβορώνος, 1994, σ. 115). Η νομοθεσία που ακολουθεί επηρεάζει άμεσα τους τομείς της αγροτικής οικονομίας αλλά και την εργατική τάξη, με μεταρρυθμίσεις που αφορούν τις εργασιακές συνθήκες και τον συνδικαλισμό. Όσον αφορά στην αγροτική οικονομία, δίνεται έμφαση στην ανάπτυξή της, δημιουργούνται αγροτικοί συνεταιρισμοί και αγροτικά σχολεία, περιορίζεται το γαιοκτητικό καθεστώς των τσιφλικιών με την ψήφιση νόμων για απαλλοτριώσεις μεγάλων ιδιοκτησιών και διανομής τους σε ακτήμονες (1907). Παράλληλα, εκείνη την περίοδο όπου η εικόνα της ελληνικής εργατικής τάξης είναι αυτή της εξαθλίωσης και των χειρίστων συνθηκών εργασίας, η πίεση των εργατών και των εργατικών οργανώσεων κατακτά ορισμένα οφέλη:³⁷ «το 1910 δημιουργούνται τα εργατικά κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά και τον ίδιο χρόνο ψηφίζεται ο νόμος 281, που απαγορεύει την συμμετοχή των εργοδοτών στις εργατικές οργανώσεις, θέτοντας έτσι τις βάσεις του συνδικαλισμού στην Ελλάδα» (Σβορώνος, 1994, σ.116). Η σειρά νόμων που επιδρούν θετικά στην εργατική τάξη περιλαμβάνουν ακόμα και ρυθμίσεις που αφορούν την κυριακάτικη αργία, την ασφάλιση των εργατών σε περίπτωση ατυχήματος, τον περιορισμό της παιδικής εργασίας καθώς και το όριο της εργάσιμης ημέρας, που από την περίοδο εκείνη εισέρχεται σε μια φάση σταδιακής μείωσης (όπου μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1920 εφαρμόζεται η δεκάωρη εργάσιμη ημέρα).

«Το νέο θεσμικό και πολιτικό πλαίσιο είχε σημαντικές επιπτώσεις τόσο στο επίπεδο της οικονομίας όσο και στο επίπεδο της εθνικής πολιτικής και του εθνικού ζητήματος. Για πρώτη φορά στην

---

³⁶ Ο Βενιζέλος είχε ιδρύσει το κόμμα των Φιλελεύθερων και κερδίσει τις εκλογές με μεγάλη πλειοψηφία, ήδη από το 1910.

³⁷ Το καλοκαίρι του 1909, συστήνεται η πολυεθνική σοσιαλιστική οργάνωση *Φεντερασιόν* στην Θεσσαλονίκη. «Η Φεντερασιόν της Θεσσαλονίκης συνεργαζόταν πρόθυμα με τους Νεότουρκους, σε αντίθεση με τους Σλαβομακεδόνες σοσιαλιστές οι οποίοι αντιτίθεντο στη νέα κατάσταση. Η Φεντερασιόν πίστευε πως το καθεστώς των Νεοτούρκων θα έλυσε το πρόβλημα των εθνοτήτων. [...] Προέκρινε την αρχή της ομοσπονδιοποίησης ως το μέσο για τη μετατροπή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε ένα κράτος αποκεντρωμένο όπου κάθε εθνότητα θα ήταν ελεύθερη και ασφαλής», (Λεονταρίτης,-1978, σ. 35-38)

ιστορία της, η Ελλάδα είναι σε θέση να επιχειρήσει και να διεξαγάγει με επιτυχία την επεκτατική προέλαση που σχεδίαζε επί ογδόντα τόσα χρόνια» (Μηλιός, 2010, σ. 9)

2.3 Ο μακεδονικός αγώνας (1904-1908) και οι βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913)

2.3.1 βαλκανικοί ανταγωνισμοί στην Μακεδονία

Την κοινωνική και πολιτική μεταρρύθμιση που εξετάσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο και τους αντίστοιχους μετασχηματισμούς που αυτή επιφέρει στην ελληνική κοινωνία και τον ελληνικό καπιταλιστικό τρόπο οργάνωσης, διακόπτει η έκρηξη αρχικά των βαλκανικών πολέμων και έπειτα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Σε αυτήν την παράγραφο θα εξετάσουμε την περίοδο των πρώτων χρόνων του 20^{ου} αιώνα, κατά την οποία το ελληνικό κράτος βρίσκεται εν μέσω των ανταγωνισμών που ξεπηδούν από τη διαδικασία του μετασχηματισμού των καπιταλιστικών σχέσεων στον βαλκανικό χώρο και του συμπληρώματος αυτού, της γέννησης των βαλκανικών εθνικισμών, που θέτουν το ζήτημα της επικράτησης στα εδάφη που απελευθερώνονται από την οθωμανική αυτοκρατορία. Το ελληνικό κράτος μπορεί να έχει εγκαταλείψει την Μεγάλη Ιδέα στην πρώιμη εκδοχή της (επέκταση των συνόρων μέχρι το Δούναβη προς Βορράν, και μέχρι τον Πόντο προς Ανατολάς), αλλά όχι τη στρατηγική της εδαφικής επέκτασης στα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία: οι βλέψεις για επεκτατισμό εμφανίζονται τώρα με την μορφή των «αλύτρωτων» εδαφών, όπως η Ήπειρος, η Μακεδονία, η Θράκη, τα νησιά του Αιγαίου μαζί με την Κρήτη και την Κύπρο, ένα τμήμα της Μικράς Ασίας με κέντρο τη Σμύρνη και η Κωνσταντινούπολη. Οι οπαδοί της «ανανεωμένης» Μεγάλης Ιδέας, έχουν όνειρο ένα ελληνικό κράτος με σύνορα της πρώην βυζαντινής αυτοκρατορίας, και δεν είναι διατεθειμένοι να «παραχωρήσουν» περιοχές όπως η Μακεδονία, στους Βαλκάνιους ανταγωνιστές τους, ακόμα και αν ο ελληνικός πληθυσμός σε αυτές συνιστά μειονότητα. Κατά τον Τάσο Κωστόπουλο, το Μακεδονικό Ζήτημα αποτελούσε την *αιχμή του δόρατος της ελληνικής εθνικιστικής ιδεολογίας*. Φυσικά για να προσεγγίσουμε το μακεδονικό ζήτημα θα πρέπει να έχουμε μια ολοκληρωμένη ανάλυση γύρω από την συγκρότηση του έθνους, σαν «φαντασιακή κοινότητα», σαν ιδεολογία, σαν το ιδεολογικό συγκροτητικό επιστέγασμα της ύπαρξης του κράτους ως ρυθμιστή των καπιταλιστικών σχέσεων, αλλά αυτό δεν αποτελεί αντικείμενο της συγκεκριμένης εργασίας. Είναι όμως χρήσιμο για να κατανοηθεί ο τρόπος που ο ελληνικός επεκτατισμός στην Μακεδονία πήρε τα χαρακτηριστικά που πήρε, τα οποία όπως βλέπουμε μένουν ζωντανά μέχρι σήμερα, αψηφώντας/παρακάμπτοντας στο όνομα του «εθνικού δικαίου» οποιονδήποτε ιστορικό ορθολογισμό.

Η Μακεδονία καταρχήν αφορούσε και αφορά μια ευρύτερη γεωγραφική περιοχή η οποία απλώνεται στη σημερινή Δημοκρατία της Μακεδονίας, στη βουλγαρική Μακεδονία (σήμερα δεν

αποκαλείται έτσι) και μια έκταση που ανήκει στην Αλβανία. Η άποψη περί ελληνικότητας της Μακεδονίας έχει βασιστεί πάνω στην υποτιθέμενη *συνέχεια* της Μακεδονίας από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, η οποία αρχαία Μακεδονία ταυτιζόταν λίγο πολύ με την σημερινή ελληνική Μακεδονία. Όμως καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα Μακεδονία ονομαζόταν μια περιοχή κυρίως στην Θράκη, γύρω από την Ανδριανούπολη. Η Μακεδονία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν η γεωγραφική περιοχή που οριζόταν ανατολικά από την Ροδόπη, νότια από τον Όλυμπο, δυτικά από την Πίνδο και των Όρεων του Σκάρδου (Μοισίας), και ήταν χωρισμένη σε τρία Οθωμανικά Βιλαέτια³⁸: της Θεσσαλονίκης, του Μοναστηρίου και των Σκοπίων (Κοσόβου).

Γενικά είναι σημαντικό να σημειωθεί η απουσία εθνικής συνείδησης, όπως αποτυπώνεται στον χωρισμό των ομάδων που έκανε η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Χώριζε τους υπηκόους σε μιλιέτ με κριτήριο την θρησκεία: το μουσουλμανικό, το χριστιανικό, το αρμένικο και το εβραϊκό. (Προφανώς εντός τους γλώσσα και ταξική ένταξη δημιουργούσε μεγάλες αποστάσεις)

Λίγα χρόνια πριν το ξέσπασμα των Βαλκανικών πολέμων λοιπόν, το ελληνικό κράτος εμπλέκεται σε στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Μακεδονία, επιχειρήσεις που έμειναν γνωστές στην ελληνική εθνική ιστορία ως η περίοδος του Μακεδονικού Αγώνα.³⁹

Κατά την επίσημη εθνική ιστοριογραφία, καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη της έχθρας μεταξύ των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων στην περιοχή της Μακεδονίας, και συγκεκριμένα αυτής που εκδηλώθηκε ανάμεσα σε Βούλγαρους και Έλληνες, έπαιξε η απόσχιση της βουλγάρικης εκκλησίας (Εξαρχία) από το Πατριαρχείο, που συμπαρέσυρε μαζί της τους σλαβόφωνους χριστιανούς (ήδη από το 1870). Η εξέλιξη αυτή ξεκινάει ανταγωνισμούς και προπαγάνδα και από τις δύο μεριές σχετικά με το ζήτημα της γλώσσας στις θρησκευτικές τελετές αλλά και στην λειτουργία των σχολείων, τα οποία βρίσκονταν κυρίως υπό τον έλεγχο του κλήρου. Δεύτερο γεγονός-σταθμός που επιφέρει όξυνση στις σχέσεις Βουλγάρων και Ελλήνων αποτελεί η αυτονόμηση της Ανατολικής Ρωμυλίας και η μετέπειτα πραξικοπηματική προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία προσάρτηση της στην Βουλγαρία, πράγμα που βάζει σε ανησυχία το ελληνικό κράτος για τις βλέψεις των Βουλγάρων για επέκταση. Η οριστική απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης για δράση στην Μακεδονία, λαμβάνεται μετά την δράση των «βουλγαρικών Κομιτάτων» (από τη μια των σεντραλιστών και από την άλλη των βαρχοβιστών) στην περιοχή, η οποία γίνεται αντιληπτή ως απειλή για τα ελληνικά συμφέροντα· στόχος είναι η αναχαίτιση του «εκβουλγαρισμού» της περιοχής. Όσο κι αν επιμένει η ελληνική εθνική ιστοριογραφία ότι η δράση

³⁸ *Βιλαέτια*, ονομάζονταν οι (μεγάλες) διοικητικές περιφέρειες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

³⁹ Στο σημείο αυτό να αναφέρουμε ότι ο Δ. Λιθοξόου, χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή ως *ελληνικό αντιμακεδονικό αγώνα* – χαρακτηρισμό που θεωρώ προτιμότερο. (βλ. Λιθοξόου, 1998). Υποστηρίζει ότι το κεφάλαιο αυτό της ιστορίας η ελληνική ιστοριογραφία το έχει παρουσιάσει με τέτοιο τρόπο ώστε η ιστορική αλήθεια έχει αποκρυφθεί κατασκευάζοντας ένα εξολοκλήρου μυθικό αφήγημα.

των ελληνικών στρατιωτικών σωμάτων είχαν αμυντικό χαρακτήρα στις βουλγάρικες επιθέσεις της περιοχής, παρουσιάζοντας και εκτρέφοντας την έχθρα απέναντι στον βουλγάρικο επεκτατισμό και το ανθελληνικό του μίσος, η αλήθεια έχει και άλλες πλευρές. Χαρακτηριστικά να αναφέρουμε ότι ο ιστορικός Νικόλαος Βλάχος, αναφέρει ότι ο Παύλος Μελάς και τα σώματα των μακεδονομάχων που συγκροτήθηκαν για την αντιμετώπιση της αναταραχής στην Μακεδονία, είχαν ως σκοπό «την βελτίωση της εθνολογικής σύνθεσης της Μακεδονίας». (βλ. Νικόλαος Βλάχος, 1935). Ο σχηματισμός των οργανώσεων που δρούσαν εκείνη την εποχή στη Μακεδονία παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον: Το 1895 ιδρύεται η Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση (γνωστή και ως κίνηση των σεντραλιστών) στην οποία συμμετέχουν σλαβόφωνοι ριζοσπάστες (σοσιαλιστές και αναρχικοί) που αυτοπροσδιορίζονται ως Μακεδόνες και έχουν ως κύριο αίτημα «η Μακεδονία στους Μακεδόνες» και στόχο την ανεξαρτητοποίηση της Μακεδονίας από την Οθωμανική αυτοκρατορία.⁴⁰ Λίγα χρόνια αργότερα, η βουλγαρική εθνικιστική μεριά σχηματίζει την Εξωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση, αλλιώς το βουλγάρικο Κομιτάτο (ή βαρχοβιστές), οι οποίοι έχουν ως στόχο να πάρουν τον μακεδονικό πληθυσμό με το μέρος τους προς μια βουλγαρική Μακεδονία, χρησιμοποιώντας πολλές φορές λόγω της απήχησης που είχαν στον πληθυσμό οι σεντραλιστές το όνομα των δεύτερων, για λόγους προπαγάνδας.

Η λεγόμενη ελληνική άμυνα ξεκινά στην περιοχή της Καστοριάς σε συνεργασία με Μακεδόνες οπλαρχηγούς αλλά και αντάρτικα σώματα που στέλνονται από την Αθήνα, και οργανώνονται οι πρώτες ελληνικές στρατιωτικές επιθέσεις. Ιδρύεται και το Ελληνομακεδονικό κομιτάτο που στέλνει υποστηρικτικά στρατιωτικά σώματα.⁴¹ Παράλληλα κατευθύνεται στην Μακεδονία ο Παύλος Μελάς ο οποίος σύμφωνα με την κυρίαρχη αφήγηση αντιμετωπιζόταν από τους κατοίκους της Δυτικής Μακεδονίας με *άκρατο ενθουσιασμό και πολλοί τον ακολουθούσαν ως αντάρτες*. Το 1905 εντείνεται και εξαπλώνεται ο αγώνας στην Μακεδονία: «Περί το τέλος του 1905, στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία, από τον Όλυμπο – τα Πιέρια – το Βέρμιο – το Καϊμακτσαλάν – το Πάϊκο και μέχρι τη Γευγελή – τις Σέρρες – τη Δράμα και τη Χαλκιδική, δρουν 14 περίπου ελληνικά σώματα, δυνάμεως 10-40 ανδρών, και μέσα στα περισσότερα χωριά ανά 2-10 μυστικοί πολιτοφύλακες».⁴² Ο αγώνας συνεχίζεται για τα επόμενα τρία χρόνια όπου το 1908 βρίσκει τα ελληνικά στρατιωτικά σώματα να είναι σε μια αρκετά πλεονεκτική θέση έναντι των Βούλγαρων, έχοντας εξασφαλίσει την κυριαρχία τους στα εδάφη που «απελευθέρωσαν» καθώς και

⁴⁰ Η εν λόγω οργάνωση είναι αρκετά ενεργή και κατορθώνει την οργάνωση της εξέγερσης του Ίλιντεν το 1903 η οποία μέχρι σήμερα αποτελεί εθνική εορτή της Δημοκρατίας της Μακεδονίας.

⁴¹ Πρόεδρος και βασικός οργανωτής του ήταν ο διευθυντής της εφημερίδας *Εμπρός Δημήτριος Καλαποθάκης*, μέσω της οποίας έγραφε πύρινα άρθρα για την υπεράσπιση των Ελλήνων της Μακεδονίας

⁴² <https://stratistoria.wordpress.com/periodos1453-1923/1904-makedonikos-agonas/>

στις πόλεις (Θεσσαλονίκη). Το ξέσπασμα της επανάστασης των Νεότουρκων το καλοκαίρι του 1908, θα σημάνει και το τέλος του Μακεδονικού Αγώνα.

Σε αυτό το σημείο, είναι σκόπιμο να αναφέρουμε, πως οι επιχειρήσεις στην Μακεδονία των ελληνικών σωμάτων, δεν είχαν (και πάλι) τον χαρακτήρα που περιγράφει η επίσημη ιστοριογραφία, ότι δηλαδή οι Έλληνες μάχονταν ενάντια σε Τούρκους και Βούλγαρους. Σύμφωνα με τον Τάσο Κωστόπουλο, καθώς οι εξεγέρσεις των μακεδόνων είχαν και αντιφεουδαρχικό χαρακτήρα, και συχνά κατευθύνονταν από κολίγους ενάντια στους τοπικούς τσιφλικάδες, οι Τούρκοι είχαν με τους Έλληνες μια άτυπη συνεργασία, κατά την οποία οι πρώτοι τροφοδοτούσαν τους δεύτερους για να καταστείλουν τους κολίγους. Η συνεργασία αυτή επισημοποιείται όταν από το 1878 ήδη οι πρώτοι Έλληνες οπλαρχηγοί που μπαίνουν στην Μακεδονία στέλνουν γράμματα στις τοπικές αρχές λέγοντας ότι δεν θα συγκρουστούν με τους Τούρκους και ότι μόνο στόχο έχουν τους Βούλγαρους. «Στον αγώνα αυτόν, το ελληνικό κράτος και εθνικιστικό παρακράτος, συμμάχησε με το οθωμανικό κατεστημένο της εποχής. Λεφτά και όπλα διετεθήσαν άφθονα, για τη συγκρότηση και αποστολή ένοπλων μισθοφορικών ομάδων σε μη κατοικούμενα από Έλληνες μακεδονικά εδάφη, για να τρομοκρατήσουν το μακεδονικό πληθυσμό και να ανακόψουν τη διαδικασία της μακεδονικής εθνογένεσης. Οι ελληνικές μισθοφορικές ομάδες, υπό την ηγεσία Ελλήνων αξιωματικών και υπαξιωματικών, έσφαξαν, βίασαν και πλιατσικολόγησαν. Έσπειραν τη φρίκη και το θάνατο στα μακεδονικά χωριά και προσπάθησαν, ανεπιτυχώς, να εμποδίσουν την ανάπτυξη της εθνικής μακεδονικής ιδεολογίας και τον δημοκρατικό - αυτονομιστικό αγώνα των Μακεδόνων». (Λιθοξόου, 1998 , σ.5-6)

2.3.2 στατιστικά στοιχεία για τους πληθυσμούς της Μακεδονίας

Την τελευταία περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι Οθωμανοί προβαίνουν σε απογραφές του πληθυσμού της, καταμετρώντας με δύο βασικά κριτήρια: τη θρησκεία και τη γλώσσα.

Ο Λιθοξόου γράφει σχετικά για τις απογραφές του Χιλμή Πασά: «Υπάρχουν δύο εκδοχές της απογραφής. Η μία είναι κατά θρησκεία κι η άλλη είναι κατά θρησκεία και γλώσσα. Οι Έλληνες ιστορικοί όταν μιλούν για την απογραφή Χιλμή και δεν παραποιούν (γιατί συνήθως και αυτήν την παραποιούν), μιλούν μόνο κατά θρησκεία. Δε μιλούν για γλώσσα. Αλλά πριν πάμε εκεί ας σταθούμε σε μια πολύ βασική νοθεία που έχει γίνει: Αν αθροίσουμε και των τριών βιλαετιών (βλ. υποσημείωση για βιλαέτια) τον πληθυσμό και μετρήσουμε πόσοι ήταν Μουσουλμάνοι και πόσοι ήταν Ορθόδοξοι, θα δούμε ότι το Ισλάμ ήταν 54,2%. Αυτή η απογραφή είναι η πρώτη που γίνεται κάτω από διεθνή έλεγχο. Δηλαδή δεν υπάρχει νοθεία και κανένας (ούτε εκείνη την εποχή) δεν την έχει κατηγορήσει για χαλκευμένη. Ξεκινάνε λοιπόν τα εθνικά κράτη των Βαλκανίων να

διαμελίσουν την Οθωμανική Μακεδονία που οι πληθυσμοί της κατά 54,2% (η πλειοψηφία) δεν είναι Χριστιανοί.

Ας δούμε τώρα πόσοι είναι Πατριαρχικοί και πόσοι Εξαρχικοί, σύμφωνα πάντα με τα νούμερα της απογραφής. Οι Πατριαρχικοί λοιπόν είναι το 20,5% και οι Εξαρχικοί το 17,6%. Όταν όμως λέει “Έλληνες” (δηλ. Πατριαρχικούς) εννοεί σλαβόφωνους Πατριαρχικούς, αλβανόφωνους Πατριαρχικούς, ελληνόφωνους Πατριαρχικούς, βλαχόφωνους Πατριαρχικούς (υπάρχουν και λίγα χωριά τουρκόφωνων).

Ας έρθουμε στη δεύτερη εκδοχή (γλώσσα - θρησκεία μαζί) που δεν συμφέρει να την αναφέρουμε.

Εξαρχικοί Βούλγαροι 19,8%

Πατριαρχικοί Βούλγαροι 11%

Σύνολο Βουλγάρων 30,8%

Σέρβοι 3,5%

Έλληνες 10,5% » (Λιθοξόου, *Οι απογραφές του Χιμλή Πασά*)⁴³

Παρατηρούμε λοιπόν, όπως προκύπτει από τα στατιστικά στοιχεία που συναντάμε στο έργο του Λιθοξόου, ότι την περίοδο που τα ελληνικές ένοπλες ομάδες ξεκινούν να «απελευθερώσουν» την Μακεδονία, ο Ελληνικός πληθυσμός ανέρχεται μόλις στο 1/10 του συνολικού. Η σύνθεση αυτή, θα θέσει την αναγκαιότητα της εθνικής ομογενοποίησης μετά την προσάρτηση των εδαφών, διαδικασία που αναπόφευκτα εμπεριέχει μεγάλη βαρβαρότητα. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης, όπως θα δούμε και αργότερα, είναι χαρακτηριστικό αλλά και το ζήτημα των σλαβόφωνων πληθυσμών της Μακεδονίας που παρέμειναν εντός ελληνικών συνόρων μετά την κατάκτησή της και έτυχαν βίαιης εξελληνιστικής μεταχείρισης.⁴⁴

⁴³ <http://www.lithoksou.net/p/oi-apografes-toy-xilmi-pasa-1988>

⁴⁴ Ορισμένα στοιχεία για την σλαβόφωνη μειονότητα στην Ελλάδα:

«Ο όρος “Σλαβομακεδόνες” ανήκει στο Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών. Στον μεσοπόλεμο υπήρξε μία μεγάλη συζήτηση για το αν αυτούς θα τους αποκαλέσουμε Βούλγαρους, βουλγαρόφωνους, Σέρβους, κ.ο.κ. Το 1924 το σύμφωνο Πολίτη – Καλκώφ με τη Βουλγαρία αναγνωρίζει “Βουλγαρική μειονότητα” στην Ελλάδα, αλλά στη συνέχεια, αφού διάφοροι δικοί μας ωρύονται και η Σερβία τους θέλει Σέρβους, τελικά ο μέσος όρος που προκύπτει είναι “Σλαβομακεδόνες” ή “Μακεδονοσλάβοι” – όπως καταγράφονται στην απογραφή του 1928. Επισημώς οι μη έχοντες ελληνική συνείδηση υπολογίζονται σε 80.000 (απογραφή του ’28 και του ’40). Πρέπει να δεχτούμε ότι εκείνη την εποχή υπάρχουν άλλοι 150.000-200.000 σλαβόφωνοι που είτε έχουν ελληνική εθνική συνείδηση, είτε επιλέγουν την αφομοίωση, είτε δεν το πολυπροβάλουν, είτε εν πάσει περιπτώσει δεν τους ρώτησε κανείς. Κάποιος σλαβόφωνος δάσκαλος από το χωριό Αρμέντσικο της Φλώρινας περιγράφει στο βιβλίο του πως έκανε ο ίδιος την απογραφή του ’40 στο χωριό του και ενώ ήταν όλοι σλαβόφωνοι, έγραψε μηδέν: όλοι ελληνόφωνοι. Υπάρχει μία έντονη αντίθεση γηγενών («ντόπιων») όπως ονομάζονται και προσφύγων [...], υπάρχει και μια προσπάθεια αφομοίωσης των σλαβόφωνων, είτε ήπια (προσεταρισμού τους “με το μαλακό”) διαμέσου μεταρρυθμίσεων, μιας διπλής εκπαίδευσης κτλ., είτε με τη βία όπως επί Μεταξά: Τοπικές αστυνομικές εγκύκλιοι λέγανε ότι όποιος μιλάει αυτήν την γλώσσα θα του μπαίνει πρόστιμο. Γι’ντάγανε λοιπόν οι ασφαλίτες στα χωράφια, ακούγανε κάποιον να μιλάει στη γλώσσα του, “έλα εδώ, τι μιλάς; πρόστιμο”. (Αλλού αναφέρεται 25 δρχ. αλλού 100 δρχ. προπολεμικές)». Λιθοξόου - Κωστόπουλος - Εμπειρικός «Μια συζήτηση στη φιλοσοφική σχολή [1992]»

(πηγή: <http://www.lithoksou.net/p/lithoksooy-kostopoylos-empeirikos-mia-syzytisi-sti-filosofiki-sxoli-1992>)

2.3.3 οι Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913)

α) βαλκανική συμμαχία και η έναρξη του πολέμου

Η ιδέα μιας βαλκανικής συμμαχίας μεταξύ των χριστιανών πληθυσμών θεωρείται ότι είχε τις ρίζες της στην ιδέα της «Εταιρείας» του Ρήγα Βελεστινλή, όμως δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ λόγω των αντικρουόμενων εθνικών συμφερόντων των διαφορετικών βαλκανικών πλευρών. Σύμφωνα με μια διαφορετική ερμηνεία, το όραμα του Ρήγα δεν ήταν παρά η πρώτη εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας: Η δημιουργία μια ελληνικής αυτοκρατορίας που θα συγκέντρωνε στην επικράτειά της τα συνολικά ευρωπαϊκά εδάφη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. ^(Μηλιός 1993)

Λίγο πριν το ξέσπασμα της επανάστασης των Νεότουρκων το 1908, υπήρχε σχέδιο για Ανατολική Ομοσπονδία και Τελωνειακή Ένωση Ελλάδας, Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Ρουμανίας, όμως οι Νεότουρκοι ακολουθούν διαφορετική πολιτική και οι Βούλγαροι, οι Σέρβοι και οι Έλληνες αρχίζουν και ανησυχούν για τα εδάφη που είχαν ήδη απελευθερώσει. Παράλληλα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία μόλις έχει βγει από έναν πόλεμο με την Ιταλία, δείχνει να είναι ένα κράτος *ξεχαρβαλωμένο* (Κορδάτος, 1958), γεγονός που αποτελεί μεγάλη ευκαιρία για μια βαλκανική συμμαχία που θα χτυπήσει και θα απαλλαγθεί από την οθωμανική κυριαρχία.

Οι μυστικές επαφές Ελλήνων και Βούλγαρων που ξεκινούν, δεν είναι πρόσφορες, μιας και υπάρχουν μεγάλες διαφωνίες στο ζήτημα της Μακεδονίας. «Με τη Βουλγαρία όμως υπήρχαν εμπόδια, γιατί στα τελευταία χρόνια είχε χυθεί πολύ αίμα στην Μακεδονία. Το μακεδονικό ζήτημα είχε δημιουργήσει πάθη και μίσση αγεφύρωτα, ανάμεσα στους δύο λαούς, Έλληνες και Βούλγαρους» (Κορδάτος, 1958, σ. 278). Όμως, ο Βενιζέλος θεωρούσε πολύ σημαντική την συμμαχία των βαλκανικών κρατών και την μόνη ελπίδα αντιμετώπισης των Τούρκων και μάλιστα (ο Κορδάτος) εκτιμά ότι ο στάθηκε «αποφασισμένος να ψαλιδίσει τον ελληνικό μεγαλοϊδεατισμό» για να αξιοποιήσει την ευκαιρία μιας πιθανής συμμαχίας.

Στις κινήσεις της Βουλγαρίας, θα εμπλακεί η Ρωσία, η οποία προσπαθεί σταθερά να βρει μια διέξοδο στο Αιγαίο, χρησιμοποιώντας τότε την Βουλγαρία, τότε την Σερβία· στην συγκεκριμένη περίπτωση επιτυγχάνει να καταλήξει σε μια (μυστική) συμμαχία μεταξύ Βούλγαρων και Σέρβων (Φεβρουάριος 1912), κατά την οποία σε περίπτωση πολέμου η Θράκη θα προσαρτιόταν στη Βουλγαρία και η Μακεδονία θα μοιραζόταν μεταξύ τους. Όταν η ελληνική μεριά αντιλαμβάνεται την ύπαρξη συνεννοήσεων μεταξύ των άλλων δύο κρατών, προβαίνει στις απαραίτητες ενέργειες και κατορθώνει την υπογραφή μιας συμμαχίας με τους Βούλγαρους (αμυντικής με τρίχρονη ισχύ, Μάιος 1912).

Δύο μήνες μετά της υπογραφής της συμμαχίας, οι Τούρκοι δίνουν την αφορμή της έναρξης των Βαλκανικών πολέμων, αφού προέβησαν σε σφαγές Σλάβων στα Κότσανα τον Ιούλιο του 1912. Σέρβοι, Βούλγαροι και Μαυροβούνιοι, θεωρούν ότι είναι η κατάλληλη ευκαιρία να χτυπηθεί η

Τουρκία μιας και είναι αποδυναμωμένη και πιέζουν τους Έλληνες να στηρίξουν την επίθεση. Μετά από πολλές επικοινωνίες και αφού η αίτηση από μεριά του Βενιζέλου για καθυστέρηση προκειμένου να ετοιμαστεί ο ελληνικός στρατός απορρίφθηκε, καταλήγει να συμφωνήσει. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία καλεί επιστράτευση των σωμάτων της Θράκης, ακολουθεί η Βουλγαρία, η Σερβία και το Μαυροβούνιο και τέλος η Ελλάδα. «...πέντε μέρες μετά η ελληνοβουλγαρική συμφωνία μετατρέπεται σε στρατιωτική κατά την οποία οι Έλληνες βάζουν 120.000 στρατό και υπόσχεται να εξασφαλίσει με το στόλο της την κυριαρχία στη θάλασσα του Αιγαίου, ενώ η Βουλγαρία θα έβαζε 300.000 άντρες στρατό. Βασικός όρος ήταν επίσης ότι στην περίπτωση που η Τουρκία θα επιτίθετο στην Ελλάδα, επειδή είχαν γίνει δεκτοί οι Κρητικοί βουλευτές στην ελληνική βουλή, η Βουλγαρία θα ήταν υποχρεωμένη να βοηθήσει με όλες της τις δυνάμεις την σύμμαχό της Ελλάδα...» (Κορδάτος, 1958, σ. 287-288).

Να σημειώσουμε εδώ ότι ο Βενιζέλος δέχεται να μπει σε έναν πόλεμο για την απελευθέρωση εδαφών από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, χωρίς να υπάρχει ρυθμισμένη συνθήκη διανομής για την Μακεδονία, γεγονός που από ότι θα δούμε θα οδηγήσει σε μεγάλη σύγκρουση μεταξύ των βαλκανικών κρατών.

β) ο πρώτος βαλκανικός πόλεμος

Στις 5 Οκτώβρη 1912 ξεκινά ο πόλεμος από όλες τις μεριές (μια μέρα πριν κήρυξε η Οθωμανική Αυτοκρατορία ενάντια στην Βουλγαρία και την Σερβία) εν τω μεταξύ η Οθωμανική Αυτοκρατορία προσπαθεί να πάρει με το μέρος της την Ελλάδα προσφέροντάς της την Κρήτη, αλλά ο Βενιζέλος δεν δέχεται, γεγονός που προκαλεί την αντίδραση των παλαιοκομματικών (Θεοτόκης) οι οποίοι προσπαθούν να αναβιώσουν τα ιδεολογήματα γύρω από την Μεγάλη Ιδέα προκειμένου να πείσουν για το αντίθετο.

Ο ελληνικός στρατός λοιπόν ελευθερώνοντας πρώτα την Ελασσόνα αρχίζει και κινείται βόρεια, δημιουργείται όμως ισχυρή αντιπαράθεση μεταξύ Κωνσταντίνου – που ηγούνταν του στρατού – και Βενιζέλου εφόσον ο πρώτος δεν υπακούει στις υποδείξεις του δεύτερου να οδηγήσει τον στρατό στην Θεσσαλονίκη. (Ο Κωνσταντίνος κινείται προς το Μοναστήρι να προλάβει τους Σέρβους ενώ ο Βενιζέλος θέλει να προλάβει τους Βούλγαρους στη Θεσσαλονίκη).

Η Θεσσαλονίκη τελικά παραδίδεται από τους Οθωμανούς στον αρχιστράτηγο Κωνσταντίνο στις 25 Οκτώβρη και ο Κωνσταντίνος ειδοποιεί τους Βούλγαρους να μην πάνε προς Θεσσαλονίκη, αλλά οι τελευταίοι παρακούν και προβαίνουν σε επίθεση μια μέρα μετά. «Από τη στιγμή αυτή η ελληνοβουλγαρική συμμαχία είχε διαλυθεί» (Κορδάτος, 1958, σ. 297). Η Θεσσαλονίκη όμως

ουσιαστικά, είχε περάσει στα χέρια των Ελλήνων.⁴⁵ Μια πόλη με πολύ μειωμένο το ελληνικό στοιχείο, θα αποτελέσει τον τόπο όπου μεγάλα κομμάτια του πληθυσμού της θα κυνηγηθούν ή/και θα εξελληνιστούν βίαια, είτε θα ανταλλαχθούν με ελληνικούς πληθυσμούς μετά την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στην κατεύθυνση της εθνικής ομογενοποίησης που χρειάζεται το ανανεωμένο ελληνικό κράτος.⁴⁶ Ο πόλεμος τελειώνει επίσημα με την υπογραφή με την υπογραφή της συνθήκης του Λονδίνου (Μάιος 1913).

Ο Γιάννης Κορδάτος συνοψίζει ως εξής την έκβαση του 1ου βαλκανικού πολέμου: «Οι σημαίες των βαλκανικών κρατών ενώ για τους σωβινιστές συμβόλιζαν εδαφικές κατακτήσεις, για τους προοδευτικούς και σοσιαλιστές ήταν σύμβολα της κατάλυσης του τουρκικού δεσποτισμού και της διάλυσης των φεουδαρχικών σχέσεων στην αγροτική οικονομία. Το αίμα που χύθηκε, χύθηκε βέβαια για να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα της αστικής τάξης, αλλά πότισε και το δέντρο της πολιτικής και κοινωνικής ελευθερίας» (Κορδάτος, 1958, σ. 300-301).

γ) νέο ξέσπασμα: ο δεύτερος Βαλκανικός πόλεμος

Μπορεί ο πρώτος πόλεμος με την λήξη του την άνοιξη του 1913 να απέβη νικηφόρος για τις Βαλκανικές συμμαχικές δυνάμεις, το ότι δεν υπήρχε συμφωνία όμως σχετικά με το μοίρασμα των νέων εδαφών, ήταν καθοριστικό στο να εκκινήσουν νέες προστριβές και εχθροπραξίες, αυτή την φορά μεταξύ των συμμάχων. Δύο μήνες μετά την λήξη της πρώτης φάσης του πολέμου, οι Έλληνες αφού υπογράψουν συμμαχία με τους Σέρβους, μπαίνουν σε ένα δεύτερο κύμα μαχών, ενάντια στην Βουλγαρία. Ο πόλεμος θα λήξει λίγους μήνες αργότερα, μετά από παρέμβαση των Ευρωπαϊκών δυνάμεων (συνθήκη του Βουκουρεστίου 1913) με τη Βουλγαρία ηττημένη και νικήτριες την Ελλάδα και την Σερβία. Το τοπίο είχε τώρα ως εξής: η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρισκόταν στα

⁴⁵ Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από γράμματα ενός στρατιώτη στην Θεσσαλονίκη: «Είναι άραγε κιάλας ελληνική στις μέρες μας η Σαλονίκη; Στους νέους χάρτες, σίγουρα· στα χρώματα των σπιτιών και στις πινακίδες των οδών, ναι. Σε όλα τ' άλλα όμως; Στην καρδιά της, η πόλη δεν είναι και δεν υπήρξε ποτέ ελληνική... Είναι μια κατ' εξοχήν διεθνής πόλη. Ή μάλλον μια απεθνοποιημένη πόλη. Ακόμη και μετά την προσάρτησή της από την Ελλάδα, οι Έλληνες της Σαλονίκης είναι ένα μονάχα κλάσμα, κι ούτε καν το μεγαλύτερο, των κατοίκων της. Α. Φρακαρόλι (1916) (A. Fraccaroli, Dalla Serbia Invasa Alle Trincee Di Salonico (Μιλάνο, 1916). Το απόσπασμα πήραμε από το Salonica, City Of Ghosts του Mark Mazower, 2004).

Ορισμένα στατιστικά στοιχεία για την Θεσσαλονίκη: Από τον πρώτο κιάλας καιρό κατάληψης της πόλης οι αρμόδιες ελληνικές αρχές προέβησαν σε απογραφή του πληθυσμού: «Από τους 157.889 ανθρώπους που καταγράφηκαν, κάτι λιγότεροι από 40.000 δηλώθηκαν Έλληνες, δηλαδή χριστιανοί και 45.867 δηλώθηκαν Οθωμανοί, δηλαδή μουσουλμάνοι. Μεταξύ των Ελλήνων ήταν σίγουρα και αυτοί που μόλις είχαν έρθει από την παλιά Ελλάδα, πολλοί πρόσφυγες που κατέφυγαν στην πόλη από την υπόλοιπη οθωμανική αυτοκρατορία και την Αίγυπτο, αλλά και Εξαρχικοί που προτίμησαν να κρύψουν την ταυτότητά τους για να αποφύγουν τα αντίποινα. Μεταξύ των Οθωμανών ήταν επίσης πολλοί πρόσφυγες από την μακεδονική ύπαιθρο. Οι υπόλοιποι 61.439 ήταν Εβραίοι». *Τα μυστικά του βούρκου, τόμος α*, 2010, σ. 49-50. Βλέπουμε επομένως ότι ήταν μια κατεξοχήν εβραϊκή πόλη, ενώ να σημειωθεί ότι το μεγαλύτερο μέρος του αγροτικού πληθυσμού ήταν σλαβόφωνος, προσδιοριζόταν κυρίως ως χριστιανοί ορθόδοξοι, χωρίς κάποια συγκεκριμένη εθνική συνείδηση δηλαδή.

⁴⁶ Το 1923 γίνεται η ανταλλαγή πληθυσμών Ελλάδας - Τουρκίας και η Μακεδονία πλέον ελληνοποιείται. Όλος ο μουσουλμανικός πληθυσμός φεύγει, έρχονται 700.000 Έλληνες και η Μακεδονία είναι πλέον κατά βάση ελληνική, με μειονότητες (πλέον) άλλης γλώσσας και συνείδησης.

πρόθυρα της διάλυσής της, η Ελλάδα απέκτησε τα νησιά του Αιγαίου (εκτός από την Ίμβρο, την Τένεδο και το Καστελόριζο), τη Μακεδονία, την Ήπειρο, την Κρήτη, βγαίνοντας σχεδόν με διπλασιασμένα εδάφη, στη Βουλγαρία παραχωρήθηκε η Δυτική Θράκη, ενώ η Β. Ήπειρος αποτέλεσε την περιοχή του νεοσύστατου κράτους της Αλβανίας.

2.4 Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, εθνικός διχασμός και Μικρασιατική εκστρατεία.

2.4.1 Η περίοδος του πρώτου παγκοσμίου πολέμου και ο εθνικός διχασμός

Οι βαλκανικοί πόλεμοι ολοκληρώνονται λίγο πριν το ξέσπασμα του Α΄ παγκοσμίου πολέμου, από πολλούς ιστορικούς χαρακτηρίζονται δε ως το προοίμιό τους, και οι εν εξελίξει ανταγωνισμοί μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων της Ευρώπης δεν μπορούν να αφήσουν «ανεκμετάλλευτο» το γεγονός ότι τα νεοσύστατα κράτη στην εξαιρετικής γεωπολιτικής σημασίας βαλκανική χερσόνησο βγαίνουν μόλις από έναν πόλεμο που συνεπάγεται και την αντίστοιχη αστάθεια-ρευστότητα. Η Ελλάδα έχει βγει κερδισμένη από τη λήξη του Β΄ Βαλκανικού πολέμου έχοντας επεκτείνει πλέον τα σύνορα της ανατολικά μέχρι τον Νέστο και τα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου, καθώς και την Κρήτη – εδάφη που κατοχυρώνονται επίσημα με την συνθήκη του Βουκουρεστίου.⁴⁷ Τα κύρια αντίπαλα στρατόπεδα στα οποία είναι διαιρεμένα η Ευρώπη ήδη από το 1904 είναι η Entente (Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία) και οι Κεντρικές Δυνάμεις (Γερμανία, Αυστροουγγαρία, Οθωμανική Αυτοκρατορία και Βουλγαρία)· το ελληνικό κράτος οδηγείται σταδιακά σε μια περίοδο διχασμού – γνωστή και ως ο εθνικός διχασμός – σχετικά με την στάση που θα κρατήσει στον πόλεμο που ξεκινάει και τις συμμαχίες που θα επιλέξει – επιδιώκοντας παράλληλα την ικανοποίηση και των δικών του βλέψεων για επέκταση προς την Ανατολή.

Ο διχασμός αρχικά είχε τις ρίζες του στον εξής καταμερισμό: η μοναρχική παράταξη προσανατολιζόταν προς την ουδετερότητα, ιδίως μετά την εκτίμηση του Γενικού Επιτελείου Ενόπλων Δυνάμεων ότι ήταν αδύνατη η κατάληψη της Καλλίπολης από τον ελληνικό στρατό και την Entente. Η στάση αυτή θεωρήθηκε ευνοϊκή προς τις Κεντρικές Δυνάμεις, τη στιγμή που οι βενιζελικοί, οι φιλελεύθεροι, τάσσονταν με την Entente. Στην πρόταση του Βενιζέλου στην Entente για συνεργασία η απάντηση των Αγγλογάλων ήταν *αόριστη* σύμφωνα με τον Κορδάτο, από τη μια γιατί περίμεναν να αφογκραστούν το πώς θα κινηθεί η Τουρκία σε σχέση με ενδεχόμενη επίθεση

⁴⁷ «Οι βαλκανικοί πόλεμοι πρώτα, ο πρώτος παγκόσμιος έπειτα, που υπερδιπλασίασαν το έδαφος και τον πληθυσμό της Ελλάδας (2.178.208 κάτοικοι στα 1889, 5.016.889 στα 1920 και 6.204.674 με τους πρόσφυγες της Ασίας και των Βαλκανίων στα 1928) ...» (Σβορώνος, 1994, σ.124)

στην Ελλάδα και από την άλλη διότι, παρότι σύμμαχοι με την Ρωσία, «ήθελαν (οι Άγγλοι και οι Γάλλοι) να προλάβουν τους Ρώσους και να μπουκώσουν πρώτοι αυτοί στην Πόλη. [...] Μια μεγάλη νίκη των Ρώσων στο ανατολικό μέτωπο θα σήμαινε κάθοδο των Ρώσων στην Πόλη και στο Αιγαίο» (Κορδάτος 1958, σ.414-415). Η Entente θα στραφεί στην Ελλάδα όταν θα πληροφορηθεί τον Αύγουστο του 1914 ότι η Τουρκία θα επιτεθεί στην Entente έχοντας την στήριξη του γερμανικού στρατού και θα προσπαθήσει να κερδίσει την συγκατάθεση του βασιλιά Κωνσταντίνου, η απάντηση του οποίου ήταν αφοριστική.⁴⁸ Ο Βενιζέλος αντιδρά και υποβάλει την παραίτηση του η οποία δεν γίνεται δεκτή από τον βασιλιά, διότι κατά τον Κορδάτο ο λαός δεν είχε ακόμα αποδεχτεί το σύνθημα της ουδετερότητας και ο Βενιζέλος είχε κοινωνικό και λαϊκό έρεισμα. Εν τω μεταξύ απλώνεται στην Αλβανία μια εξέγερση (από την μια από τη μεριά των ισχυρών φυλάρχων για διατήρηση των παλιών τους προνομίων από την άλλη των φτωχών στρωμάτων ενάντια στους πρώτους) και το ελληνικό κράτος σύμφωνα με υπόδειξη και την συγκατάθεση της Entente, σύμφωνα με τον Κορδάτο, καταλαμβάνει με στρατό την Β. Ήπειρο, για να την ελέγξει και να την καταστείλει. Σημειωτέον ότι ο ιστορικός Κορδάτος τείνει να σχολιάζει τις επεκτατικές κινήσεις του ελληνικού κράτους θεωρώντας ότι αυτό πράττει ως *υποχείριο και ως χωροφύλακας του ξένου ιμπεριαλισμού*, στη συγκεκριμένη περίπτωση που μελετάμε, του αγγλικού, αλλά με αυτό θα ασχοληθούμε στο τρίτο κεφάλαιο αυτού του μέρους.

Στο βαλκανικό μέτωπο τώρα οι Αυστρογερμανοί σημείωναν νίκες και κατέβαιναν προς το Αιγαίο και την Ανατολή με ταχύτατους ρυθμούς· η Entente έπρεπε να ανακόψει την πορεία τους και για τον σκοπό αυτό επεδίωκε να καλλιεργήσει μια βαλκανική συμμαχία μεταξύ Σερβίας, Ελλάδας και Βουλγαρίας, προσπάθειες που έπεσαν στο κενό από την μια γιατί η Βουλγαρία, μέσω της συμμαχίας της με τις Κεντρικές Δυνάμεις επιδίωκε να ικανοποιήσει τις εδαφικές βλέψεις της που είχαν ματαιωθεί στον Β΄ βαλκανικό πόλεμο, από την άλλη γιατί η Ελλάδα αρνούσαν να ενισχύσει στρατιωτικά την Σερβία που υποχωρούσε κάτω από την αυστριακή επίθεση, αν δεν ήταν εξασφαλισμένη η βουλγαρική ουδετερότητα. Ο Βενιζέλος όμως, ως υπουργός εξωτερικών πλέον, ψάχνει τον τρόπο να βγάλει την Ελλάδα από την ουδετερότητα και να πολεμήσει στο πλευρό της Entente, διαπραγματευόμενος τους όρους και τα ανταλλάγματα. Η ιδέα αρχικά είναι να παραχωρήσει εδάφη στην Βουλγαρία (Καβάλα, Δράμα, Σαρισαμπάν⁴⁹) σε αντάλλαγμα με την δυτική ζώνη της Μ. Ασίας σε περίπτωση νίκης της Entente, δεν ευδοκιμεί όμως, λόγω της στάσης της Αυλής και εξαιτίας του γεγονότος ότι η Βουλγαρία πλέον έχει ενταχθεί στον πόλεμο με το μέρος των γερμανικών δυνάμεων. Η αγγλική επίθεση στα Δαρδανέλλια τον Φεβρουάριο του 1915

⁴⁸ «Εγώ ατομικώς θα επροτίμουν να μας προσβάλη η Τουρκία παρά να λάβωμεν ημείς μέρος εις πόλεμον κηρυσσόμενον υπό της Τριπλής Συνεννοήσεως (Αντάντ) , δια να μη τα χαλάσω με τον αυτοκράτορα της Γερμανίας εις αιώνα τον άπαντα» , (Κορδάτος (Βεντήρη 251) 1958, σ. 415)

⁴⁹ Η οθωμανική ονομασία της Χρυσούπολης Καβάλας.

βρίσκει τον Βενιζέλο έτοιμο να στείλει στρατεύματα, ο βασιλιάς όμως αρνούνται ξανά και δίνουν την εξουσία στον Γούναρη, τον αρχηγό της αντιπολίτευσης. Το αίτημα από την μεριά της ελληνικής κυβέρνησης επικεντρώνεται στο να εξασφαλιστεί ότι η Κωνσταντινούπολη δεν θα τεθεί υπό ρωσική κατοχή αλλά θα επέλθει σε διεθνή έλεγχο, στο οποίο οι Άγγλοι δείχνουν θετικοί, παράλληλα όμως προσπαθούν να καθησυχάσουν την Ρωσία ότι οι Έλληνες δεν θα εμπλακούν σε ενδεχόμενη κατάληψη της πόλης. Ο Κορδάτος γράφει χαρακτηριστικά: «Οι Άγγλοι σφύριζαν στ' αυτιά του Βενιζέλου το τραγούδι της Μεγάλης Ελλάδας και βεβαίωναν τον τσάρο πως δε θα πατήσουν στην Πόλη οι Έλληνες φαντάροι και τσολιάδες» (Κορδάτος, 1958, σ. 424).

Εν τω μεταξύ το κλίμα του διχασμού στην Ελλάδα οξύνεται: οι εκλογές του καλοκαιριού του 1915 θα δώσουν με ισχυρή πλειοψηφία την εξουσία και πάλι στον Βενιζέλο. «Από τότε, άρχισε άγρια πάλη ανάμεσα στους βενιζελικούς και στους βασιλόφρονες· οι πρώτοι προσπαθούσαν να τραβήξουν την Ελλάδα στον πόλεμο στο πλευρό των Συμμάχων, ενώ οι βασιλόφρονες επέμεναν να τηρηθεί η ουδετερότητα που ευνοούσε τις Κεντρικές Δυνάμεις. Η κήρυξη του πολέμου της Ρωσίας κατά της Βουλγαρίας κι η επίθεση της τελευταίας εναντίον της Σερβίας (11 Οκτωβρίου 1915) σημειώνουν το ακραίο σημείο της πάλης αυτής» (Σβορώνος, 1994, σ.121). Παράλληλα, οι Αγγλογάλλοι μετά από συνεννόηση και με την ανοχή της βενιζελικής κυβέρνησης, είχαν αποβιβάσει στην Θεσσαλονίκη ένα εκστρατευτικό σώμα 150.000 αντρών με σκοπό να ενισχυθεί η Σερβία, γεγονός που οδηγεί στο να υποχρεωθεί ο Βενιζέλος από τον βασιλιά να παραιτηθεί για δεύτερη φορά. Η εξουσία έρχεται στα χέρια των βασιλικών και η Entente δεν μπορεί πλέον να επιτρέψει την συνέχιση της – έστω και τυπικής – ουδετερότητας από την μεριά της ελληνικής κυβέρνησης· προχωρά σε αποκλεισμό της Ελλάδας, μετατρέποντας την Θεσσαλονίκη σε στρατιωτική βάση και καταλαμβάνοντας πολλές στρατιωτικής σημασίας θέσεις όπως η Καραμπουρνού, η Κέρκυρα, το Αργοστόλι κλπ. Ο αποκλεισμός αυτός εξαγριώνει τον ελληνικό πληθυσμό και οι βασιλικοί τον χρησιμοποιούν πολιτικά εις βάρος της βενιζελικής πολιτικής.

Η εξέλιξη του πολέμου προμηνύει νίκη των Κεντρικών Δυνάμεων στα Βαλκάνια, τα βουλγάρικα με τα συμμαχικά γερμανικά στρατεύματα καταλαμβάνουν όλο και περισσότερα εδάφη στην Μακεδονία και η αντιβενιζελική κυβέρνηση επιμένει να μην αντιδράει σε οτιδήποτε εμπεριέχει σύγκρουση με τα γερμανικά στρατεύματα. Ο διχασμός θα φτάσει στην κορύφωση του με την στρατιωτική «επανάσταση» που θα ξεσπάσει από τους βενιζελικούς στην Θεσσαλονίκη η οποία οδηγεί στην εγκατάσταση προσωρινής κυβέρνησης (Σεπτέμβριος 1916), την οποία σπεύδει να ενισχύσει η Entente εντείνοντας τον αποκλεισμό της «παλιάς Ελλάδας»· ο στόλος της Entente αποκλείει τα λιμάνια της και οι Γάλλοι καταλαμβάνουν το λιμάνι του Πειραιά. Η Entente προσπαθεί να αποδυναμώσει την κυβέρνηση της Αθήνας και το καταφέρνει εξοπλίζοντας τον Βενιζέλο ο οποίος μπήκε στην Αθήνα και κατέλαβε την εξουσία, αναγκάζοντας τον βασιλιά

Κωνσταντίνο να εγκαταλείψει την χώρα (στη θέση του θα βασιλεύσει ο δευτερότοκος γιος του, Αλέξανδρος). Η Ελλάδα τώρα ως ενιαίο κράτος, «... τάσσεται στο πλευρό των Συμμάχων και παίρνει μέρος στην μεγάλη Βαλκανική επίθεση της 15ης Σεπτεμβρίου 1918. Στις 29 του μήνα η Βουλγαρία υπέγραψε την ανακωχή, που την ακολούθησε η ανακωχή της Τουρκίας. [...] Η ανακωχή με την Γερμανία (11 Νοεμβρίου 1918) έβαζε τέλος στο Μεγάλο Πόλεμο» (Σβορώνος, 1994, σ.122)

Όπως θα είναι ήδη γνωστό, οι διαστάσεις του εθνικού διχασμού δεν περιορίζονταν μονάχα στα αντιμαχόμενα κόμματα και στις συγκρούσεις των δυνάμεων που αντιστοιχούσαν στην κάθε πολιτική· η αντιπαλότητα είχε αποτυπωθεί και σε ολόκληρη την ελληνική κοινωνία. «Ογκώδεις διαδηλώσεις στην Αθήνα και αντίστοιχες μαζικές εκδηλώσεις των επιστράτων καταδικάζουν τον πόλεμο και τη στρατηγική του Βενιζέλου και συντάσσονται έτσι πίσω από τις σημαίες της βασιλικής παράταξης. Την ίδια στάση υιοθετούν και όλες οι σοσιαλιστικές οργανώσεις της εποχής. Η παλιά Ελλάδα στην πλειοψηφία της τάσσεται με την κυβέρνηση των Αθηνών. Μια αντίστοιχη μαζική υποστήριξη υπέρ του Βενιζέλου εκδηλώνεται στη Θεσσαλονίκη» (Μηλιός, 2000 σ.197)

Το τέλος του Α΄ παγκοσμίου πολέμου⁵⁰ βρίσκει την Entente νικήτρια και την Ελλάδα αρκετά ενισχυμένη όσον αφορά τα εδάφη της και τον πληθυσμό της, ωστόσο υπήρχαν ορισμένα εδαφικά ζητήματα τα οποία δεν είχαν διευθετηθεί, ενώ ο μεγαλοϊδεατισμός της βενιζελικής πολιτικής κάθε άλλο παρά είχε εγκαταλειφθεί. Αρχικά το ζήτημα της Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης διευθετείται με τη συνθήκη του Νεϊγύ (27 Νοεμβρίου 1919) κατά την οποία η Βουλγαρία παραχωρούσε στην Ελλάδα την μακεδονική ακτή του Αιγαίου ως τον Έβρο. Ταυτόχρονα όμως, «οι διεκδικήσεις της Ελλάδας [...] στην Βόρεια Ήπειρο, στα ελληνικά νησιά και στη Μ. Ασία προσέκρουαν στον ιταλικό ιμπεριαλισμό απ' το ένα μέρος και στο γαλλοβρετανικό ανταγωνισμό από το άλλο. Η συνθήκη των Σεβρών (10 Αυγούστου 1920) έδινε στην Ελλάδα την Ανατολική Θράκη, τα νησιά Ίμβρο και Τένεδο, επικύρωνε την κυριαρχία της στα άλλα νησιά του Αιγαίου που κατείχε από τον 1913 και της εμπιστευόταν τη διοίκηση της περιοχής της Σμύρνης [...]. Στη συνθήκη αυτή, όμως, δεν υπήρχε τίποτα για τη Βόρειο Ήπειρο κι η Τουρκία παραιτούνταν για χάρη της Ιταλίας από τα δικαιώματά της στα Δωδεκάνησα. Η ιταλοελληνική συμφωνία της 29ης Ιουλίου 1919, που επιχειρούσε να διευθετήσει αυτά τα τελευταία ζητήματα, είχε χαρακτήρα αόριστο. [...] Η πραγματοποίηση της συνθήκης των Σεβρών σήμαινε για την Ελλάδα τη συνέχιση του πολέμου κατά της Τουρκίας» (Σβορώνος, 1994, σ.122, η υπογράμμιση δική μου).

---

⁵⁰ Η Συνθήκη των Βερσαλλιών σηματοδοτεί τη λήξη του Α΄ παγκοσμίου πολέμου.

2.4.2 Μικρασιατική εκστρατεία και καταστροφή

Όπως είδαμε στην προηγούμενη παράγραφο, η περίοδος μετά την λήξη του Α΄ παγκοσμίου πολέμου, αφήνει απροσδιόριστα ορισμένα εδαφικά ζητήματα της Ελλάδας. Οι ανταγωνισμοί μεταξύ των δυνάμεων για το (ξανα)μοίρασμα των εδαφών είναι πολύ οξυμένοι και όλες προσπαθούν να εξασφαλίσουν ένα κομμάτι γης στην περιοχή της Μικράς Ασίας, με στόχο την καλύτερη πρόσβαση στην Μέση Ανατολή. Το ελληνικό κράτος έχοντας υπό τον έλεγχο του την Σμύρνη επιχειρεί να αδράξει την ευκαιρία για επέκταση προς την Ανατολή: στις 15 Μάη 1919 ο ελληνικός στρατός αποβιβάζεται στην Σμύρνη ενώ ο Μουσταφά Κεμάλ τον Ιούνιο του ίδιου έτους κηρύττει την Εθνική Επανάσταση με κύριο στόχο την διατήρηση της εθνικής ανεξαρτησίας της (νέας) Τουρκίας. Ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορία της ελληνοτουρκικής διαμάχης ξεκινά, με την απόβαση του ελληνικού στρατού και λίγο αργότερα την έναρξη της εκστρατείας προς τα βάθη της Τουρκίας, μια εκστρατεία που στην εθνική *μυθολογία* πλαισιώθηκε με το αφήγημα της υποδοχής των Ελλήνων στρατιωτών ως απελευθερωτών και άλλες ιστορίες που είχαν στόχο να αποκρύψουν την θηριωδία του ελληνικού επεκτατισμού. «Η ελληνική κυβέρνηση, διαλάλησε το γεγονός σαν την αρχή της πραγματοποίησης της "Μεγάλης Ελλάδας"». (Ψυρούκης 2000, σ. 12)

Η τουρκική αντίσταση ξεκινάει με στόχο τον διωγμό των γαλλικών στρατευμάτων από την Κιλικία, η οπισθοχώρηση των οποίων οδηγεί τον Βενιζέλο στην προσφορά να λύσει η Ελλάδα το πρόβλημα της επιβολής των όρων των νικητών στα τουρκικά εδάφη (τα συμφέροντα της ελληνικής αστικής τάξης παραμένουν ευθυγραμμισμένα και με αυτά της Βρετανίας) : Στις 22 Ιουλίου 1920, αρχίζει η εκστρατεία του ελληνικού στρατού στην ενδοχώρα. «Μέχρι τις αρχές Αυγούστου που σταμάτησε προσωρινά η προέλαση, το ελληνικό κράτος είχε πλέον υπό την κατοχή του το μεγαλύτερο τμήμα της Ανατολίας με μόνη σημαντική εξαίρεση την Ιστανμπούλ και τα Στενά. Όταν το Οκτώβρη οι Έλληνες επέκτειναν ακόμη περισσότερο (και χωρίς αντίσταση) την ζώνη κατοχής, το γαλλικό και ιταλικό κράτος σε συναγερμό από το ενδεχόμενο να τεθεί η Ανατολία υπό πλήρη ελληνικό έλεγχο, άσκησαν όλη τους την πίεση στις διαπραγματεύσεις στο Παρίσι και πέτυχαν να ζητήσει το ανώτατο συμβούλιο των συμμάχων την παύση της ελληνικής προέλασης. Εντωμεταξύ, ολοκληρώθηκαν οι διαπραγματεύσεις των Ρώσων μπολσεβίκων και των Τούρκων εθνικιστών, που εισέβαλαν στην Αρμενία. Σύντομα το αρμενικό κράτος, εγκαταλειμμένο από τους “συμμάχους” του, τέθηκε υπό ρωσοτουρκική κατοχή και διαμελίστηκε. Το αήττητο του ελληνικού στρατού, σε συνδυασμό με την μηδενική αντίσταση στην δυτική Ανατολία και τις επικίνδυνες εξελίξεις που προμηνούνταν στην Αρμενία, έδωσε το σινιάλο στους συμμάχους για την οριστική διευθέτηση της μοίρας της Ανατολίας. Έτσι, στις 10 Αυγούστου 1920, μια ανίσχυρη οθωμανική κυβέρνηση υποχρεώθηκε να υπογράψει την συνθήκη των Σεβρών που επισημοποιούσε τον διαμελισμό της πρώην οθωμανικής

αυτοκρατορίας. Η συνθήκη αυτή είναι από τις πλέον επιβληθεί ποτέ σε ηττημένη χώρα και οι όροι της ήταν δρακόντειοι. Για το ελληνικό κράτος, η συνθήκη των Σεβρών είναι η στιγμή του θριάμβου και της ολοκληρωτικής πραγμάτωσης των ιμπεριαλιστικών σχεδίων του. Ποτέ άλλοτε η πραγματικότητα δεν είχε ικανοποιήσει τόσο απλόχερα τις φιλοδοξίες και την λαιμαργία της ελληνικής αστικής τάξης». *(Τα μυστικά του βούρκου..., 2010, σ. 121-122)*

Η μικρασιατική εκστρατεία τελικά, αποτελεί μια αρκετά κοστοβόρα επιχείρηση που επιβαρύνει ακόμα περισσότερο την ήδη βεβαρημένη οικονομία του ελληνικού κράτους. Οι σύμμαχοι από τα τέλη του 1920 αποφασίζουν να σταματήσουν την χορήγηση δανείων για τη συνέχιση της εκστρατείας και το πολιτικό και στρατιωτικό επιτελείο αποφασίζει να συνεχίσει χωρίς καμία στήριξη πλέον, εμμένοντας στον στόχο για κατάληψη της Άγκυρας και εγκαθίδρυση της κυριαρχίας του μέχρι τα βόρεια της Τουρκίας. Ταυτόχρονα η τουρκική αντίσταση οργανώνεται όλο και πιο καλά (και με την στήριξη της νεοσύστατης ΕΣΣΔ που διατηρεί τα ρώσικα γεωπολιτικά συμφέροντα στην περιοχή) , πράγμα που αποδεικνύεται από την στάση του τουρκικού στρατού στην ιστορική μάχη στον ποταμό Σαγγάριο, όπου ο ελληνικός στρατός, μετρώντας 20.000 νεκρούς αναγκάζεται σε γενική οπισθοχώρηση.⁵¹ Αυτή η μάχη σηματοδοτεί την αρχή της ήττας του ελληνικού στρατού στα τουρκικά εδάφη, η οποία θα καταλήξει όπως είναι γνωστό, στην συντριβή του. Στην άτακτη οπισθοχώρηση προς το Αιγαίο, θα εφαρμόσει την τακτική της καμμένης γης, ισοπεδώνοντας πόλεις και χωριά στον διάβα του, ενώ θα έχει προλάβει να εξαφανιστεί από την Σμύρνη όλο το προσωπικό της ελληνικής κατοχικής διοίκησης λίγο πριν την εισβολή του τουρκικού στρατού στις 9 Σεπτέμβρη, τα αποτελέσματα της οποίας ήταν η ολοκληρωτική καταστροφή και ο άτακτος διωγμός και εξολόθρευση των χριστιανών κατοίκων της πόλης. Η νίκη αυτή του τουρκικού στρατού έναντι της ελληνικής αποστολής στην Μ. Ασία, έμεινε γνωστή ως η μικρασιατική καταστροφή.

Τέλος, με την συνθήκη της Λωζάννης (1923) η Ελλάδα εγκατέλειπε οριστικά την Μ. Ασία, ενώ στη Θράκη ο ποταμός Έβρος ορίζεται σαν σύνορο ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία. Τα Δωδεκάνησα μένουν στην Ιταλία και η Β. Ήπειρος στην Αλβανία.

Η μικρασιατική εκστρατεία, ως συνέχιση του ελληνοτουρκικού πολέμου, σήμανε την συντριβή της ιμπεριαλιστικής πολιτικής πίσω από την Μεγάλη Ιδέα. Με την μικρασιατική καταστροφή οι βλέψεις και τα οράματα για την *Ελλάδα των πέντε θαλασσών και των δύο ηπείρων* συντρίβονται στο επίπεδο των πολιτικών επιδιώξεων τουλάχιστον. Η πλειοψηφία των ιστορικών (σε όλο το φάσμα των πολιτικών κατευθύνσεων) έχει επισημάνει επανειλημμένα ότι η δράση του

---

⁵¹ Η μάχη στον Σαγγάριο, είναι από τις αγριότερες μάχες της σύγχρονης ιστορίας, δόθηκε από 80.000 Έλληνες στρατιώτες, έναντι 25.000 Τούρκων και κράτησε 22 μέρες.

ελληνικού κράτους και η φιλοπολεμική πολιτική του Βενιζέλου βρίσκει αποκλειστική εξήγηση στην *εξάρτηση* του ελληνικού κράτους από το ξένο κεφάλαιο και τις δυτικές ιμπεριαλιστικές δυνάμεις, οι οποίες το χρησιμοποιούσαν για τις δικές τους βλέψεις. Τα εγκλήματα της εγχώριας αστικής τάξης και του κράτους αθρώνονται και εκτός των άλλων, όπως θα δούμε και στο επόμενο κεφάλαιο, αμελείται η συμπερίληψη των εξής παραγόντων: πρώτον, ότι το ελληνικό κράτος σε οποιαδήποτε εμπλοκή του προσπαθούσε πάντοτε είχε εξασφαλισμένο ως αντάλλαγμα τα εδάφη που το ενδιέφεραν, δεύτερον η ιδεολογία της «Μεγάλης Ιδέας» που ήθελε να δει την νέα Ελλάδα με τα σύνορα της βυζαντινής αυτοκρατορίας, με βασικό σταθμό κατάκτησης την Κωνσταντινούπολη (Ιστανμπούλ), διατηρούνταν ακόμα πολύ ζωντανή στην βενιζελική μερίδα της ελληνικής αστικής τάξης.

2.4.3 Κοινωνικές, οικονομικές πολιτικές συνέπειες του πολέμου και της μικρασιατικής καταστροφής

Η Ελλάδα εξερχόμενη των Βαλκανικών και του πρώτου παγκοσμίου πολέμου βρήκε τα εδάφη και τον πληθυσμό της υπερδιπλασιασμένα. «...από το έτος 1922-1923, μετά την ελληνοβουλγαρική σύμβαση του 1919, που άφηνε στις εθνικές, θρησκευτικές και γλωσσικές μειονότητες το δικαίωμα μετανάστευσης και μετά την ελληνοτουρκική σύμβαση του 1923, που καθόριζε την υποχρεωτική ανταλλαγή των μειονοτήτων των δύο χωρών και είχε ενσωματωθεί στη Συνθήκη της Λωζάννης, ενάμισι περίπου εκατομμύριο πρόσφυγες έφτασαν στην Ελλάδα, οι περισσότεροι καλλιεργητές, χωρίς καμία περιουσία» (Σβορώνος, 1994, σ. 125). Η νέα αυτή συνθήκη οδήγησε σε μια σειρά νόμων που ρύθμιζε το μοίρασμα της γης (αγροτική μεταρρύθμιση) και την εγκατάσταση των αγροτικών οικογενειών και των προσφύγων συνολικότερα.⁵² Η μεταρρύθμιση και η ενίσχυση των γαιοκαλλιεργητών έχει ως συνέπεια την ανάπτυξη της τάξης των μικρομεσαίων γαιοκτητών. Παράλληλα στον εμπορικό/ναυτιλιακό τομέα, παρότι σχεδόν το 65% της χωρητικότητας της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας καταστράφηκε, οι Έλληνες εφοπλιστές σημείωσαν μεγάλα κέρδη κατά τη διάρκεια του παγκόσμιου πολέμου με αποτέλεσμα να ανακτήσει γρήγορα τις επόμενες δεκαετίες τις δυνάμεις του. Τέλος, «η εγκαταστημένη βιομηχανική ισχύς αυξάνεται έτσι στο διάστημα 1909-1920 κατά δέκα σχεδόν φορές (...), ενώ κατά το ίδιο χρονικό διάστημα ο ελληνικός πληθυσμός αυξάνει μόνο κατά 1,9 φορές» (Μηλιός,, 2000 σ. 210).

---

⁵² Ήδη από το 1917 συστάθηκε Υπουργείο Γεωργίας ενώ αναπτύχθηκαν αγροτικοί συνεταιρισμοί και ιδρύθηκαν αγροτικά σχολεία.

Οι πολιτικές ανακατατάξεις που θα μεσολαβήσουν στο διάστημα 1919-1923 συνιστούν μια περίοδο μεγάλης αναταραχής τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική πολιτική σκηνή, που περιλαμβάνει – ανάμεσα σε άλλα – την επιστροφή στο θρόνο του βασιλιά Κωνσταντίνου και την καθαίρεση του Βενιζέλου, μια σειρά πραξικοπήματα, τη δημιουργία διάφορων αντιβενιζελικών παρατάξεων και καταλήγει στην έναρξη της περιόδου της πρώτης (και σύντομης) ελληνικής Δημοκρατίας, με την κήρυξη της Δημοκρατίας τον Μάρτιο του 1924 από την κυβέρνηση του Παπαναστασίου.

Γενικότερα ο ελληνικός καπιταλισμός την περίοδο του 1914-1922 μεσουράνησε όπως υποστηρίζει και ο ιστορικός Γ. Κορδάτος (ο ίδιος βέβαια θεωρεί ότι η άνθιση του ελληνικού καπιταλισμού οφείλεται στο γεγονός ότι αποτελούσε τον *χωροφύλακα* του αγγλικού ιμπεριαλισμού). Στα χρόνια που ακολουθούν τη μικρασιατική καταστροφή, σημειώνεται μεγάλη αύξηση του πληθυσμού της χώρας· ο προσφυγικός πληθυσμός θα αποτελέσει μια δεξαμενή εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού προς όφελος της αγροτικής και της βιομηχανικής παραγωγής. Ο εμπορικός στόλος συνεχίζει και αυξάνει τη χωρητικότητά του και το εφοπλιστικό κεφάλαιο συνεχίζει την κυριαρχία του μέσα στην εθνική οικονομία, ωστόσο χάνει την κυριαρχία του στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας και των παραλίων της Μικράς Ασίας και το εξαγωγικό εμπόριο πλήττεται λόγω της διεθνούς εμπορικής κρίσης που επικρατεί μετά τον πόλεμο.

Στον τομέα της βιομηχανίας παρατηρείται μεγάλη βιομηχανική δραστηριότητα και συγκέντρωση βιομηχανικών κεφαλαίων με την ίδρυση μεγάλου αριθμού βιομηχανικών επιχειρήσεων (με τη μορφή ανώνυμων εταιρειών κυρίως). Οι ανώνυμες εταιρείες πολλαπλασιάζονται όχι μόνο στον βιομηχανικό αλλά και στον τραπεζικό, μεταλλευτικό, οικοδομικό κ.ά. τομέα. Σύμφωνα με τον Κορδάτο, η συγκεντροποίηση του κεφαλαίου είναι σταθερή και οδηγεί έτσι στη δημιουργία των πρώτων τραπεζών στον ελλαδικό χώρο, των κεφαλαιοκρατικών οργανισμών που συναντήσαμε στο πρώτο μέρος της εργασίας.

Η απότομη ώθηση στην ελληνική οικονομία που παρακολουθούμε δεν θα διαρκέσει για πολλά χρόνια, αφού δεν θα μείνει ανεπηρέαστη από την παγκόσμια οικονομική κρίση που ακολούθησε το χρηματιστηριακό κραχ του 1929. Ένα από τα άμεσα και πρώτα αποτελέσματα, είναι η πτώχευση της χώρας και η εγκαίνιαση μιας νέας περιόδου την οποία δεν θα αναλύσουμε περαιτέρω εδώ.

Κεφάλαιο 3: Η θεωρία της εξάρτησης της Ελλάδας μέσα από τις μαρξιστικές θεωρίες των αρχών του 20ου αιώνα

3.1 Εισαγωγή

Σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι να αναδείξει ορισμένες πλευρές της αφήγησης που υιοθετήθηκε από τους μαρξιστές θεωρητικούς και πολιτικά στελέχη της Αριστεράς κατά τις πρώτες δεκαετίες του περασμένου αιώνα σχετικά με τον χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού και τη θέση του στο διεθνές σύστημα. Το ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο που κυριάρχησε στην αριστερά – στο οποίο θα αναφερόμαστε με τον όρο “σοβιετικός μαρξισμός”, όπως έχει χαρακτηριστεί – θα το εξετάσουμε μέσα από το πρίσμα των θέσεων κατά τις οποίες ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός αναλύεται ως *μισοφεουδαρχικός*, με καθαρά γεωργική οικονομία και μεγάλη καθυστέρηση στην καπιταλιστική ανάπτυξη (υπανάπτυκτη χώρα), τα αίτια της οποίας εντοπίζονται αφενός στα φεουδαρχικά κατάλοιπα της προηγούμενης κοινωνικής οργάνωσης (οθωμανική αυτοκρατορία) και αφετέρου στην *υπόδουλη* θέση της χώρας υπό το ξένο κεφάλαιο. Πρόκειται λοιπόν για ένα θεωρητικό σχήμα το οποίο προσεγγίζει το ελληνικό κράτος ως ένα άβουλο όργανο στα χέρια ξένων κέντρων εξουσίας (εν προκειμένω του ιμπεριαλισμού των μεγάλων δυνάμεων), του οποίου η πολιτική – εσωτερική και εξωτερική – δεν καθορίζεται παρά μόνο από την επιρροή/επιβολή τους. Τις απόψεις αυτές θα δούμε ανατρέχοντας στην πολιτική γραμμή του ΚΚΕ από τη δεκαετία του 1930 και μετά, περίοδο κατά την οποία, όπως θα δούμε, σημειώνεται μια σοβαρή μεταστροφή στην πολιτική στρατηγική του κόμματος. Τις αναλύσεις περί ελληνικής εξάρτησης θα δούμε επίσης και σε σημεία του έργου του μαρξιστή ιστορικού Γιάννη Κορδάτου, του ηγετικού στελέχους του ΚΚΕ Νίκου Μπελογιάννη (μέσα από το βιβλίο του *Το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα*) και όσον αφορά την κριτική σε αυτές, θα αντλήσουμε επιχειρήματα παρακολουθώντας κυρίως το έργο του Παντελή Πουλιόπουλου, ο οποίος στο βιβλίο του *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα*, ασκεί αυστηρή κριτική στην πλευση του κομμουνιστικού κόμματος.

Με βάση την επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας που έγινε στα προηγούμενα κεφάλαια θα εστιάσουμε πρώτον στο φαινόμενο του δανεισμού (εσωτερικού και κυρίως εξωτερικού) του ελληνικού κράτους, η ανάλυση του οποίου αποτελεί κυρίαρχο επιχείρημα προς επίρρωση της θεωρίας περί εξαρτημένης χώρας και δεύτερον, στο δόγμα της Μεγάλης Ιδέας ως ιδεολογία και ως ιμπεριαλιστική πολιτική της οποίας η σημασία κατά την γνώμη μου συναντάται κάπως διαστρεβλωμένη στις προσεγγίσεις των μαρξιστών του ελλαδικού χώρου (όσον αφορά στις κυριότερες μορφές εκδήλωσης του: α) την κατάληψη της Μακεδονίας και της Θράκης και β) την

μικρασιατική εκστρατεία). Συγκεκριμένα, ο ελληνικός επεκτατισμός των αρχών του 20ού αιώνα αναλύθηκε είτε ως το *επικάλυμμα* του υπανάπτυκτου καπιταλισμού είτε/και ως η επιβολή του αγγλικού ιμπεριαλισμού στην ελληνική αστική τάξη η οποία ήταν υποδουλωμένη σε αυτόν.

Παρακολουθώντας την κριτική του Γ. Μηλιού (βλ. στο βιβλίο *Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*) που ασκείται στην «απολογητική» θεωρία του «υπάνπτυκτου και εξαρτημένου» ελληνικού καπιταλισμού, οι ρίζες των αντιφάσεων που γεννιούνται – που εξετάσαμε και στα προηγούμενα κεφάλαια – όταν ο χαρακτήρας του ελληνικού κεφαλαίου θεωρείται «μεταπρατικός» και «μη παραγωγικός» και η χώρα υπανάπτυκτη εντοπίζονται ήδη στον τρόπο που οι συγκεκριμένες θεωρίες αναλύουν τη συγκρότηση του πρώτου εθνικού (ελληνικού) κράτους καθώς και τον χαρακτήρα της επανάστασης: ως μια «ανολοκλήρωτη επανάσταση». «Οι παραδοσιακοί αριστεροί ιστορικοί θεωρούν ότι έχουμε να κάνουμε με μια "ανολοκλήρωτη επανάσταση", επειδή ακριβώς αντιλαμβάνονται την εξουσία που εγκαθιδρύθηκε στην Ελλάδα (που η πολιτική της μορφή ήταν η μοναρχία) ως το αποτέλεσμα ενός συμβιβασμού ανάμεσα στην (τουλάχιστον αρχικά) επαναστατική αστική τάξη και τη φεουδαρχική ολιγαρχία (βλ. π.χ. Κορδάτος 1972). Μέσα από αυτόν τον συμβιβασμό εμποδίστηκε ταυτόχρονα, σύμφωνα με τις αντιλήψεις αυτές, η εξάρτηση της χώρας από τις επιλογές και τα συμφέροντα των καπιταλιστικών Μεγάλων Δυνάμεων» (Μηλιός, 2000, σ. 116).

Τέλος, να σημειώσουμε εδώ, ότι το παρόν κεφάλαιο δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση μια ολοκληρωμένη αποτίμηση των μαρξιστικών θεωριών για τη θέση και τον χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού αφενός γιατί δεν εξετάζονται σε όλη τους την έκταση, αφετέρου γιατί η χρονική εστίαση (που συμπίπτει και με την εμφάνιση της πολιτικής αυτής προσέγγισης) αποτελεί μόνο την αρχή της συζήτησης. Οι θεωρίες μητρόπολης – περιφέρειας που θα κάνουν την εμφάνισή τους την δεκαετία του 1950 και μετά που θα εφοδιάσουν με νέα αναλυτικά εργαλεία και θεωρητικά σχήματα την διεθνή μαρξιστική συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό, θα θέσουν σε νέα πλαίσια την συζήτηση περί εξάρτησης της Ελλάδας κατά την δεκαετία του 1970, με κυρίαρχη μάλιστα την τάση να θεωρείται (η Ελλάδα) «περιφερειακή χώρα». (βλ. Μουζέλης, Δερτιλής), φτάνοντας λοιπόν μέχρι και σήμερα, όπου η δεκαετής οικονομική κρίση έχει αναθερμάνει τις θεωρίες περί εξάρτησης του νότου και «αποικία χρέους» (βλ. Κοτζιάς)

Κεφάλαιο 3.2 Βασικά σημεία της θεωρίας της ελληνικής εξάρτησης

3.2.1 η διαμόρφωση της κυρίαρχης μαρξιστικής ανάλυσης για το ζήτημα του ελληνικού καπιταλισμού

Οι ρίζες της μαρξιστικής ανάλυσης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού εντοπίζονται στο έργο του Γ. Σκληρού⁵³, ο οποίος με το βιβλίο του *Το κοινωνικό μας ζήτημα* που κυκλοφορεί το 1907 αναλύει τον χαρακτήρα της επανάστασης του '21 ως αστικό και αντιτίθεται πολεμικά στο εθνικιστικό μεγαλοϊδεάτικο παραλήρημα της εποχής που επενδύει την ελληνική επεκτατική πολιτική. Λίγα χρόνια αργότερα ο αριστερός ιστορικός Γιάνης Κορδάτος, ο οποίος από την εποχή του Μεσοπολέμου είναι από τους βασικότερους εκφραστές της ιδεολογίας της «εξάρτησης και υπανάπτυξης» της Ελλάδας, θα αναπτύξει θέσεις αρκετά διαφορετικές με τις μετέπειτα, κατά τις οποίες αναγνωρίζεται ο αστικός μετασχηματισμός που έχει επέλθει στην ελληνική κοινωνία καθώς και η κυριαρχία των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων μέσα από την ανάπτυξη της τελευταίας περιόδου. Πολύ σύντομα βέβαια θα αποβάλει αυτές τις ιδέες και θα κατασταλάξει στην πεποίθηση ότι η Ελλάδα είναι κατά βάση μια χώρα με γεωργική ανάπτυξη, στην οποία ο καπιταλισμός αδυνατεί να αναπτυχθεί. Η ιδεολογική προσέγγιση του Κορδάτου μετά τη θεωρητική μεταστροφή του, θα ταυτιστεί με την επικράτηση του «σοβιετικού μαρξισμού» στο εσωτερικό του ΚΚΕ η οποία σαν διαδικασία ξεκινά στα τέλη της δεκαετίας του 1920 και επικυρώνεται με τις αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας του κόμματος το 1935. Η βασική μετατόπιση στην πολιτική στρατηγική συντελείται στο ζήτημα της επανάστασης: ενώ μέχρι τότε το κόμμα προκρίνει την *ανατροπή της μπουρζουαζίας και την εγκαθίδρυση της κυβέρνησης των εργατών και αγροτών της Ελλάδος*, η νέα πλεύση στρέφεται σε μια αστικοδημοκρατική επανάσταση και συναντά μεγάλη κριτική (βλ. πχ. Πουλιόπουλος, Μάξιμος). Η ανάλυση του ελληνικού καπιταλισμού μεταπλάθεται: η αντίληψη που επικρατεί, υπερτονίζει τα θεωρούμενα ως φεουδαρχικά κατάλοιπα της χώρας (για να δικαιολογήσει το αίτημα για αστικοδημοκρατική επανάσταση) παράγοντας στρεβλές αναλύσεις γύρω από την ανάπτυξη της χώρας και επικεντρώνεται στην εξάρτηση της χώρας από το ξένο κεφάλαιο, που οδηγεί σε επιχειρήματα για εθνικοποίηση των «ξένων» επιχειρήσεων και εθνική ανεξαρτησία από τον *ξένο ιμπεριαλιστικό ζυγό*. «Μέχρι το 1926, οι επίσημες μαρξιστικές αναλύσεις (από τον Γ. Σκληρό μέχρι τα «επίσημα κείμενα» του ΚΚΕ), τις οποίες στήριζε ο Κορδάτος με το έργο του, κατέτειναν σε συμπεράσματα που βρίσκονται στον αντίποδα των μετέπειτα αναλύσεων περί

⁵³ Ο Γεώργιος Κωνσταντινίδης, γνωστός με το ψευδώνυμο Σκληρός υπήρξε πρωτεργάτης της μαρξιστικής κοινωνιολογικής ανάλυσης στην Ελλάδα και ένας από τους πρωτοπόρους της ελληνικής σοσιαλιστικής σκέψης μαζί με τον Κωνσταντίνο Χατζόπουλο, που ήταν ο πρώτος που μετέφρασε το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* στα ελληνικά. (πηγή: <http://www.nostimonimar.gr/georgios-skliros-to-kinoniko-mas-zitima/>)

“καθυστερημένου”, “στρεβλού”, “εξαρτημένου”, ή ακόμα και «ανύπαρκτου» ελληνικού καπιταλισμού, περί «αστικοτσιφλικιάδικης» Ελλάδας κ.ο.κ. Η θεωρητική μαρξιστική ανάλυση εκείνης της περιόδου υποστήριζε (κατά τη γνώμη μου σωστά, παρά τα όποια επιμέρους προβληματικά στοιχεία, τόσο της θεωρίας όσο και της ανάλυσης) ότι η Ελλάδα αποτελεί μια καπιταλιστική χώρα, με ψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης (κατά την εξεταζόμενη περίοδο), μια χώρα, επομένως, στην οποία υπήρχαν οι κατ’ αρχήν όροι της σοσιαλιστικής επανάστασης. Ως κυρίαρχη τάξη ανιχνευόταν από την ανάλυση αυτή αποκλειστικά η κεφαλαιοκρατική (με τις επιμέρους μερίδες της) και ως κινητήρια δύναμη της κοινωνικής αλλαγής η εργατική τάξη (σε συμμαχία με τις άλλες λαϊκές τάξεις)» (Μηλιός, 2017, σ. 66)

Η κατάσταση που διαμορφώνει αυτή η μεταρρυθμιστική στροφή πατάει σε πολύ λανθασμένες βάσεις. Από την μια, η έως τότε καταγεγραμμένη ιστορία του ελληνικού σχηματισμού διαστρεβλώνεται με έναν τρόπο που αδυνατεί να παρακολουθήσει ακόμα και τα λιγοστά στατιστικά δεδομένα της εποχής που σχετίζονται με την ελληνική οικονομία. Από την άλλη, η αφήγηση κατά την οποία το ντόπιο προλεταριάτο οφείλει να επιδιώξει την εθνική ανεξαρτησία επιτιθέμενο στην ξένη αστική τάξη που κρατάει *υπόδουλη* την Ελλάδα, είναι μια αφήγηση που εύκολα μπορεί να ολισθήσει προς ένα βασικό «δόγμα» της εθνικιστικής ιδεολογίας κατά το οποίο οι κοινωνικοί και ταξικοί διαχωρισμοί είναι δευτερεύουσας σημασίας μπροστά στην εξασφάλιση της εθνικής ανεξαρτησίας, κάτω από το βάρος των εθνικών ανταγωνισμών.

3.2.2 Ελλάδα μισοφεουδαρχική ή καπιταλιστική χώρα; / (επαν)εξετάζοντας την ελληνική καπιταλιστική ανάπτυξη

Όπως γράφει ο Πουλιόπουλος στο βιβλίο του *Σοσιαλιστική ή δημοκρατική επανάσταση στην Ελλάδα*⁵⁴, «το μισοφεουδαρχικό νοητικό κατασκεύασμα αποτελεί την οικονομική θεμελίωση των στρατηγικών αποφάσεων της 6ης Ολομέλειας». Το συγκεκριμένο κατασκεύασμα που στόχο είχε να δημιουργήσει το θεωρητικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο θα δικαιολογούταν η στροφή στην αστικοδημοκρατική επανάσταση παρουσίαζε πολλά ελλείμματα· βασικότερο από όλα αγνοούσε την πραγματικότητα της καπιταλιστικής ανάπτυξης και τη συνεπαγόμενη κυριαρχία της εγχώριας αστικής τάξης εντός του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Όπως είδαμε και στα πρώτα δύο

---

⁵⁴ «Ο Παντελής Πουλιόπουλος (1900-1943) ήταν ένας από τους σημαντικότερους Έλληνες κομμουνιστές πολιτικούς ηγέτες και μαρξιστές θεωρητικούς κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. [...] συνέβαλε σημαντικά στην πρόσληψη της μαρξιστικής θεωρίας στην Ελλάδα, στη μαρξιστική ανάλυση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και συνακόλουθα στην κατανόηση του χαρακτήρα των κοινωνικών ανταγωνισμών, από τους οποίους μπορεί να προκύψει η προοπτική της κοινωνικής επανάστασης» (Μηλιός, 2017, σ. 71)

κεφάλαια αυτού του μέρους της εργασίας, ο ελληνικός καπιταλισμός κατόρθωσε να κάνει το πέρασμα στον βιομηχανικό καπιταλισμό, χωρίς βέβαια να αποκτήσει αρχικά βαριά βιομηχανία. Μπορεί οι μορφές του κεφαλαίου που κυριάρχησαν να ήταν το εμπορικό και το εφοπλιστικό κεφάλαιο, αλλά η βιομηχανία κατόρθωσε να προσαρμοστεί στις ιδιαιτερότητες της ελληνικής επικράτειας και σημείωσε ανάπτυξη που από τις αρχές του 20ου αιώνα και μετά σημειώθηκε με αρκετά γρήγορους ρυθμούς. Προφανώς και δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την καθυστέρηση της σε σχέση με τις βιομηχανίες της Αγγλίας ή της Γερμανίας, αλλά αυτό δεν καθιστά την ελληνική οικονομία γεωργική (βλ. πχ. Κορδάτος). Οι καπιταλιστικές εμπορικές σχέσεις που επικράτησαν στο μεγαλύτερο μέρος των αγροτικών περιοχών, η πυκνή συγκέντρωση του πληθυσμού στα αστικά κέντρα και η εμπλοκή του τραπεζικού κεφαλαίου σε όλους τους παραγωγικούς κλάδους είναι απόδειξη του ότι οι καπιταλιστικές σχέσεις είχαν επικρατήσει στην οικονομική ζωή της χώρας. Όσον αφορά στη βιομηχανική ανάπτυξη να αναφέρουμε (ξανά) εδώ ότι ειδικά στην περίοδο που ανθίζει η ιδεολογία της υπανάπτυξης η βιομηχανία τριπλασιάστηκε στην αξία των εγκαταστάσεών της, έγινε 2,5 φορές μεγαλύτερη στην αξία της παραγωγής της και πλησίασε στο διπλάσιο στην αξία των εξαγωγών της (Πουλιόπουλος, σ. 56).

Η εσκεμμένη υποτίμηση του καπιταλιστικού συστήματος στην Ελλάδα από τις θεωρίες της εξάρτησης και της υπανάπτυξης, εντοπίζεται και σε ένα ακόμα επίπεδο: τον φιλελεύθερο χαρακτήρα του αστικού κράτους ήδη από την περίοδο των συνταγματικών μεταρρυθμίσεων του 1864 ο οποίος δεν μπορεί παρά να προκύπτει από την κυριαρχία της αστικής τάξης. Ακόμα και με τις θεωρίες κατά τις οποίες η αστική τάξη «νικά» και εγκαθιδρύεται μετά την εξέγερση του 1909 στο Γουδί, η πολιτική σκηνή της περιόδου που ακολούθησε δεν αφήνει περιθώρια για αφηγήσεις περί «αστικοτσιφλικάδικης» κυβέρνησης, όταν η εσωτερική και εξωτερική πολιτική καθορίζεται από τα δύο κυρίαρχα κόμματα (το Φιλελεύθερο και το Λαϊκό) και παράγεται από την μεταξύ τους σύγκρουση, που δεν είναι παρά σύγκρουση των αντίπαλων συμφερόντων δύο μερίδων της αστικής τάξης.

Παράλληλα τα συμπεράσματα των «απολογητών» της «ανάπτυξης» του ελληνικού καπιταλισμού στηρίχθηκαν σε παρερμηνείες σχετικά με την ελληνική αστική τάξη, παρερμηνείες που επεκτάθηκαν και σχετικά με τον ρόλο των ομογενών κεφαλαιούχων που ανήκαν σε αυτή. Το παροικιακό κεφάλαιο όπως είδαμε διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην οικονομία μέσω της συμμετοχής του στην ίδρυση τραπεζών (πχ. Εθνική Τράπεζα που ήταν η ισχυρότερη τράπεζα) και σε βιομηχανικές και άλλες επιχειρήσεις, ενώ μεγάλο μέρος του οποίου ήταν εφοπλιστικό και συντέλεσε στην εγκαθίδρυση της εμπορικής ναυτιλίας σε σημαντική θέση στην διεθνή αγορά. Το ζήτημα της εθνικότητας των κεφαλαίων των Ελλήνων ομογενών προσεγγίστηκε με λανθασμένο τρόπο από τους αριστερούς ιστορικούς προς την κατεύθυνση ότι κατατάσσεται περισσότερο στο

«διεθνές», παρά στο ελληνικό συνολικό κεφάλαιο. «Τόσο οι φορείς των λειτουργιών του κεφαλαίου (εφοπλιστές, αξιωματικοί) όσο και οι φορείς της εργασίας (ναυτεργάτες) στρατολογούνται στο εσωτερικό του ελληνικού καπιταλιστικού σχηματισμού, "πηγάζουν" μέσα από τις κοινωνικές και ιδεολογικές σχέσεις που συνέχουν αυτόν τον κοινωνικό σχηματισμό, εξακολουθούν πάντα να λειτουργούν σε σχέση με τον συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό (π.χ. ναυτικά εμβάσματα ή επενδύσεις κερδών από τη ναυτιλία). Η ελληνική κοινωνία παράγει και αναπαράγει σε διαρκώς διευρυνόμενη κλίμακα τις σχέσεις αλλά και τους φορείς του ναυτικού κεφαλαίου και της ναυτικής εργασίας (με τη συνολική κοινωνική έννοια της αναπαραγωγής, μέσα στην οποία περιέχεται και η ναυτική εκπαίδευση). Οι κοινωνικές (καπιταλιστικές) σχέσεις πάνω στο πλοίο αποτελούν έτσι συνέχεια των σχέσεων που συνέχουν συνολικά τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό» (Μηλιός, 2000, σ. 172).

Συνοψίζοντας, παρατηρώντας την βιομηχανική ανάπτυξη και την ανόρθωση της οικονομίας ειδικά μετά το τέλος της περιόδου που εξετάσαμε στο δεύτερο κεφάλαιο (μετά το 1922) και λαμβάνοντας υπόψιν τους ταξικούς μετασχηματισμούς που είχαν συντελεστεί στην ελληνική κοινωνία, αλλά και τον ψηλό βαθμό ενσωμάτωσης του ελληνικού κεφαλαίου στο διεθνές σύστημα, δεν μπορεί να συναχθεί το συμπέρασμα ότι η Ελλάδα αποτελούσε αποικιακή ή ημιαποικιακή χώρα.

3.3 η ελληνική «εξάρτηση» και το ξένο κεφάλαιο: δανεισμός και επενδύσεις και η ελληνική ιμπεριαλιστική πολιτική

Ξεχωριστή θέση στη συζήτηση περί εξάρτησης της Ελλάδας αποτελεί (μέχρι και σήμερα) ο *εθισμός* του ελληνικού κράτους στον δανεισμό όπως έχει χαρακτηριστεί, φαινόμενο το οποίο ξεκινά από τα πρώτα χρόνια της επανάστασης για εθνική ανεξαρτησία (με τα δάνεια της ανεξαρτησίας). Ο εξωτερικός δανεισμός και η τοποθέτηση ξένων κεφαλαίων στην ελληνική οικονομία (μέσω επενδύσεων ή με τη μορφή μετοχικού κεφαλαίου), η *διείσδυση του ξένου κεφαλαίου*, αναλύθηκε από πολλούς μαρξιστές (πχ. Μπελογιάννης, Λιόσης κ.ά.) ως βασική αιτία της πρόσδεσης του ελληνικού καπιταλισμού στο ξένο κεφάλαιο – και συνεπώς εξάρτησής του από αυτό – και διαμόρφωσε ένα βασικό αίτημα του σοβιετικού μαρξισμού για εθνικοποίηση των «ξένων» επιχειρήσεων και απαλλαγής του ελληνικού προλεταριάτου από τον ξένο ιμπεριαλιστικό ζυγό, το οποίο κατά την γνώμη μου παρακάμπτει τελείως και αφήνει άμεμπτη την εγχώρια αστική τάξη, που οφείλει να είναι ο πρώτος στόχος μιας αριστερής πολεμικής.

Η ιστορία του δανεισμού του ελληνικού κράτους ταυτίζεται (χρονικά) με την ιστορία ιδρύσεώς του και ξεκινά ήδη το 1824-1825 με τα δάνεια ανεξαρτησίας που δόθηκαν από την

Αγγλία, τα οποία στόχο είχαν να βοηθήσουν στην συγκρότηση του πρώτου σχηματισμού, γεγονός ιστορικά αναμενόμενο· μια ανερχόμενη αστική τάξη θα ζητήσει στήριξη από το κεφάλαιο των ανεπτυγμένων καπιταλιστικά χωρών. Από τους θεωρητικούς της εξάρτησης υποστηρίζεται ότι από εκείνη την περίοδο και έπειτα, το ελληνικό κράτος βρίσκεται σχεδόν αδιάκοπα σε έναν φαύλο κύκλο δανεισμού – χρεοκοπίας: έναν κύκλο που ξεκινά με τον εξωτερικό δανεισμό με επαχθείς όρους (υψηλότατη τόκοι, μεγάλη ζήτηση ομολογίων, υποθήκευση εθνικών εδαφών κ.ά.), οδηγεί στην χρεοκοπία λόγω αδυναμίας αποπληρωμής των τοκοχρεολυσίων εξαιτίας μειωμένων κρατικών εσόδων και αδικαιολόγητων εσωτερικών δαπανών, έπειτα ακολουθεί η επιβολή ελέγχου της εσωτερικής οικονομίας κάτω από τον οποίο βασικές εισπρακτικές πηγές παραχωρούνται στους δανειστές και η γενικότερη αδυναμία αποπληρωμής των δόσεων καλύπτεται με νέο δανεισμό. Ωστόσο αυτό το σχήμα παρουσιάζει διαφορές ανά χρονική περίοδο και σημασία έχει να εξετάσει κανείς όχι μόνο τον ρόλο του ξένου κεφαλαίου που εισέρρεε στην χώρα υπό μορφή δανείων, αλλά και τα οφέλη της εγχώριας αστικής τάξης μέσα από αυτόν τον κύκλο δανεισμού. Σημαντικό σταθμό στην ιστορία του ελληνικού δανεισμού, αποτελεί η ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας το 1841 με κεφάλαια κυρίως του ελληνικού κράτους και ντόπιων κεφαλαιούχων (αλλά και ορισμένων ξένων φιλελλήνων όπως ο Ελβετός φιλέλληνας τραπεζίτης Εϋνάρδος), η οποία από την ίδρυση της και μετέπειτα, θα αποτελεί βασική πηγή δανεισμού του ελληνικού κράτους (ειδικά όταν αυτό είναι αποκλεισμένο από τον διεθνή δανεισμό λόγω επιβολής οικονομικού ελέγχου). Ειδικά η περίοδος που μεσολαβεί από την εκθρόνιση του Όθωνα έως και το 1879 που το ελληνικό κράτος δεν μπορεί να καταφύγει στον εξωτερικό δανεισμό, εντείνεται ο δανεισμός από την ΕΤΕ με αποτέλεσμα στα τέλη του 1880 το χρέος να ανέρχεται στα 100 εκατομ. δρχ. Η βαριά φορολογία που υιοθετείται ως λύση για την αύξηση των εσόδων δεν κατορθώνει να μειώνει το έλλειμμα που παραμένει υψηλό και με τη σειρά του οδηγεί σε νέο δανεισμό. Το ήδη διογκωμένο χρέος, η αναγκαστική κυκλοφορία – η οποία δεν αιρόταν για συνεχόμενες δεκαετίες – σε συνδυασμό με τις στρατιωτικές δαπάνες που προέκυψαν για την προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881, οδήγησε το έλλειμμα να δεκαπλασιαστεί το 1884.

Εκτός από τα δημόσια έργα (πχ. οδικό και συγκοινωνιακό δίκτυο) στα οποία κατευθυνόταν μέρος του δανεισμού, το ελληνικό κράτος, λόγω της εξωτερικής πολιτικής που ακολουθούσε, διέθετε μεγάλα ποσά σε πολεμικές δαπάνες⁵⁵ που συμπεριελάμβαναν, εκτός από την χρηματοδότηση επεκτατικών εκστρατειών και αποζημιώσεις που επιβάλλονταν, όπως έγινε μετά την ήττα (για την Ελλάδα) ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, όπου υποχρεώθηκε (το ελληνικό

---

⁵⁵ Χαρακτηριστικά ο Ν. Μπελογιάννης : «...ο τριούρης επικεφαλής του πιο εξελεγμένου κομματιού της αστικής τάξης [...] θα διέθετε αν ήταν στο χέρι του, όλα τα δάνεια για την οργάνωση της πολεμικής μηχανής για την πρόοδο και την προκοπή της χώρας, για τις συγκοινωνίες και την ανάπτυξη του εμπορίου και της βιομηχανίας, αδιάφορο αν όλα αυτά τα σχεδίαζε σαν μέσα για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας» (Μπελογιάννης, 2010, σ. 144).

κράτος) να καταβάλλει στην Τουρκία πολεμική αποζημίωση. Στη συγκεκριμένη συγκυρία μάλιστα, προκειμένου να καταβληθεί η αποζημίωση αλλά και οι δανειακές εκκρεμότητες που είχε συσσωρεύσει το ελληνικό κράτος (δεν είχε εξοφληθεί ακόμη το δάνειο του 1833 του Όθωνα), συστάθηκε διεθνής επιτροπή από αντιπροσώπους της που επέβαλε στην ελληνική οικονομία τον γνωστό ΔΟΕ⁵⁶ (Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος) σύμφωνα με τον οποίο υποθηκεύονταν φορολογικά έσοδα προς εξόφληση των δανείων και παραχωρούταν η διαχείριση εγχώριων προσόδων (πχ. φόροι, χαρτόσημα, τελωνεία κ.ά.) Κατά τον Μπελογιάννη, η επιβολή του ΔΟΕ ήταν το αποκορύφωμα της συμμαχίας της αστικής τάξης με το ξένο κεφάλαιο που στόχο είχε να οργανώσει το *ξεζούμισμα του λαού*, ενώ ταυτόχρονα αρνείται ότι ήταν ευεγερτική για την ανασυγκρότηση της εθνικής οικονομίας όπως πολλοί οικονομικοί αναλυτές υποστήριζαν. Ωστόσο, όπως ήδη είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, το χρεοστάσιο του ελληνικού κράτους το 1893 (και κατά συνέπεια ο ΔΟΕ του 1897) ήταν σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της παγκόσμιας ύφεσης και χρηματοπιστωτικής κρίσης της περιόδου 1891-93, που κατέστησε αδύνατη την αναχρηματοδότηση του ελληνικού δημόσιου χρέους (διεθνής αύξηση επιτοκίων και χρηματοπιστωτική «ασφυξία»).

Άλλωστε, σύμφωνα με τη θεωρία του Μαρξ, το δημόσιο χρέος αποτελεί πάνω απ' όλα μοχλό σταθεροποίησης και διευρυμένης αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων εκμετάλλευσης. Στον 1^ο τόμο του *Κεφαλαίου* γράφει χαρακτηριστικά:

«Το δημόσιο χρέος γίνεται ένας από τους πιο δραστικούς μοχλούς της πρωταρχικής συσσώρευσης. Σαν με μαγικό ραβδί προικίζει το μη παραγωγικό χρήμα με παραγωγική δύναμη και το μετατρέπει έτσι σε κεφάλαιο, χωρίς νάναι υποχρεωμένο να εκτεθεί στους κόπους και στους κινδύνους που είναι αχώριστοι από τη βιομηχανική μα ακόμα κι από την τοκογλυφική τοποθέτηση. Οι πιστωτές του δημοσίου στην πραγματικότητα δεν δίνουν τίποτα, γιατί το ποσό που δανείζουν μετατρέπεται σε κρατικά ευκολομεταβιβάσιμα χρεώγραφα, που στα χέρια τους εξακολουθούν να λειτουργούν, όπως θα λειτουργούσαν αν ήταν ισόποσο μετρητό χρήμα. Άσχετα όμως και από την τάξη των αργόσχολων εισοδηματιών που δημιουργείται μ' αυτό τον τρόπο και τον αυτοσχέδιο πλούτο των χρηματιστών που παίζουν το ρόλο του μεσίτη ανάμεσα στην κυβέρνηση και το έθνος – καθώς και των φοροενοικιαστών, των εμπόρων, των ιδιωτών εργοστασιαρχών, που μια καλή μερίδα κάθε κρατικού δανείου τούς προσφέρει την υπηρεσία ενός κεφαλαίου πεσμένου από τον ουρανό – το δημόσιο χρέος έχει δημιουργήσει τις μετοχικές εταιρείες, το εμπόριο με συναλλάξιμες αξίες όλων των

---

⁵⁶ Ο ΔΟΕ είχε εφαρμοστεί και σε άλλες χώρες κάποιες δεκαετίες πριν εφαρμοστεί στην Ελλάδα (πχ. Τυνησία, Τουρκία). Κατά την άποψη πολλών μελετητών είχε πολλά οφέλη στην οικονομία, κυρίως γιατί συντέλεσε στο να επαναφέρει την υποτιμημένη δραχμή σε 1:1 ισοτιμία με το γαλλικό φράγκο, γεγονός βέβαια που λειτούργησε προς όφελος των ομολογιούχων, γιατί ο νόμος του 1898 είχε ορίσει σε χάρτινες δραχμές το ποσό που θα αφιερωνόταν ετησίως στην εξυπηρέτηση του χρέους – και επομένως το αντίστοιχο ποσό σε συνάλλαγμα αυξανόταν όσο βελτιωνόταν η συναλλαγματική αξία της δραχμής. Βέβαια για ορισμένους, καθοριστικούς παράγοντας στην ανατίμηση της δραχμής, αποτέλεσε η εισροή των εμβασμάτων από τους μετανάστες στις ΗΠΑ και αλλού, καθώς και τα έσοδα της εμπορικής ναυτιλίας.

ειδών, την επικαταλλαγή, με δυο λόγια: το παιχνίδι στο χρηματιστήριο και τη σύγχρονη τραπεζοκρατία [...] Μαζί με τα δημόσια χρέη δημιουργήθηκε ένα διεθνές πιστωτικό σύστημα, που συχνά για τούτον ή για κείνον το λαό αποτελεί μιαν από τις κρυφές πηγές της πρωταρχικής συσσώρευσης» (Μαρξ, 2009, σ. 691)

Πέρα από το ξένο κεφάλαιο με τη μορφή δανειοδότησης στην Ελλάδα, σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι ξένες ιδιωτικές επενδύσεις, τα στατιστικά δεδομένα της εποχής όμως δεν παρέχουν μια ολοκληρωμένη εικόνα με ακριβείς αριθμούς, ωστόσο είναι γνωστό ότι κινούνταν ανάμεσα σε τραπεζικό κεφάλαιο και σε βιομηχανικές επιχειρήσεις. Ο Μπελογιάννης βρίσκει τις αιτίες της καθυστερημένης ανάπτυξης στην ύπαρξη του ξένου ιδιωτικού κεφαλαίου στην οικονομία σε συνδυασμό με το διαρκές χρέος της χώρας είτε προς την Εθνική Τράπεζα είτε προς τις μεγάλες δυνάμεις. Κατά την γνώμη μου σημαντική είναι η παρατήρηση του Πουλιόπουλου σχετικά με το ζήτημα των «ξένων επιχειρήσεων»: «η διείσδυση του ξένου χρηματιστικού κεφαλαίου μέσα σε αποφασιστικούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας, οι έντονες μορφές δημοσιονομικής υποτέλειας της Ελλάδας (ΔΟΕ), παίζουν αδιαμφισβήτητα ένα σημαντικό ρόλο και απομυζούνε για το ξένο κεφάλαιο ένα μεγάλο μέρος από την υπεραξία που παράγει το προλεταριάτο και ο εργατικός μας λαός γενικά. Ανεξάρτητα όπως από την ακριβή έκταση της υποτέλειας αυτής στην καθαρά οικονομική της εμφάνιση, που δεν μπορεί βέβαια να καθοριστεί με τις απλά και μόνο προπαγανδιστικές γενικολογίες της απόφασης της 6ης Ολομέλειας (“ηγemonία του ξένου κεφαλαίου πάνω στο ντόπιο” κττ) , είναι αδιαμφισβήτητο ότι, *διαφορετικά από τις αποικιακές και μισοαποικιακές (μισο)φεουδαρχικές χώρες, η ντόπια καπιταλιστική μας τάξη, συνυφασμένη εξαρχής με το ξένο κεφάλαιο και με τη βοήθειά του, κρατάει σήμερα στα χέρια της τους αποφασιστικούς τομείς της οικονομικής ζωής και την πολιτική του τόπου, και τους έχει δώσει τη δική της ταξική σφραγίδα*» (Πουλιόπουλος, σ.108, η υπογράμμιση δική μου). Γενικά, εφόσον μιλάμε για έναν κοινωνικό σχηματισμό στον οποίον παραδεχόμαστε ότι οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις είναι οι κυρίαρχες και η εγχώρια αστική τάξη έχει επικρατήσει, είναι σημαντικό να τονίζονται οι διαφορετικές συνθήκες που διαμορφώνονται από την ταυτόχρονη δράση ξένου και ντόπιου κεφαλαίου σε σύγκριση με μια χώρα που απουσιάζουν τα καπιταλιστικά χαρακτηριστικά και αποτελεί αποικία των μεγάλων ιμπεριαλιστικών δυνάμεων. Να προσθέσουμε τέλος, πως σύμφωνα με την μελέτη του Δ. Στεφανίδη σχετικά με την εισροή των ξένων κεφαλαίων στην Ελλάδα, υπολογίζει πως το 1930 περίπου μόνο το 5,15% του εθνικού εισοδήματος (40 δισεκατομ. δρχ. υπολογίζεται το εθνικό εισόδημα σύμφωνα με διάφορες στατιστικές) αποκομίζει το ξένο κεφάλαιο από μακρόχρονες τοποθετήσεις στην Ελλάδα (συμπεριλαμβανομένων και των τοκοχρεολυσίων). Όσο μεγάλη απόκλιση και να παρουσιάζει το συγκεκριμένο ποσοστό από την πραγματικότητα, δεν μπορεί να σταθεί βάσιμη απόδειξη, ότι κατά την περίοδο των αρχών του 1930 η πιο ορθή αφήγηση

είναι αυτή κατά την οποία η Ελλάδα βρίσκεται υποδουλωμένη στο ξένο κεφάλαιο. Μάλλον η πιο σωστή ανάλυση της πραγματικότητας, καταλήγει στο να αναγνωρίζει ότι η επικρατέστερη μορφή κεφαλαίου σε ορισμένους κλάδους είναι «μικτή».

Πέρα από το φαινόμενο του δανεισμού που αποτελεί βασικό σταθμό στην απολογητική ιδεολογία, ως αποτέλεσμα της “εξάρτησης” της Ελλάδας είδαν πολλοί και την επεκτατική εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους. Την αλυτρωτική εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους, όπως την είδαμε μέσα από την αναδρομή στους κατακτητικούς πολέμους στην Μακεδονία και την μικρασιατική εκστρατεία, η ελληνική αριστερά την καταδεικνύει ως ιμπεριαλιστική. Στην περίπτωση της Μακεδονίας και της Θράκης, στηρίζουν την αυτονόμηση των περιοχών αυτών και προτάσσουν την εθνικοαπελευθερωτική πάλη των λαών που βρίσκονται κάτω από την ελληνική κυριαρχία. Ακόμη, η 6η Ολομέλεια της Κ.Ε. του ΚΚΕ καθόρισε ως «υποχρέωση» του ΚΚΕ: «να αγωνισθεί για την εθνική αυτοδιάθεση μέχρις αποχωρισμού των καταπιεζομένων Μακεδόνων και Θρακών και να συνεργασθεί δια τον σκοπόν αυτόν με τας Βουλγαρικές οργανώσεις της εσωτερικής επαναστατικής μακεδόνικης οργάνωσης (ενωμένης) και της θρακικής επαναστατικής οργάνωσης».⁵⁷ Όσο για την Μικρασιατική εκστρατεία, χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα του Νίκου Ζαχαριάδη το 1935 στο Ριζοσπάστη: «Η Μικρασιατική εκστρατεία δεν χτυπούσε μόνο τη νέα Τουρκία, μα στρεφότανε και ενάντια στα ζωτικότερα συμφέροντα του Ελληνικού λαού. Γι αυτό εμείς όχι μόνο δεν λυπηθήκαμε για την αστικοτσιφλικιάδικη ήττα στη Μικρασία ΜΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΔΙΩΞΑΜΕ...».⁵⁸ Από τα παραπάνω αποσπάσματα μπορεί να βγει το συμπέρασμα ότι σε επίπεδο λόγου – τουλάχιστον – ο ελληνικός ιμπεριαλισμός έμπαινε στο στόχαστρο. Ωστόσο, η επικρατούσα αντίληψη ότι ο μεγαλοϊδεατισμός της ελληνικής κυβέρνησης ήταν αποτέλεσμα αποκλειστικά της αγγλικής επιβολής πάνω στα πολιτικά πράγματα της εποχής (βλ. Κορδάτος) , ή αλλιώς ότι ο ελληνικός λαός έπεσε στην Τουρκία για χάρη του αγγλικού ιμπεριαλισμού είναι κοντόφθαλμη και δεν αναλύει τις εγχώριες σχέσεις εκμετάλλευσης στην ολότητά τους. Αξίζει να προσθέσουμε εδώ, ότι δεν ήταν το σύνολο της μικρασιατικής εκστρατείας υποβοηθούμενο από τις ξένες δυνάμεις· όταν οι τελευταίες διέκοψαν την βοήθεια στον ελληνικό στρατό (γιατί πλέον η επιχείρηση δεν εξυπηρετούσε τα συμφέροντά τους) , το ελληνικό κράτος αποφάσισε να ακολουθήσει το όνειρό του μέχρι και έξω από την Άγκυρα, γεγονός που συντέλεσε και στην μετέπειτα συντριβή του.

Ανακεφαλαιώνοντας, συμπεραίνουμε τα εξής: Ο ελληνικός καπιταλισμός πράγματι παρουσίασε καθυστερημένη ανάπτυξη σχετικά με χώρες όπως Αγγλία, Γερμανία ή Γαλλία και η εγχώρια αστική τάξη στηρίχθηκε από το κεφάλαιο των ξένων δυνάμεων για να εγκαθιδρύσει την

⁵⁷ (πηγή: <https://www.pentapostagma.gr/>)

⁵⁸ (πηγή: <https://kars1918.wordpress.com/2012/10/06/zahariadis-theodoridis/>)

κυριαρχία της. Το φαινόμενο του δανεισμού, δεν έπληξε ολόκληρη την ελληνική κοινωνία, παρά τις κυριαρχούμενες τάξεις, οι οποίες επιβαρύνονταν λόγω των τεράστιων ελλειμμάτων με βαριά φορολογία. Επομένως δεν είναι χρήσιμο να μιλάμε για εθνική υποδούλωση. Παράλληλα, είναι γεγονός ότι σημαντικό μέρος από την υπεραξία που παραγόταν από την υπερεργασία του ελληνικού προλεταριάτου (βιομηχανικού και αγροτικού) απεσπάτο από ξένους κεφαλαιούχους (είτε μέσω συμμετοχής σε ιδιωτικές επιχειρήσεις είτε μέσω της δέσμευσης κρατικών προσόδων κ.ά.), αλλά αυτό δεν αναιρεί ότι η εγχώρια κεφαλαιοκρατία δεν έκανε ακριβώς το ίδιο. Το γεγονός ότι δεν συνέβαινε η αντίστροφη διαδικασία βέβαια (να έχουμε δηλαδή εκμετάλλευση πχ. του αγγλικού προλεταριάτου από το ελληνικό κεφάλαιο, αλλά το ελληνικό κεφάλαιο με τη σειρά του εκμεταλλευόταν άλλων εθνικοτήτων την εργατική τάξη, πχ. τουρκική, αιγυπτιακή, σλάβικη κτλ.) και η παρατήρηση των ιδιαιτεροτήτων σχετικά με την χρονική εμφάνιση και εξέλιξη των ιστορικών μορφών του κεφαλαίου, αλλά και άλλες παρατηρήσεις που η συγκεκριμένη εργασία δεν έχει πραγματευθεί, μας οδηγούν στο συμπέρασμα που βασίζεται στην άνιση ανάπτυξη των οικονομιών των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κρατών. Ακόμη, η δημοσιονομική εξάρτηση είναι χαρακτηριστικό και των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών και προκύπτει κάθε φορά από τον παγκόσμιο συσχετισμό δυνάμεων. Χαρακτηριστικά να αναφέρουμε ότι το φαινόμενο της δημοσιονομικής εξάρτησης απλώνεται σε όλα τα ευρωπαϊκά κράτη μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, μέσα από αποζημιώσεις και χρέη στις ΗΠΑ.

Το ότι η Ελλάδα δεν παρουσίασε επίπεδο ανάπτυξης ίσο με τις μεγαλύτερες καπιταλιστικές δυνάμεις δεν την τοποθετεί στην κατάσταση της υπανάπτυκτης χώρας. Φαινόμενα όπως η εξαγωγή κεφαλαίων στην περίπτωση της Ελλάδας, μπορούν να ιδωθούν ως το αποτέλεσμα της συνεργασίας δύο μερίδων αστικής τάξης των οποίων ο καθορισμός μέσα στον εθνικό συσχετισμό και σε αλληλεπίδραση με τον διεθνή τις κατέτασσε σε διαφορετική θέση στην διεθνή κατάταξη κυριαρχίας.

Βιβλιογραφία

anti – imp (2010), *Τα μυστικά του βούρκο. Καλά κρυμμένα μυστικά του ελληνικού ιμπεριαλισμού στον 20ό αιώνα, (α' μέρος: 1914-1922)*, εκδ. αντί σχολείο, Αθήνα

anti – imp (2010), *Τα μυστικά του βούρκο. Καλά κρυμμένα μυστικά του ελληνικού ιμπεριαλισμού στον 20ό αιώνα, (β' μέρος: 1922-1974)*, εκδ. αντί σχολείο, Αθήνα

Barone Ch. A. (2014), *Marxist thoughts on imperialism, Survey and Critique*, Routledge

Brewer A. (1990), *Marxist theories of imperialism, a critical survey*, Routledge, second edition

Bukharin N. (1917) (1929) *Imperialism and World Economy*, International Publishers
(<https://www.marxists.org/archive/bukharin/works/1917/imperial/index.htm>)

Δερτιλής Γ. (1985), *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα

Δημαράς Θ., Δερτιλής Γ., Αγριαντώνη Χ., Διαμαντούρος Ν., (1991), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος-20ός αιώνας)*, εκδ. Σάκκουλας Αντώνης, Αθήνα

Germain E. (1955), “The Marxist Theory of Imperialism and its Critics“,
(<https://www.marxists.org/archive/mandel/1955/08/imp-crit.html>)

Hilferding R. (1968), *Το χρηματιστικό κεφάλαιο*, εκδ. Γκοβόστης, Αθήνα

Hardt M. και Negri A. (2002), *Η αυτοκρατορία*, εκδ. Scripta, Αθήνα

Hilferding R. (1968), *Το χρηματιστικό κεφάλαιο*, εκδ. Γκοβόστης, Αθήνα

Hilferding R. (1981), *Finance Capital. A Study of the Latest Phase of Capitalist Development*, ed. Tom Bottomore, Routledge & Kegan Paul, London

Harman C. (2003), “Analysing Imperialism”
(<https://www.marxists.org/archive/harman/2003/xx/imperialism.htm>)

Hobson J.A. (2013), *Ιμπεριαλισμός, μια μελέτη*, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα

Ιωακείμογλου Η. (1987), «Πέρα από την οικονομική πολιτική», *Θέσεις*, τ. 21

Κορδάτος Γ. (1974), *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα

Κορδάτος Γ. (1958), *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, τόμ. 5ος, 1900-1924*, εκδ. «20ός Αιώνας», Αθήνα

Κορδάτος Γ. (1958), *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, τόμ. 4ος, 1862-1900*, εκδ. «20ός Αιώνας», Αθήνα

- Kautsky K. (1914), «Imperialism and the War» (<https://www.marxists.org/archive/kautsky/1914/09/war.htm>)
- Kemp T. (1967), *Theories of Imperialism*, Dobson
- Kuhn R. (2006), «Henry Grossman on imperialism», London
- Λένιν Β.Ι. (1968), *Ιμπεριαλισμός: το ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα
- Λένιν Β.Ι. (1992), *Για το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των εθνών*, εκδ. Σύγχρονη εποχή, Αθήνα
- Λεονταρίτης Γ. Β. (1978), *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα
- Λιθοξόου Δ. (1998), *Ελληνικός αντιμακεδονικός αγώνας – Από το Τλιντεν στη Ζαγκορίτσανη (1903 – 1905)*, εκδ. Μεγάλη Πορεία, Αθήνα
- Λιόσης Β. (2013), *Ιμπεριαλισμός και εξάρτηση. Η προσέγγιση του Λένιν, η περίπτωση της Ελλάδας και κριτική του σχήματος της αλληλεξάρτησης*, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα
- Λούκατς Γκ. (2001), *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, εκδ. Οδυσσέας
- Λούξεμπουργκ Ρ. (2011), *Η συσσώρευση του κεφαλαίου, τόμ. α*, εκδ. Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα
- Λούξεμπουργκ Ρ. (2011), *Η συσσώρευση του κεφαλαίου, τόμ. β*, εκδ. Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα
- Μάξιμος Σ. (1975), *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία;*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα
- Μαρκάκη Μ. και Οικονομάκης Δ. (2013), «Από τον οικονομικό πίνακα του Κεναί στα αναπαραγωγικά σχήματα του Μαρξ», *Θέσεις*, τ. 124
- Μαρξ Κ. (2009), *Το Κεφάλαιο*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα
- Μηλιός Γ. (2017), *Σοβιετικός Μαρξισμός και Έλληνες στοχαστές*, Η εφημερίδα των συντακτών
- Μηλιός Γ. (2000), *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*.
(ηλεκτρονική μορφή: http://users.ntua.gr/jmilios/Ell_Koin_Sxim_a.pdf)
- Μηλιός Γ. (1993), «Μια παρατήρηση για την εγγενή “τάση ολοκληρωτισμού” του (κάθε) έθνους», *Θέσεις*, τ. 42
- Μηλιός Γ. (1983), «Μαρξισμός ή πολιτική οικονομία του μονοπωλίου; Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και μονοπώλια», *Θέσεις*, τ. 2
- Μηλιός Γ., (2006), «Ιμπεριαλισμός ή καπιταλιστικός επεκτατισμός;», *Θέσεις*, τ. 96
- Μουζέλης Ν. (1977), *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα
- Μπελογιάννης Ν. (2010), *Το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα*, εκδ. Άγρα, Αθήνα

- Μηλιός Γ. και Σωτηρόπουλος Δ. (2011), *Ιμπεριαλισμός χρηματοπιστωτικές αγορές και κρίση*, εκδ. Νήσος, Αθήνα
- Μηλιός Γ. και Σωτηρόπουλος Δ., «Νέος ιμπεριαλισμός; Από τον Hilferding και τον Schumpeter στις σύγχρονες θεωρητικές διαμάχες»
- Μηλιός Γ., Οικονομάκης Γ. και Δ. Δημούλης (2005), *Η θεωρία του Μαρξ για τον καπιταλισμό, πλευρές μιας θεωρητικής και πολιτικής ρήξης*, εκδ. Νήσος, Αθήνα
- Μηλιός Γ. (2010), «Η ελληνική οικονομία κατά τον 20ό αιώνα», στο «Εισαγωγή στην νεοελληνική κοινωνία», Επιμέλεια: Αντώνης Μουσιδής - Σπύρος Σακελλαρόπουλος, εκδ. Τόπος, Αθήνα
- Μέικσινς- Γουντ Ε. (2008), *Η αυτοκρατορία του κεφαλαίου*, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα
- Μπαρραν Π. και Σουίτζι Π. (1966), *Μονοπωλιακός καπιταλισμός*, εκδ. Gutenberg
- Παναγιωτόπουλος Β., (2003), *Συλλογικό, Ιστορία του Ελληνισμού, 1770-2000, τόμ. 5ος, τα χρόνια της σταθερότητας, 1871-1909*, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα
- Πατρώνης Β. (2015) *Ελληνική οικονομική ιστορία: Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ός αιώνας)*, εκδ. Σύνδεσμος ελληνικών ακαδημαϊκών βιβλιοθηκών
- Πουλιόπουλος Π. (1972), *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα;*, εκδ. Νέοι στόχοι, Αθήνα
- Συλλογικό: Διεθνές Συνέδριο των περιοδικών Διάπλους, Στίγμα, Ουτοπία, *Ιμπεριαλισμός: αντιθέσεις και αντιστάσεις*, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα
- Σακελλαρόπουλος Σ., (2001), «Σχετικά με τη θεωρία του ιμπεριαλισμού της εποχής μας», *Θέσεις*, τ. 74
- Σβορώνος Ν. Γ. (1994), *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα
- Schumpeter J. A. (1919), *The sociology of imperialisms*, Germany
- Salvadori M. (1979), *Karl Kautsky and the Socialist Revolution, 1880-1938*, versobooks, London
- Τσουκαλάς Κ., (1981), *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του Δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα
- Χάρμαν Κ. (2011), *Καπιταλισμός Ζόμπι*, εκδ. Μαρξιστικό βιβλιοπωλείο, Αθήνα
- Χάινριχ Μ. (2017), *Το Κεφάλαιο του Μαρξ, Εισαγωγή στους τρεις τόμους*, εκδ. Futura, Αθήνα
- Ψυρούκης Ν. (2000), *Η μικρασιατική καταστροφή*, εκδ. Αιγαίον, Λευκωσία
- Ψυρούκης Ν. (1993), *Ιστορικός χώρος και Ελλάδα*, εκδ. Αιγαίον, Λευκωσία

